

॥ ॐ ॥

॥ श्रीयजुर्वेदीय आह्निकप्रकाश ॥

योजनारः—ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीनयुरामशर्मा.

बीलखा, काठियावाड.

शेताबाई मरवेकरमठ, आ. श्री श्रीमती

साउकुपरथाईनी स्मरणार्थ

प्रकट करवाने

ॐ श्रीगणेशाय नमः

श्रीरामाय. काठियावाड.

“अकृत्रा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः” ॥श्रुति॥

भावार्थः—वेदप्रतिपादित संध्यावन्दनादिक नित्य-
क्रम नदि करवायी दिव्य पापक्षय होयने पामे छे.

“मंध्या स्नानं जपं होमः, स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवातिथेश्च, षट्कर्माणि दिनंदिने ॥”

श्रीपराशर ॥

भावार्थः—स्नान, मंध्या, जप, होम, स्वा-

ध्याय, देवतानी पूजा तथा वैश्वदेव अने अतिथिने
सत्कार से छे उमे प्रत्येकदिने प्रतिदिवस करवा जेछये.

सोपानी आहुति. प्रति ११०० समुद्रप्रति २३२००

अमदावाद—पीरमथारोड उपर श्री “निर्मल” प्रिन्टिंग

प्रेसमां शिवप्रसाद लक्ष्मणार्थ विवेकीय छाप्पु.

वर्ष १८४६

संवत् १९८३

प्रीस्तावद १९२७

द्वय ३. ०-८-०

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૬૮-૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યજુર્વેદીય આશ્વિનૃસિદ્ધાંત

વિષય પૃ ૧૨ : ૪૧૮

॥ ॐ ॥

॥ श्रीयजुर्वेदीय आह्निकप्रकाश ॥

योजनारः—ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीनथुरामशर्मा.

बीलखा. काठियावाड.

पोतानां परबोधगत भातुश्री श्रीगती

लाडकुंवरभाधना स्मरणार्थे

प्रकट करनार

६. कृष्णदास वसनञ्ज.

पोरबंदर. काठियावाड.

“अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवार्या भवेन्नरः” ॥श्रुति॥

ભાવાર્થ:—વેદપ્રતિપાદિત સંધ્યાવંદનાદિક નિત્ય-
કર્મ નહિ કરવાથી દિન પાપરૂપ દોષને પામે છે.

“સંધ્યા સ્નાનં જપો હોમઃ, સ્વાધ્યાયો દેવતાર્ચનમ્ ।
વૈશ્વદેવાતિથેયશ્ચ, ષટ્કર્માણિ દિનેદિને ॥”

શ્રીપરાશર ॥

ભાવાર્થ:—સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વા-
ધ્યાય, દેવતાની પૂજા તથા વૈશ્વદેવ અને અતિથિનો
સત્કાર એ છ કર્મો પ્રત્યેકદિને પ્રતિદિવસ કરવાં બોધાં.
સોળમી આવૃત્તિ. પ્રતિ ૧૧૦૦ સમગ્રપ્રતિ ૨૩૨૦૦

અમદાવાદ-પીરમશારોડ ઉપર ધી “નિર્મળ” પ્રિન્ટિંગ

પ્રેસમાં શિવપ્રસાદ લલ્લુભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

શકે ૧૮૪૯

સંવત ૧૯૮૩

ખ્રીસ્તાબ્દ ૧૯૨૭

મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

સ્નાનરૂપે પોતાના સ્થૂલશરીરના મલની નિવૃત્તિની સાથે પોતાની
કામદેવતાની અંતઃકરમના મલોની નિવૃત્તિ પણ થાય છે એવી
ભાવના સ્નાનકાલે મુમુક્ષુએ રાખવી જોઈએ.

મધ્યાહને સૂર્યમંડલના અભિજાતરૂપ બ્રહ્મની સાથે પોતાના શરીરે
ત્રૌષિકા ચેતનરૂપ આત્માનો અભેદ છે એવી ભાવના અન્ય વિચારોને
ફર કરીને તેણે રાખવી જોઈએ.

તેણે જપકાલે વાણીવડે મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું, અને મનવડે તે
મંત્રવડે પ્રતિપાદ સૂર્યમંડલમાં વ્યાપી રહેલા સત્ત્વિયગાનંદધન બ્રહ્મનું
ધ્યાન કરવું.

જપ થઈ રહ્યા પછી તેણે પોતાના હૃદયકમલરૂપ વેદિઉપર
સ્થિત આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ પરમપવિત્ર અગ્નિમાં અહંતા ને
અમતારૂપ હવિષ્ણી થોડો સમય આહુતિ આપવારૂપ હોમ કરવો.

તેણે સ્વાધ્યાયમાંનો પ્રત્યેક અક્ષર ને પ્રત્યેક શબ્દ ભાગત્યાગ-
સક્ષણાવડે બ્રહ્મનો યોધ કરે છે એવો નિશ્ચય રાખવો, તે વાંચેલા
ભાગને વ્યવહારપક્ષે સ્મરણમાં રાખવો.

થુંબડાથી માંડીને બ્રહ્માસુધીના સર્વજીવો મારા શુભવિચારવડે,
મારી શુભપ્રવૃત્તિવડે ને મારા માનેલા દ્રવ્યના યથાયોગ્ય ઉપયોગવડે
પ્રસન્ન થાઓ એવી ભાવનાસાથે તેણે તર્પણ કરવું.

શરીરરૂપ દેવલમાં રહેલા હૃદયકમલરૂપ નિજમંદિરમાં વિરાજતા
સ્વયંપ્રકાશ આત્મરૂપ સદાશિવનું સાર્ત્ત્રિકી શ્રદ્ધારૂપ સુમંધવાળા મંદનવડે
ને વિશુદ્ધપ્રીતિરૂપ સુમંધવ્ય પુષ્પવડે પૂજન કરવું.

કીટથી માંડીને બ્રહ્માસુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં હુંજ વ્યાપી
રહ્યો છું, બાટે આ પવિત્ર હવિષ્ણુવડે તથા પ્રાણાગ્નિહોત્રવડે હું ને
સર્વનો સત્કાર કરું છું એમ વૈશ્વદેવકાલે તેણે ભાવના કરવી, અને
આવેલા અતિથિરૂપ બ્રહ્મનો અગવડે પ્રસન્નતાથી સત્કાર કરવો.

॥ ૐ ॥

સોળમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

કટલાક મુદ્રાવધારામાયે આ ગ્રંથની આ સોળમી આવૃત્તિ
પ્રકટ કરવામાં આવી છે મં. ૧૯૮૩

॥ ૐ ॥

પંદરમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રવૃત્તિલક્ષણવાળો તથા નિવૃત્તિલક્ષણવાળો એમ વેદોક્તધર્મ બે
પ્રકારનો છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણવાળો વૈદિકધર્મ અવૈરાગ્યવાન પુરુષોને ક્રમે ક્રમે
નિષ્કામકર્મો કરવાનો બોધ કરી તેમની પાસે નિષ્કામકર્મો કરાવે છે,
ને તેદ્વારા તેમના ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી તેમને નિવૃત્તિલક્ષણવાળા ધર્મમાં
પહોંચાડે છે, અને નિવૃત્તિલક્ષણવાળો ધર્મ તે વૈરાગ્યરૂપ હોવાથી
જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષસાધનરૂપ છે.

વેદોમાં તથા સંમૃતિઓમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એમ
ચાર વર્ણો દર્શા છે, જેમાંના પ્રથમના ત્રણ વર્ણોને દ્વિજ કહેવામાં
આવે છે, કેમકે તેમને આચાર્યપાસે વેદવિદ્યા ભણવા જવામાં
ઉપનયનનામનો સંસ્કાર કરવાથી બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો છે; જેમાં
ગાયત્રી એ તેમની માતા ને આચાર્ય એ તેમના પિતા ગણાવે છે.
નિવૃત્તિલક્ષણવાળા ધર્મનું ૧૩ પામવામાં બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ
ને સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી છે.
પહેલા આશ્રમમાં આચાર્યની સેવા કરવી, ગ્રંથ્યા તથા અમિતું ઉપાસના
એ આદિ વૈદિકકર્મો કરવાં, અને વેદવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું એ
મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ આશ્રમનું સારી રીતે પાલન કરવાથી જેને
દ્વિજો ને અંતઃકરણ વશ થયાં છે એવો પ્રથમાશ્રમી આખું આયુષ્ય
નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યમાં ગાળે, અને આચાર્યની વા અગ્નિની સેવામાં કિંવા
વેદવિદ્યાના અભ્યાસમાં તથા યોગાદિ સાધનમાં પ્રવૃત્ત રહે, અથવા

અતુર્થાશ્રમ એટલે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. જેને ઇદ્રિયાદિ વશ થતાં નથી તે પોતાના વેદાદિના ઉપદેશ આચાર્યને પોતાની શક્ત્યનુસાર ગુરુ-દક્ષિણા આપી, પછી તેમની પ્રસન્નતાપૂર્વક આરા મેળવી, પોતાનાં માઆપવાસે કે વડીલપાસે ઘેર જાય, તે શાસ્ત્રોક્તરીતે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી ત્યાં સ્વધર્મનું પાલન કરે, વિવિધમાં લોલુપ થઈને અયોગતિનાં સાધનો ન સંપાદન કરે. આ કરાલ કલિકાલમાં જેમ ખીજ ત્રણ આશ્રમોની સ્થિતિ દયામણી છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમની સ્થિતિ પણ દયામણી છે.

દ્વિજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ધાર્મિક કર્તવ્યોની સમજ આપનાર નાનાંમોટાં ઘણાં પુસ્તકો સંસ્કૃતભાષામાં છે, પણ આજકાલ એ ભાષાના જાણનારા બહુ નહિ હોવાથી એ ગ્રંથોનું સરહસ્ય તાત્પર્ય તથા કર્મકાંડનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ત્રણ દિવસેના સમજવાનાં આવતું નથી તેથી, તેમજ દેશની સ્થિતિ, સંગ, પ્રવૃત્તિ તે કાલ બદલાવાથી કેટલાક દિવસેના શ્રદ્ધા કર્મકાંડપત્થી ઊઠી ગઈ છે એ શોચનીય છે. ખીજ ત્રણ આશ્રમીઓને અન્નાદિનો આશ્રય આપનાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓ છે, તેથી તેઓ જે પોતાનાં કર્તવ્યોમાં પ્રીતિ રાખી તેનું યથાવિધિ પાલન કરે તો તેમને તે અન્ય આશ્રમીઓને ઉત્તરોત્તર બહુ લાભ થાય એમ છે, માટે જેમની મતિ સ્થિર ને આસ્થવાળી છે તેમણે પોતાનાં કર્તવ્યો અવશ્ય જાણવાં-આચરવાં જોઈએ. વેદાંતના શ્રવણમનનમાં કિંવા પરમાત્માની ઉપાસનામાં કે આજીવિકામાટેના વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાં સમયનું વિશેષ રોકાણ થવાથી જેમનાથી નિત્ય અવશ્ય કરવા-યોગ્ય વૈદિક કર્મો વિસ્તારથી ન થઈ શકે તેમણે આ વેદના નિત્યકર્મમાં જણાવેલી રીતે તે કર્મો સંક્ષેપમાં કરવાં જોઈએ.

આ લઘુક્ષેપમાં શુક્રત્રયગુર્વેદીય દ્વિજ ગૃહસ્થોને જાણવા-યોગ્ય ને આચરવાયોગ્ય તેમનાં મુખ્ય નિત્યકર્માદિનો મમાવેશ કર્યો.

છે. એ સર્વ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓથી શરીરમાં રહેલાં રુધિર, મજ્જાસ્પત્તિ, પ્રાણ તથા ચિત્ત ॥ શુદ્ધિ ને પ્રપલ્લતા થાય છે. જો કોઈ પણ અશુદ્ધિમાન દ્વિજ પોતાનાં પટ્કર્મોમાંના પ્રત્યેક કર્મનું શાંત ચિત્તથી શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ અવલોકન કરશે તો તેને તે વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ આવશે, ને ભરતખંડના આર્યોનાં પરિણામે સ્વાત્મભાવ વિસ્તારવાના સાધનરૂપ આવાં કર્મોને તે ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ. ૧ હૃદયમાંના પાપમંસ્કારોને દૂર કરવામાટે નિષ્કામકર્મોની અપેક્ષા સર્વ શાસ્ત્રોએ સ્વીકારી છે, અને એ નિષ્કામકર્મો કરવાથી તે દ્વિજના ચિત્તમાં ઉપાસના કરવાનો અધિકાર આવે છે. ઉપાસનાથી તેના ચિત્તનું ચંચલપણું દૂર થાય છે, ને તે દ્યેયવિષયમાં એકાગ્ર થાય છે. આમ તેના ચિત્તના મલવિક્ષેપરૂપ દોષ દૂર થવાથી શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશ-દ્વારા પછી તે આવરણનામના અંતઃકરણના ત્રીજા દોષને દૂર કરી પોતાના આત્માને હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે સ્પષ્ટપણે અનુભવવાને સમર્થ થાય છે, ને પછી તેને કોઈ પણ પ્રાપ્તિ, જ્ઞાતિ કે કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી, તેથી તે પૂર્ણ ને સમ્યક્દાનંદરૂપે વિરાજે છે.

કેટલાક દ્વિજોમાં આજકાલ જે આચારની શિથિલતા જોવામાં આવે છે તે તેમનું અશ્રેય કરનારી છે, માટે તેમનો તેમણે પ્રયત્ન-પૂર્વક ત્યાગ કરી શાસ્ત્રીય આચારનું પાલન કરવા યત્નવાન રહેવું જોઈએ. શ્રીમનુભગવાન આચારમંથંધી ન એ પ્રમાણે બોધ કરે છે:-

“ આચારઃ પરમો ધર્મઃ, શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્ મદા યુક્તો, નિત્યં સ્પાદાત્મવાન્દિજઃ ॥૧૦૮॥”

મનુસ્મૃતિ. પ્રથમાધ્યાય.

૧ એ સંમંધમાં જેમને વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે સંધ્યારહસ્ય અને દ્વિજોનાં પટ્કર્મ એ સ્વેચ્છા વાંચવા.

“ શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં સમ્યક્, નિવર્ત્તં સ્વેષુ કર્મસુ ।
 ધર્મમૂલં નિષેવેત, સદાચારમતન્દિતઃ ॥ ૧૫૫ ॥
 આચારાલ્લભતે હાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।
 આચારાદ્ધનમક્ષયમાચારો હંત્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૬ ॥
 દુરાચારો हि पुरुषो, लोके भवति निर्दितः ।
 दुःखभागी च सततं, व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ ૧૫૭ ॥”

મનુસ્મૃતિ. ચતુર્થાધ્યાય.

ભાવાર્થ:—વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં આચાર એજ પરમ ધર્મ કહેણો છે, માટે જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પેતાના આત્માના હિતની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે સર્વદા આચારયુક્ત રહેવા યત્ન કરવો. ૧૦૮. વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં શિષ્ટાચાર કિત્તમ પ્રકારે કહેણો છે, તે ધર્મનું મૂલ છે, માટે આલસ્ય છોડી દઇ તેનું નિત્ય સેવન કરવું. ૧૫૫. સારા આચારથી આયુષ્ વધે છે, સાગ આચારથી મનમાનતી પ્રજા થાય છે, સદાચારથી અક્ષય ધન મળે છે, અને અશુભ ફલ ઉપજવનારાં દેહાદિમાં રહેલાં અપલક્ષણો જતાં રહે છે. ૧૫૬. દુરાચારી પુરુષની લોકમાં નિંદા થાય છે, તે સર્વ કાલ દુઃખી રહે છે, વ્યાધિમાં પડ્યો રહી રીખાય છે, અને તેનું આયુષ્ પણ ટુંકું થાય છે. ૧૫૭.

આ ગ્રંથ પ્રાયશઃ પ્રમાણભૂત પ્રાચીનઅર્વાચીન ગ્રંથોને આધારે રચવામાં આવ્યો છે. આમાં સમાવેલા વિષયો પ્રત્યેક શુક્લયજુર્વેદીય દ્વિજ ગૃહસ્થને ઉપયોગી છે, તેમાં પણ જેઓ સંસ્કૃતભાષાથી અજાત છે તેમને તેા આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે. ગ્રંથમાં મંત્રાદિના શબ્દાર્થ પણ આપવામાં આવેલા છે, તેથી સામાન્યરીતે સંસ્કૃત

જાણનારને પણ તેમાંના મંત્રાદિના અર્થોનું સાની રીતે જ્ઞાન થઈ શકશે એ પ્રકારના ન્યાસ, ગાયત્રી, શાપવિમોચન ને મુદ્રાઓ એ આદિ જે તાંત્રિકતા તથા ક્ષેપક ભાગ છે તે સંધ્યાપ્રયોગમાંથી કાઢી નાંખેલો છે. ઋષિ, દેવતા, હંદ ને વિનિયોગ એ માત્ર રમરણમાં રાખવાના હોવાથી તે ગુજરાતીમાં આપ્યા છે. બધા મંત્રોના ઋષિદેવતાદિ રમરણમાં ન રહી શકે તો ગાયત્રીમંત્રના તે ચારે અક્ષર રમરણમાં રાખવા. પ્રત્યેક મંત્રના આરંભનાં સંસ્કૃતભાષામાં ઋષિદેવતાદિ બોલી જવાની વિશેષ આવશ્યકતા નથી.

શ્રીકૃષ્ણ આદિના પ્રાચીનકેષપરથી કેટલાક આર્ષિક (નિત્યકર્મ) રમનારાઓએ દિવસના આઠ ભાગ ખડી તેના પ્રથમભાગમાં ઉત્થાન, મલત્યાગ, શૌચ, દાતણ, સ્નાન, સંધ્યા, હોમ, દાન, મંગલપદાર્થનું દર્શન ને માતાપિતાને વંદન; દ્વિતીયભાગમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન ને દેવપૂજા; તૃતીયભાગમાં યોગક્ષેમ-પોતાના તથા પોષ્યવર્ગના નિર્વાહમાટે ઉદ્યોગ; ચતુર્થભાગમાં માધ્યાહ્નસંધ્યા, બ્રહ્મચર્ય ને તર્પણ; પંચમભાગમાં વૈશ્વદેવ ને ભોજન; ષષ્ઠ તથા સપ્તમ ભાગમાં ઇતિહાસ, પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રનું અવલોકન; ને અષ્ટમભાગમાં સાયંસંધ્યા ને ગૃહકૃત્યાદિ કરવાનું કશું દે, પણ દેશ, કાલ ને દિગ્ગેની સ્થિતિ કત્યાદિ જેતાં દિગ્ગેને કશો ભાગ તે પ્રમાણે વર્તન કરી શકે એમ જણાતું નથી, માટે આ ગ્રંથમાં તે પ્રમાણે ત્રિભાગ પ્રાડ્યા નથી. આ સમયમાં લો શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સ્થિરચિત્તે સવરે ચાર બા ખંચ ધરી ને સાંજે એ વા તણ ધડી ધર્મકાર્ય વ્યવસ્થાથી દિગ્ગેથી થાય તો તે પણ બાણું છે.

આ ગ્રંથમાં જે જે વિધિ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તથા પ્રયોગોની જે જે પદ્ધતિ રાખવામાં આવી છે તે સર્વ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના આધારથી દેશકાલાદિના વિચારસહિત છે. તે સર્વનાં પ્રમાણ

તથા વિવેચન લખવામાં આવે તો આ ગ્રંથથી પણ મોટો અન્ય ગ્રંથ થાય, અને તેમ કરવા જતાં સામાન્યજનો તેનો લાભ લઈ શકે નહિ, માટે પ્રમાણ જાણવાને હચ્છતા જનોના સામાન્યસંતોષમાટે ગ્રંથાંતે અતિકપયોગી પ્રમાણોનો લઘુસંગ્રહ આપ્યો છે. તેમાં જ્યાં વેદના ભેદથી મંત્રોનો ભેદ હોય ત્યાં તે ભેદ સ્વપ્રુદ્ધિથી જાણી લેવો.

જેમને વિશેષ પ્રમાણ જાણવાની હચ્છા થય તેમણે શ્રીપરાશરસ્મૃતિપરની માધવીયત્રીકા, મદનપારિજત, આહ્નિકસૂત્રાવલિ, પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર, સંસ્કારરત્નમાલા તે ધર્મસિંધુ એ આદિ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો જોવા.

સ્વધર્મપાલનનું માહાત્મ્ય શ્રીકૂર્મપુરાણમાં દ્વિજોપ્રતિ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ ગણ્યંતે પાંસવો ભૂમર્ગણ્યંતે વૃષ્ટિર્વિદ્વઃ ।

ન ગણ્યંતે વિધાત્રાડપિ, ધર્મસંરક્ષણે ફલમ્ ॥ ૧ ॥

નાન્યો વિમુક્તયે પંથા, મુક્તવા કર્મવિધિં સ્વકમ્ ।

તસ્માત્કર્માણિ કુર્વાતિ, પ્રીતયે પરમેષ્ઠિનઃ ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ:—ભૂમિનાં રજકણો ગણાય છે, વૃષ્ટિનાં મિદુઓ ગણી શકાય છે, પણ ધર્મના સંરક્ષણમાં જે ફલ છે તે વિધાતાવડે પણ ગણી શકાતું નથી. ૧. પોતાના વર્ણાશ્રમના કર્મના વિધિનો ત્યાગ કરીને મોક્ષને માટે અન્ય ઉપાય નથી, માટે પ્રત્યેક દ્વિજ શ્રીમહાદેશ્વરને પ્રસન્ન કરવામાટે પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો પ્રીતિપૂર્વક કરે. ૨.

॥ इति शिवम् ॥

આ ગ્રંથમાં આવેલા વિષયોની અનુક્રમણિકા આ ગ્રંથના અંતમાં આપી છે.

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

॥ श्रीयजुर्वेदीय आह्निकप्रकाश ॥

होहुरा.

कलेश कर्म विपाक वणी, आशयनो नहि लेश;
ज्ञानादिक आरेसहित, जय पाभो श्रीमहेश. १
श्रीसद्गुरुने लक्ष्मिणी, प्रेम करुं प्रणाम;
द्विजउपकारक ग्रंथ आ, थाय जेथी अलिराम. २

॥ उत्थानविधि ॥

स्वस्थ शरीरवाणा भाણसे धर्म अने आयुषनी वृद्धि तथा रक्षणभाटे
पाछली ७^१ घडी रात्रि रહે त્યारे निद्रानो त्याग करी, पोताना २४८-

१ ओटलું વહેલું ન જડાય તો ચાર ઘડી કિંવા બે ઘડી રાત્રિ રહે
ત્યારે જડવું. સૂર્યોદયપછી જડવું એ ધર્મ, આયુષ્, લક્ષ્મી ને આરોગ્ય
આદિનો નાશ કરનારું ગણાય છે, માટે પ્રત્યેક દિવે પ્રયત્ન કરી સૂર્યોદય-
પહેલાં જડવાનો અભ્યાસ પાડવો આવશ્યક છે.

૨ શ્રીસદાશિવનું પ્રાતઃસ્મરણ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:—

પ્રાતઃ સ્મરમિ મવમ્ભીતિહરં સુરેશં,

ગંગાધરં વૃષભવાહનમંબિકેશમ્ ।

દેવાદિનું સ્મરણ કરી, ઇષ્ટમંત્રનો માનસ જપ કરી, યજ્ઞોપવીતાદિ
 માંગલિક પદાર્થોનું અવલોકન કરી, સમુદ્રવસને દેવિ પર્વતસ્તન-
 મણિહરે । વિષ્ણુપત્નિ નમસ્તુભ્યં પાદસ્પર્શ ક્ષમસ્વ મે ॥ ઓ
 શ્લોકવડે પૃથ્વીની ક્ષમા માગી, શયનસ્થાનનો ત્યાગ કરી, માતાપિતા
 જીવતાં હોય તો તેમને નમન કરી, ત્રણ કોગળા કરી, મુખ તથા
 ચક્ષુ ઘોષ, આચમન લઈ, પછી મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવા જવું.

॥ મલમૂત્રત્યાગવિધિ ॥

ગામથી સો ક્રમ તથા નગરથી ચાર સો ક્રમ નૈઋત્યકોણાદિમાં

સ્વદ્વાંગશૂલચરદામયહસ્તમીશં,
 સંસારરોગહરમૌષધમદ્વિતીયમ્ ॥ ૧ ॥
 પ્રાતર્ભમામિ ગિરિશં ગિરિજાર્ધદેહં,
 સર્ગસ્થિતિપ્રલયકારણમાદિદેવમ્ ।
 વિશ્વેશ્વરં વિજિતવિશ્વમનોભિરામં,
 સંસારરોગહરમૌષધમદ્વિતીયમ્ ॥ ૨ ॥
 પ્રાતર્ભજામિ શિવમેકમનંતમાદ્યં,
 વેદાંતવેદ્યમક્ષિલં પુરુષં મહાંતમ્ ।
 નામાદિભેદરહિતં ષડ્ભાવશૂન્યં,
 સંસારરોગહરમૌષધમદ્વિતીયમ્ ॥ ૩ ॥
 પ્રાતઃ સમુત્થાય શિવં વિચિંત્ય,
 શ્લોકત્રયં યેડનુદિનં પઠંતિ ।
 તે દુઃસ્વજાલં બહુજન્મસંચિતં,
 હિત્વા પદં યાંતિ તદેવ શંભોઃ ॥ ૪ ॥

દૂર જઈ, અનુકૂલતા હોય તો ભૂમિપર સૂકું ઘાસ પાનડાં કે કાષ્ઠાદિક પાથરી, રાત્રિના ભાગમાં દક્ષિણભણી ને બંને સંધ્યાસમય તથા દિવસના ભાગમાં ઉત્તરભણી મુખ રાખી, સાથેના યોગ્ય જલપાત્રને જમણા હાથભણી મૂકી, ખેસીને મૌનપણે થુંક્યા વિના મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. ઘરની સમીપ વા નગરની સમીપ મલત્યાગમ્હાટે નિર્માણ કરેલા સ્થાનમાં મલત્યાગ કરવા જવાનું હોય તો ત્યાં દિશાનો નિયમ પાળી શકાય એમ હોય તો પાળવો. મલત્યાગ કરવા જવું તે સમયે કંઠમાં લાંબા કરેલા જનોઘને જમણા ધાનપર વીંટાળી રાખવું, માથાપર વસ્ત્ર વીંટવું, ને નાકને તથા મુખને વસ્ત્રથી ઢાંકવાં. કંઠલંપિત કર્યા વિનાજ જનોઘને ધાનપર રાખવું એ અનાચાર છે. લીલા ઘાસકેપર, છીડીઓના દરકેપર, માર્ગમાં, શેરીમાં, જલમાં, દેવાલયસંબંધી સ્થલમાં, અગ્નિકેપર, જલાશયની સમીપમાં, રાખકેપર, ગોમયકેપર, ગોશાલામાં, પર્વતના ઉંચા શિખરપર, સ્મશાનમાં, પડી જવાનો ભય રહે એવા સ્થાનમાં, ઉઘાનની સમીપમાં, પ્રવાસિજનોને વિશ્રામ લેવાના સ્થલમાં, વૃક્ષના મૂલમાં, ઊમાંઊમાં, ચાલતાંચાલતાં, ખેડેલા ખેતરમાં અને અગ્નિ વાયુ સૂર્ય ચંદ્ર સ્ત્રી ગુરુ ને બ્રાહ્મણ એમની સંમુખ મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ.

॥ શૌચવિધિ ॥

મલત્યાગ કર્યા પછી ત્યાં લિંગપર એક વાર ને ગુદાકેપર ત્રણ વાર મૃત્તિકા તથા જલ લગાડવાં, અને પછી જલથી તે અવયવો તથા હાથો હાથ શુદ્ધ કરવા. પશ્ચાત્ ઉચિત સ્થાને આવી હાથો હાથમાં દશ વાર, બંને હાથમાં સાત વાર અને બંને પગમાં એક

એક વાર એ પ્રમાણે લીલા આમળાજેટલી શુદ્ધ મૃત્તિકા લગાડવી, અને તેટલીજ વાર જલવતી તે તે અંગો ધોવાં. એમ ન બની શકે તો દુર્ગંધ તથા લેપ સારી રીતે નાશ પામે ત્યાંસુધી અનુકૂલતા-પ્રમાણે માટી તથા જલથી તે અંગો ઘોષ સારી રીતે શુદ્ધ કરવાં. પગ ધોયા પછી હાથને તથા જલપાત્રને પુનઃ ધોવાં. પીતળ આદિ ધાતુનું પાત્ર જે દિશાએ જતી વેલા સાથે લઈ જવામાં આવ્યું હોય, તે તેને બીજા ઉપયોગમાં લેવાનું હોય તો તેને જે વાર જલ અને માટીથી ધસવું. મૂત્રત્યાગ કરતી વેલા પણ જનોઈ કંડલંબિત કરી જમણા કાનપર ચઢાવવું. મૂત્રત્યાગ કર્યા પછી લિંગપર એક વાર, ડાબા હાથમાં ત્રણ વાર અને જંને હાથમાં જે વાર મૃત્તિકા લગાડવી, તથા તેટલી વાર જલથી તે અંગો ધોવાં. હમણાં તો ઘણાખરા દિવસે મૂત્રત્યાગ કર્યા પછી લિંગ તથા હાથને જલ પણ લગાડતા નથી એ અનાચાર છે. ક્તાચિત્ કોઈ કારણથી ઉક્ત શૌચ ન બની શકે તો જલથી લિંગ તથા હાથ તો અવશ્ય ધોવાંજ જોઈએ. આ શૌચ ગૃહસ્થમાટે જાણવું. બ્રહ્મચારીએ આથી બમણું ને સંન્યાસીએ ચારગણું શૌચ કરવું. દિવસના કરતાં રાત્રિએ અર્ધું શૌચ કરવું. રોગીએ તથા પ્રવાસીએ રાત્રિથી અર્ધું કિંવા યથાસાધ્ય શૌચ કરવું, ને સ્ત્રી, શ્વર તથા બાલકે રોગીથી અર્ધું શૌચ કરવું. મલત્યાગ કર્યો હોય તો શૌચપછી આડ ને કેવલ મૂત્રત્યાગ કર્યો હોય તો ચાર એમ પવિત્રતામાટે કાગળા કરવા, ને ત્યારપછી આચમન* લેવું; અને પ્રાતઃકાલમાં એવી રીતે શૌચ કરી

*મલ, મૂત્ર ને વીર્ય [વીર્યપોત થાય તો મૂત્રત્યાગપછીના શૌચના કરતાં બમણી કિંવા તેટલીજ શુદ્ધિ કરવી.] એ સંબંધી શૌચ કર્યા પછી, પ્રત્યેક કર્મના પ્રારંભમાં, [મંથાના પ્રારંભમાંજ જ્યાં ત્રણ આચમન લખ્યાં

લીધા પછી દાતણ કરવું. જાણી જોઈને જલવિના મલમૂત્રત્યાગ કરે તો ઉપવાસ કરીને વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવું જોઈએ. જો યજ્ઞોપવીતવિના મલમૂત્રનો ત્યાગ કરે તો તે દિવસે જો ઉપવાસ કરીને દાન તથા હોમ કરે તો શુદ્ધ થાય છે.

રાફડાની, ઉંદરના દરતી, જલની અંતરની, શૌચ કરતાં અવશેષ રહેલી, ધરની ભીંત આદિની, માર્ગમાં રહેલી અને અપવિત્ર સ્થાનની મૃત્તિકાનો શૌચમાં ઉપયોગ ન કરવો, પણ શુદ્ધમૃત્તિકાનોજ ઉપયોગ કરવો.

છે ત્યાં ત્રણ કરવાં; પછી જ્યાં જેટલાં લખ્યાં છે ત્યાં તેટલાં કરવાનાં છે. પ્રત્યેક જગાએ ત્રણ આચમન કરવાં જોઈએ એમ જો કેટલાક કહે છે તે તેમની સમજનો ફેર છે. સ્નાન કર્યા પછી, ભોજન કર્યા પછી, નિદ્રા કર્યા પછી, તે કર્મકાલે અધોવાયુ સરે તે પ્રસંગે સ્માર્ત-રીતે ઈશ્વરનામોચ્ચારણથી ત્રણ આચમન કરવાં જોઈએ. સ્માર્તની જગાએ શ્રીત આચમન કરે તોપણ ચાલે. ગાયત્રીમંત્રથી એક આચમન લેવું તે શ્રીત આચમન છે, તે ઐ કૈશવાય નમઃ । ઐ નારાયણાય નમઃ । ઐ માધવાય નમઃ ॥ એ ત્રણમાંના એકેક મંત્રવડે એકેક આચમન કરવું (જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂલથી થોડું જલ પીવું) તે સ્માર્ત આચમન છે. પછી જમણા હાથ ઘેાઘ હોદને એ વેલા જલથી શુદ્ધ કરવા. કાંસું, લોદું, સીસું, કલઘ, જસત અને પીતળ એ ધાતુના પાત્રવડે આચમન કરવું નહિ. આચમન કરતી વેલા પૂર્વ કે ઉત્તરમણી મુખ રાખવું, માથે તથા કંઠમાં વસ્ત્ર ન રાખવું, જનોઘ ડાઘા ખમાપર રાખવું, શિખા બાંધી રાખવી, પગમાં કાંઈ ન પહેરવું, આંકું-અવળું જોતું નહિ, તે હાથવું કે બોલવું નહિ. અંગૂઠો તથા ટચુલી આંગળી છૂટાં રાખી ટાઢા તે ફીણાદિ વિનાના જલથી હૃદયને પહોંચે એવી રીતે જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂલવડે આચમન લેવું.

॥ દંતધાવનવિધિ ॥

દયલી આંગળીના અગ્રજેવું જાકું, છાલસહિત, ગાંઠ તથા છિદ્ર-
વિનાનું, સરલ ને આઠ, દશ કિંવા બાર આંગળ લાંબું એવું દાતણ
લેવું. વળી તે સૂકું, સડેલું કે જીવડાંવાળું ન જોઈએ. દાતણ કરતી
વેલા ઇચ્છા થાય તો ગૃહસ્થે આ મંત્ર બોલવો:-ૐ । આયુર્બલં યશો
વર્ચઃ પ્રજાઃ પશૂન્ વસૂનિ ચ । બ્રહ્મ પ્રજાં ચ મેઘાં ચ ત્વં નો
દેહિ વનસ્પતે ॥ પછી દાતણને ઘેઘ અનુકૂલતા હોય તો ઉત્તર કે
પૂર્વભણી મુખ રાખી તેને આવવું, ને તેના એક આંગળને આશરે
થયેલા કામલ કૂચાથી દાંતને શુદ્ધ કરવા. પછી તેની ચીરથી કે
ઉલ્લેખિનીથી (સોના, રૂપા અથવા તાંબાની ચોલ ઊતારવાની પટ્ટીથી)
ચોલ ઊતારવી. ચોલ ઊતાર્યા પછી મુખશુદ્ધિમાંટે બાર કોગળા કરી
સૂર્યને નમન કરવું. તરતમાં સ્નાન ન કરવું હોય તો ૐ અપવિત્રઃ૦*
એ મંત્રથી માર્જન કરી પહેરેલું વસ્ત્ર બદલાવી નાંખવું. ગૃહસ્થે જે
દિવસે દાતણ ન મળે તે દિવસે, અથવા અમાવાસ્યા, શ્રાદ્ધ કે ઉપ-
વાસાદિને દિવસે, જાડનાં પાનડાં કે રાખથી તર્જનીવિનાની બીજી
આંગળીવડે અથવા બાર કોગળાવડે દાંતને શુદ્ધ કરવા. મુખનો દુર્ગંધ
દૂર કરવા તથા દાંતને સ્વચ્છ રાખવા જેમને નિત્યપ્રાતઃ દાતણ કરવા-
ની અપેક્ષા પ્રતીત થતી હોય તેમણે વ્રતને દિવસે દાતણ કરતાં
દાંતમાંથી લોહી ન નીકળે એમ સાવધાનતા રાખી દાતણ કરવું, કેમકે
તે દિવસે જો લોહી નીકળે તો ધર્મશાસ્ત્રપ્રમાણે વ્રતનો સંગ થાય છે.
દાતણ થઈણ કરવાયોગ્ય કાષ્ઠનો નિયમ આવે છે:-ઠાંટાવાળાં વૃક્ષોનાં,
જેમાંથી દૂધજેવો ચીકાણ નીકળે તેવાં વૃક્ષોનાં, ને અધેડા આદિ

* પ્રાતઃસંધ્યામાં જુઓ.

કાળોનાં તે ગ્રહણ કરવાં. તેમાં પણ સમય, વૃક્ષાદિના ગુણદોષ અને પોત-પોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી યોગ્ય શક્તિ અને યોગ્ય રસવાળા જાડના લાકડાનાં તે ગ્રહણ કરવાં; અને દાંત શુદ્ધ કરવાની ભૂકી (મંજન) પણ યોગ્ય હોય તે લેવી.

આકડો, લિંબડો, મહુડો, વડ, કરંજ, પીંપર, બોરડી, ખેર, આંબલી, બીલી, ઊમરો, આંગ્રો, કદંબ, ચંપક, સકસડીઓ, અધેડો, દાડિમ, પીલુડી, આસુંદ્રો, ઇંદ્રજવ, જામસાઇ, તગર, રાયણ, નારંગી, આમળા, બપોરીઓ અને હારસિંગારાદિ વૃક્ષોનાં દાંતણુ વિહિત ગણાય છે. તાડ, ચણેડી, કેતકી, કુશ, કાશ, પીંપળો, ખાખરો, ગુંદી, બહેડો, ગોરડીયો, કચનાર, સરગવો, ચરીટો, સીસમ, બજુરી, કપાસ ને નાળિયેરી એમનાં દાંતણુ નિષિદ્ધ છે; અને ખાવળ, જીપટો (જીલ) ને ખાવળ એમનાં દાંતણુ મધ્યમ ગણાય છે.

॥ સ્નાનવિધિ* ॥

॥ નદી આદિમાં સ્નાનનો પ્રકાર ॥

મૃત્તિકાદિ સાથે લઈ નદી આદિ જલાશયપ્રતિ જઈ, માટી આદિ કાંઠા-પર મૂકી, માટી તથા જલવડે બે પગ તથા હાથ ધોઈ, શિખા બાંધી, ગોઠણુ-

*“મૃદં વિના તુ માસેન, સંધ્યાહીનાત્રિભિર્વિનૈઃ ।

પ્રાતઃસ્નાનં ત્યજન્વિપ્રઃ, સપ્તાહાચ્છુદ્રતાં વ્રજેત્ ॥”

ભાવાર્થ:—માટીવિના શૌચ કરવાથી એક માસે, સંધ્યાનો ત્યાગ કરવાથી ત્રણ દિને, અને પ્રાતઃસ્નાનનો ત્યાગ કરવાથી સાત દિવસે દ્વિજ શુદ્ધપણાને પામે છે.

થી વધારે જલ હોય તો ઊભા રહીને, અને તેથી ઓછું હોય તો બેસીને, આચમન કરી, અંજલિમાં જલ લઈ, પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાચ મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક્-
તિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્તસમવાયે
एवंग्रहगणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ सर्वकर्मसु शुद्धिसिद्ध्यर्थ
પ્રાતઃસ્નાનમહં કરિષ્યે ॥

પછી જલાશયમાંના જલને નમસ્કાર કરી, તળાવ કુંડ કિંવા વાવમાં પૂર્વબાણી અને નદીમાં પૂર્વઅણી કિંવા પ્રવાહબાણી મુખ રાખી, બંને હાથના અંગૂઠાવડે બંને કાન, બંને તળેતીવડે બંને નેત્ર, ને બંને મધ્યમાવડે બંને નાસાપુટ બંધ કરી, ત્રણ વાર હુબકી મારી, બધા અંગનું હાથવડે પ્રક્ષાલન કરી, પછી બે આચમન લઈ, નીચેના મંત્રોથી દર્ભવડે વા જમણા હાથની અનામિકા તથા મધ્યમાવડે માર્જન કરવું:—

ॐ । आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे ॥ १ ॥ ॐ । यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह
नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥ ॐ । तस्मा अरङ्गमाम वो
यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

પછી જલમાં હુબકી મારીને નીચેના મંત્રવડે અધમર્પણ કરવું.
હુબકી માર્યા પછી એકશ્વાસે એક વાર કિંવા ત્રણ વાર બે મંત્ર
મનમાં બોલી જવાનો છે.

ૐ દ્રુપદાદિવ મુમુચાનઃ સ્વિન્નઃ સ્નાતો મલાદિવ ।

પૂતં પવિત્રેણેવાજ્યમાપઃ શુન્ધન્તુ મૈનસઃ ॥ ૧ ॥

પછી આચમન લેવું. પછી તર્પણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે નીચે પ્રમાણે કરવું:—યજ્ઞોપવીત સત્ર ધારણ કરી, પૂર્વાભિમુખ બિભા રહી, ત્રણ કુશના અગ્રભાગ પૂર્વમણી રાખી, દેવતીર્થથી—હાથના અગ્રભાગથી—નીચેના દેવોને એકેક અંજલિ આપવો:—

ૐ બ્રહ્માદયો દેવાસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ ભૂદેવાસ્તૃપ્યંતામ્ ।
ૐ ભુવર્દેવાસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ સ્વર્દેવાસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ ભૂર્ભુવઃ-
સ્વર્દેવાસ્તૃપ્યંતામ્ ॥

પછી કંઠમાં જનોઇ ધારણ કરી પ્રજાપતિતીર્થથી—ટચડી આંગળીના મૂલથી—નીચેના ઋષિઓને બે અંજલિ આપવો:—

ૐ સનકાદિદ્વૈપાયનાદયઃ કૃષયસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ મૂર્કકૃષય-
સ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ ભુવર્કૃષયસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ સ્વર્કૃષયસ્તૃપ્યંતામ્ ।
ૐ મૂર્મુવઃસ્વર્કૃષયસ્તૃપ્યંતામ્ ॥

પછી જનોઇ અપસવ્ય કરી પિતૃતીર્થથી—તર્જની તથા અંગૂઠાના મધ્યભાગથી—પિતૃઓને ત્રણ ત્રણ અંજલિ આપવો:—

ૐ કવ્યવાહનલાદયઃ પિતરસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ મૂઃપિતર-
સ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ ભુવઃપિતરસ્તૃપ્યંતામ્ । ૐ સ્વઃપિતરસ્તૃપ્યંતામ્ ।
ૐ મૂર્મુવઃસ્વઃપિતરસ્તૃપ્યંતામ્ ॥

બે હાથ જોડે રાખી પાણીનો ખોખો ભરી તે બાર આંગળ

ઉચ્ચો કરી મંત્ર ભણતા જવું, તે પ્રત્યેક મંત્રને અંતે તે જલ જલમાં નાંખતા જવું તે અંજલિ આપ્યો કહેવાય છે.

પછી આચમન લઇ, જતોઇ સવ્ય કરી, જલાશયને નમસ્કાર કરી, ઘોયેલું વસ્ત્ર પહેરી, પવિત્ર ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરી, ભસ્માદિ ધાસ્ય કરવું.

॥ ઉષ્ણોદકસ્નાનવિધિ ॥

ગૃહસ્થે ધરે ઉષ્ણ* જલવડે સ્નાન કરવું, ટાઢા જલવડે સ્નાન કરવું નહિ. તાંબા આદિના પવિત્ર પાત્રમાં તીર્થભાવનાએ થોડું ટાઢું જલ રેડી તે ઉપર ઉષ્ણ જલ નાંખવું. પ્રથમ હિનું પાણી લઇ પછી તે પર ટાઢું પાણી નાંખવું નહિ. પશ્ચાત્ હાથપગ ઘોઇ, શિખા બાંધી, પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, આચમન કરી, પૂર્વે કહી ગયા તે રીતે સંકલ્પ કરવો. પછી ઐ શં નો દેવીરમિષ્ટય આપો મવંતુ પીતયે । શં ચોરમિસ્રવંતુ નઃ ॥ ઐ આપઃ પુનંતુ૦* ઐ દુપત્રાદિ૦x તે ઐ આપો દિ છા મયો૦+ એ ઋચાઓવડે તે જલ અભિમંત્રી ગંગાદિ તીર્થોનું ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવારિ સરસ્વતિ । નર્મદે સિંધુકાવેરી જલેઽસ્મિન્ સંનિર્ધિ ક્કુરુ ॥ એ

* મરણ, પુત્રાદિકનો જન્મકાલ, સંક્રાંતિ, શ્રાદ્ધદિવસ, પોતાનો જન્મદિવસ અને સ્પર્શને અયોગ્ય એવી વસ્તુનો કિંવા પ્રાણીનો સ્પર્શ એ નિમિત્ત હોય તો ગૃહસ્થે ઉષ્ણજલે સ્નાન કરવું નહિ.

* માધ્યાહ્નસંધ્યામાં જુઓ.

x પૃષ્ઠ ૯ મે તથા પ્રાતઃસંધ્યામાં જુઓ.

+ પૃષ્ઠ ૮ મે તથા પ્રાતઃસંધ્યામાં જુઓ.

શ્લોકવડે સ્મરણ કરી, અપવિત્ર જલના ઘાંટા જલપાત્રમાં ન પડે એમ સાવધાનતા રાખી, મૌનપણે શરીર સારી રીતે સ્વચ્છ થાય તથા પક્ષળે એમ સ્નાન કરવું. ધરે સ્નાન કરવામાં અધર્મર્ષણ અને તર્પણ કરવાં નહિ. સ્નાન કર્યા પછી આચમન ને માર્જન કરવાં, કિંવા માત્ર આચમનજ કરવું. એ રીતે સ્નાન કરી, સૂકાયેલું પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી, સ્નાનસમયે પહેરેલું બીનું વસ્ત્ર ઉપરથી ઊતારવું. પછી ખીજું ઉપવસ્ત્ર ગ્રહણ કરવું. નીચેવેલું વસ્ત્ર કર્મક્રાંતે ખભાઉપર ધરવું નહિ. જ્યારે પુરુષ અશુચિ હોય ત્યારે તેણે મૌનપૂર્વક સ્નાન કરી, પછી આચમન કરી, પુનઃ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવું.

॥ ગૌણસ્નાન ॥

ૐ આપો હિ છાંઠ ઇત્યાદિ મંત્રવડે અંગોનું પ્રોક્ષણ કરવું તે મંત્રસ્નાન, દય ગાયત્રીથી જલ મંત્રી તે જલથી અંગોનું પ્રોક્ષણ કરવું તે ગાયત્ર્યસ્નાન, ભસ્મથી સ્નાન કરવું (શરીરના ભાગોને થોડી થોડી ભસ્મ લગાડવી) તે આગ્નેયસ્નાન, ગાયોના ચાલવથી ઊડતી રજતે પોતાના શરીરપર પડવા દેવી તે વાયવ્યસ્નાન, તડકામાં ઊભા રહી પોતાના અંગપર વૃષ્ટિના ઘાંટા પડવા દેવા તે દિવ્યસ્નાન, જલાશયમાં પડી શીઘ્ર બહાર નીકળવું તે વારુણસ્નાન. વસ્ત્ર પલાળી તેવડે શરીરને લુછવું તે કાપિલસ્નાન, શુદ્ધમૃત્તિકાથી સ્નાન કરવું (અંગોને થોડી થોડી મૃત્તિકા લગાડવી) તે પાર્થિવસ્નાન ને આત્મચિંતન કરવું તે માનસસ્નાન ગણાય છે. પ્રત્યેક ગૌણસ્નાનના આરંભમાં પૂર્વોક્ત-રીતે દેશકાલનો ઉચ્ચાર કરી સંધ્યાઘઘિકારાર્થે અમુકસ્નાન-

x પૃષ્ઠ ૮ મે તથા પ્રાતઃસંધ્યામાં જુઓ.

મહં કરિષ્યે એમ કહેવું, ને અનુકૂલ આવે તે ગૌણસ્નાન કરવું. પછી પ્રત્યેક સ્નાનને અંતે ઘોચેલું વસ્ત્ર પહેરી ઘોચેલું ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરવું. ગૌણસ્નાન કરવાથી જપ તથા સંધ્યાવંદન ઇત્યાદિ કરી શકાય છે, પરંતુ તેવા સ્નાનથી શ્રાદ્ધકર્મ, દેવપૂજા ને વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિક કરી શકાતાં નથી. આ સ્નાનો માત્ર શરીરની અસુખાકારીના પ્રસંગમાં જ કરવાનાં છે. શરીર સ્વસ્થ હોય છતાં ગૌણસ્નાન કરી સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવું એ યોગ્ય નથી.

॥ ભસ્મના ત્રિપુંડ્રનો વિધિ ॥

સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેના અંતમાં, અંતે સંધ્યા, જપ, હોમ, વૈશ્વદેવ, દેવપૂજન, બ્રહ્મયજુ, શ્રાદ્ધ, દાન ને સ્વાધ્યાયના આરંભમાં અવશ્ય ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્ર કરવાં જોઈએ, વા હોવાં જોઈએ. હાથા હાથમાં ભસ્મ લઈ, તે પર જમણે હાથ ઊંચો રાખી—સંપુટ કરી, ઐ અગ્નિ-રિતિ ભસ્મ, વાયુરિતિ ભસ્મ, જલમિતિ ભસ્મ, સ્થલમિતિ ભસ્મ, વ્યોમેતિ ભસ્મ, સર્વે હ વા દ્વં ભસ્મ, મન પતાનિ ચક્ષુષિ ભસ્માનિ એ મંત્રવડે તે ભસ્મને મંત્રી, તેમાં ઐ આપો જ્યોતીરસોઽમૃતં બ્રહ્મ ભૂર્ભુવઃ સ્વરોમ્ એ મંત્રવડે જલ મિશ્ર કરી, પછી અંતે હાથની વચલી ત્રણ આંગળીઓવડે તે ભસ્મને ઐં ત્ર્યંબકં યજામહે સુગંધોં પુષ્ટિવર્ધનમ્ । ઉર્વારુકમિત્ર વંધનામૃત્યોર્મુક્ષીય માઽમૃતાત્ ॥ એ મંત્ર બોલી મસળવી. પછી સૂર્યને પ્રદર્શિત કરી તે ભસ્મવડે લલાટ, કંઠ, હૃદય, ખભા, બાહુઓના સંધિઓ, હાથનાં પડખાં, નાભિ, પેટનાં પડખાં અને શિર એ સ્થાનકે ઐ નમઃ શિવાય એ મંત્રવડે ત્રિપુંડ્ર (ત્રણ રેખા) કરવાં. કાલામિરુદ્રોપનિષદમાં શિર, લલાટ, બે રંધ્ર ને હૃદય એ પાંચ સ્થાને ત્રિપુંડ્ર કરવાનું કહ્યું

છે; તેમાં લલાટમાં જે ત્રિપુંડ્ર કરવું તે એક બ્રૂના મધ્યથી ખીજા બ્રૂના મધ્યસુધી કરવું.

॥ ગ્રાહ્ય ભસ્મ ॥

અગ્નિહોત્રની, વિરજાહોમની,* નિલહોમની ને સમિધ્વની તથા ગાયના છાણને સૂકવી તેની બનાવેલી ભસ્મને ત્રિપુંડ્ર કરવાના કામમાં લેવી. ગંગાદિ પવિત્ર નદીઓના કિનારાની શુદ્ધ મૃત્તિકા પણ ત્રિપુંડ્રના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. અગ્નિહોત્રની કિંવા વિરજાહોમની ભસ્મ ન મળે તો ગોમય (સૂકાઈ ગયેલું ગાયનું છાણ) તથા સમિધ્વથી સારી રીતે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી, તેમાં નિલહોમની પેડે હોમ કરી, પછી તે ભસ્મને ત્રિપુંડ્ર કરવાના કામમાં લેવી.

॥ યજ્ઞોપવીત કરવાની રીતિ ॥

યજ્ઞોપવીતમાટે સૂત્ર લેવું તે બ્રાહ્મણે અથવા સધવા કે વિધવા બ્રાહ્મણી ઇત્યાદિકોએ કાંતેલું લેવું. અનધ્યાયના દિવસો (પક્ષો, આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ ને અમાવાસ્યા) વિનાને દિવસે પ્રાતઃકાન્તનું નિત્ય-કર્મ કરી, જમ્યા વિના મધ્યાહ્નની પહેલાં હાથપગ ધોઈ, આચમન લઈ, પવિત્ર જગામાં પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, હાથા હાથની પાસેપાસે રાખેલી ચાર આંગળીઓના મૂલમાં છન્તુ વાર સૂત્ર વીંટી તેને ત્રેવડું કરવું. (તે પ્રમાણુના ખીજા બે ત્રાગડા તેની સાથે મેળવવા.) પછી તેને ધોઈ બિર્ધવૃત્ત (હાખીભણી વળ જાય એમ) વણી પુનઃ તેને ત્રેવડું કરી અધોવૃત્ત (જમણીભણી વળ જાય એવી રીતે) વણવું.

* મંન્યાસ લેતી વેલા કરવામાં આવતા હોમવિશેષની.

આ રીતે નવ સૂત્ર થાય છે. પછી તે નવ સૂત્રને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા-વર્તનરીતે વીંટી પાછી ગાંઠ દેવી. યજ્ઞોપવીતમાં જે મંત્રોવડે દેવોનું આવાહન કરી તેમને યોજવાના છે તે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાના પ્રયોગમાં દર્શાવેલ છે. યંત્રમાં સિદ્ધ થયેલા સૂત્રથી યજ્ઞોપવીત કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો પ્રથમ દશ ગાયત્રીમંત્રથી જન્મ મંત્રી, તેવડે તે સૂત્રનું પ્રોક્ષણ કરી પછી યજ્ઞોપવીત બનાવવું.

કર્મકાલે સ્તનથી ઉપર અને નાભિથી નીચે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું નહિ. બીજાએ પહેરેલું, ત્રુટેલું, નીચે ઊતરેલું, અને ભોજન કર્યા પછી બનાવેલું એવું જે યજ્ઞોપવીત હોય તેનો ત્યાગ કરી નવું પહેરવું. બળેવ એટલે શ્રાવણસુદિ પૂનમને દિવસે પ્રત્યેક યજુર્વેદી દિને શાસ્ત્રે વિધાન કરેલું કર્મ કરીને નવીન યજ્ઞોપવીત પહેરવું જોઈએ. ડાબા ખભા-પર ધારણ કરેલું જનોઘ તે ઉપરીત, જમણા ખભાપર ધારણ કરેલું તે પ્રાચીનાવીત, અને કંઠમાં માલાની પેઠે ધારણ કરેલું તે નિવીત કહેવાય છે. ચિતાનાં કાષ્ઠ, ચિતાનો ધૂમાડો, આંડાલ, શવ, રજસ્વલા અને સૂતાવડી સ્ત્રી એમનો સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરી તે યજ્ઞોપવીતનો ત્યાગ કરી વિધિપૂર્વક બીજું પહેરવું. યજ્ઞોપવીતને નિવીત કરી તેને કાનપર વીંટ્યા વિના મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે જનોઘનો ત્યાગ કરી અન્ય ધારણ કરવું. પ્રમાદથી યજ્ઞોપવીત જતું રહ્યું હોય તો મૌન રાખી મંત્રરહિત યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી અત્રાચ અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે મમ યજ્ઞોપવીતનાશજન્યદોષનિવારણાર્થં પ્રાયશ્ચિત્તાંગમૂતં માન્ય-હોમમહં કરિષ્યે ॥ એમ સંકલ્પ કરી કુંડમાં કિંવા સ્થંડીલપર સ્થાપન કરેલા અગ્નિમાં નીચેના ચાર મંત્રોવડે ચાર ધૃતાહુતિનો હોમ કરી પછી વિધિપૂર્વક નવું યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું:—

મનો જ્યોતિર્જુષતામાઙ્યં વિચ્છિન્નં યજ્ઞં સમિર્મં દધાતુ ।
યા ઇષ્ટા ઉષસો નિમ્નુચશ્ચ તાઃ સંદધામિ હવિષા ઘૃતેન
સ્વાહા ॥ ૧ ॥

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતાં
સ્વાહા ॥ ૨ ॥

વાયો વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતાં
સ્વાહા ॥ ૩ ॥

આદિત્ય વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતાં
સ્વાહા ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મચારીએ એક જનોઈ પહેવું. ગૃહસ્થે બે કે ત્રી વધારે પહેરવાં. અબ્યંગસ્નાન, સમુદ્રસ્નાન ને માતાપિતાની સંવત્સરીને દિવસે કુંઠેથી યજ્ઞોપવીત ઢાઢી તેનું પ્રક્ષાલન કરવું. જનોઈનો નાશ થાય ત્યારે બે બીજું જનોઈ ન મળે તો વસ્ત્ર, અથવા તે ન હોય તો દર્ભની બનાવેલી દેરી, જનોઈની પેઠે કરી તે ઉપવીત પહેરતાસુધી ધારણુ કરી રાખવાં. વસ્ત્ર અને દર્ભની દેરીને ત્રેણાં કરવાની આવશ્યકતા નથી.

યજ્ઞોપવીતનું બીજું નામ બ્રહ્મસૂત્ર છે. એ બ્રહ્મસૂત્ર જેણે ધારણુ કરેલ છે તેજ બ્રહ્મને (વેદને કિંવા પરમાત્માને) બળવાને અધિકારી થાય છે એમ સિષ્ટો માને છે. પ્રત્યેક માણસનું સ્થૂલશરીર બહુધા પોતપોતાના છન્નુ આડા આંગળની ઉચાઈનું હોય છે, અને એમાં

રહેલા આત્માના ચાર પાદ [માંડૂક્યોપનિષદ્ જુઓ.] છે એમ બતાવવાને ચાર આંગણાંપર છન્તુ વાર સૂત્ર વીંટી જતોઇ બનાવવામાં આવે છે. પ્રથમના ત્રેવડા કરવાથી ત્રણ ગુણોવડે પિંડબ્રહ્માંડની દશ્ય સ્થિતિ છે એમ સૂચવ્યું; પુનઃ ઊર્ધ્વ વણવાથી અને ત્રેવડ કરી અધો વણવાથી એમ સૂચવ્યું કે જેમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવા ત્રણ ગુણો દેહીની ઊર્ધ્વગતિ કરનારા છે, ને જેમાં તમોગુણ પ્રધાન છે એવા ત્રણ ગુણો દેહીની અધોગતિ કરનારા છે. પછી એ પ્રકૃતિની ઘટમાળમાંથી છૂટવાનો ઉપાય માત્ર ત્રિપદાજ (ગાયત્રીજ) કે વેદત્રયીજ (ઋક્, યજુષ્ ને સામજ) છે એમ બતાવવા તેને ત્રેવડું કરવામાં આવે છે. ગ્રંથિમાં પ્રવર નાંખી એમ સૂચવે છે કે પૂર્વે અમારા ગોત્રમાં+ આટલા ઋષિઓએ બ્રહ્મદર્શન-વેદદર્શન-કર્ત્યું હતું. આવી રીતે યજ્ઞોપવીતના નિર્માણપ્રકારમાં બહુ ગુપ્ત સંકેત છે, ને અયં તુ પરમો ધર્મો યદ્યોગેનાત્મદર્શનમ્ (યોગવડે આત્મદર્શન-બ્રહ્મદર્શન-કરવું આજ પરમધર્મ છે) એમ જે મહામુનિ યાસવલ્કયભગવાન્ પોતાની સ્મૃતિમાં કહે છે તે પરમધર્મની પ્રાપ્તિમાટેજ બ્રહ્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતના સંકેતરૂપ આ બ્રહ્મસૂત્ર અધિકારીને પ્રાવેશિકદીક્ષા આપી આચાર્ય પહેસૂવે છે, ને તેને ગાયત્રીજપ તથા પ્રાણાયામાદિ બોધે છે.

॥ અથ યજ્ઞોપવીતધારણપ્રયોગ ॥

સૂતકની તથા ગ્રહણની સમાપ્તિએ, ચાર માસે, આકસ્મિન

+ પ્રત્યેક દિને પોતાનો વેદ, શાખા, સૂત્ર, ગોત્ર ને પ્રવર એ અવશ્ય જાણવાં જોઈએ.

તુરી જાય ત્યારે કે એવે બીજે પ્રસંગે નીચેના વિધિપ્રમાણે નવું જનોઈ ધારણ કરવું.

પ્રથમ હાથપગ ઘોષ, પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, આચમન લઈ, એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી હાથમાં જલ લઈ અન્નાદ્ય મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે મમ ધૌતસ્માર્તકર્માનુષ્ઠાનસિદ્ધયર્થ નર્વીનયજ્ઞો-પવીતધારણમહં કરિષ્યે ॥ એમ બોલી તે જલ નીચે મૂકવું. પછી જનોઈ હાથમાં લઈ તેનું જલથી પ્રક્ષાલન કરવું. પછી દશ ગાયત્રીમંત્રવડે જલનું અભિમંત્રણ કરી તે જલથી યજ્ઞોપવીતનું ચત્તા હાથે સંપ્રોક્ષણ કરી, પછી જનોઈના નવ તંતુને વિષે નવ દેવોનું આવાહન કરી તેમને યોજવા. તે આવાહન તથા યોજન નીચે પ્રમાણે બોલીને કરવું:-

- ૧ હું. ઐં ઐંકારં પ્રથમતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૨ જું. ઐં અગ્નિં દ્વિતીયતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૩ જું. ઐં નામાન્ તૃતીયતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૪ થું. ઐં સોમં ચતુર્થતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૫ મું. ઐં પિતૃન્ પંચમતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૬ હું. ઐં પ્રજાપતિં षષ્ઠતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૭ મું. ઐં વાયું સપ્તમતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૮ મું. ઐં સૂર્યં અષ્ટમતંતૌ ન્યસામિ ।
- ૯ મું. ઐં વિશ્વાન્ દેવાન્ નવમતંતૌ ન્યસામિ ॥

એ પ્રમાણે નવ મંત્રવડે નવ તંતુમાં નવ દેવોને યોજી પછી અગ્નિ-

ને વિષે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રુદ્રનું આવાહન કરી તેમને* યોજવા. પછી
બંને હાથના અંગૂઠાતર્જની તથા મધ્યમાકનિષ્ઠિધાવચ્ચે જનોઘ રાખી,
બંને હાથ ઉંચા કરી, ૐ તદ્વક્ષુર્દેવહિતં પુરસ્તાઋક્ષુક્રમુષ્ણરત્ પશ્યેઽ
એ મંત્ર પૂરો બોલી જનોઘ શ્રીસૂર્યને દેખાડવું. પછી નીચેનાં મંત્ર
બોલવો:—

ૐ યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં,
પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્ ।
આયુષ્યમદ્ર્યં પ્રતિમુઙ્ચ શુભ્રં,
યજ્ઞોપવીતં બલમસ્તુ તેજઃ ॥ ૧ ॥

ત્યારપછી ૐ યજ્ઞોપવીતમસિ યજ્ઞસ્ય ત્વા યજ્ઞોપવીતેનોપ-
નહ્યામિ ॥ એ રીતે બોલી, બંને હાથ નીચા કરી, ડાબા ખભાપર
ડાબા હાથદ્વારા તે ધારણ કરવું. ગૃહસ્થ હોય તેણે તેવીજ રીતે બીજું
જનોઘ પણ ધારણ કરવું. કેટલાક ગૃહસ્થો ઉત્તરોચવસ્ત્રનિમિત્તે ત્રીજું,
ને તે વિનાના બીજા વસ્ત્રના નિમિત્તે ચોથું એમ ચાર યજ્ઞોપવીત પહેરે
છે. ત્યારપછી આચમન કરી, યથાશક્તિ ગાયત્રીજપ કરી, પછી બૂનું
ઉપવીત ૐ સમુદ્રં ગચ્છ સ્વાહાઽ એ મંત્ર બોલીને કિંવા પતાવ-
દ્વિનપર્યન્તં, બ્રહ્મ ત્વં ધારિતં મયા । ઝીર્ણસ્વાત્વત્પરિત્યાગો,
ગચ્છ સૂત્ર યથાસુક્ષ્મ ॥ એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને શિરોમાર્ગ-
થી કાઠી નાંખવું. ને દરેકો જપ શ્રીસૂર્યભગવાનને નીચે પ્રમાણે
બોલી અર્પણ કરવો:—

*એ સમયે ૐ બ્રહ્માર્ણં ન્યસામિ, ૐ વિષ્ણું ન્યસામિ ને ૐ
રુદ્રં ન્યસામિ એમ બોલવું.

અનેન નવયજ્ઞોપવીતધારણાર્થે કૃતેન યથાશક્તિ ગાયત્રી-
જપકર્મણા શ્રીસવિતાદેવતા પ્રીયતાં ન મમ ॥

॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोग ॥

॥ સંધ્યાદિના અધિકારનો નિર્ણય ॥

સર્વ દિવ્યવર્ગને સંધ્યાદિક વૈદિકકર્મો કરવાનો તથા ગાયત્રીમંત્રને જપ કરવાનો અધિકાર છે. દિવ્ય એટલે જનોધના સંસ્કારવડે જેનો ખીજો જન્મ થયો છે એવા, એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય. એ વાત શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે; જેમાંથી સુખ્ય તથા સ્મૃતિનાં વાક્યો નીચે જિતારવામાં આવે છે:—

માતુરગ્રેઽધિજનનં, દ્વિતીયં મૌજિબંધને ।

તૃતીયં યજ્ઞદીક્ષાયાં, દ્વિજસ્ય શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

મનુસ્મૃતિ. અધ્યાય ૨ જે.

ભાવાર્થ:—પોતાની માતાયકી થયેલો જે જન્મ તે દિવ્યનો પ્રથમ જન્મ જાણવો, ઉપનયનમંસ્કારથી થયેલો તે ખીજો જન્મ જાણવો, અને યજ્ઞદીક્ષા લીધાથી થયેલો તે ત્રીજો જન્મ એવું વેદનું પ્રમાણ છે. ૧૬૫

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યક્ષયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્થ એકજાતિસ્તુ, શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પંચમઃ ॥ ૪ ॥

મનુસ્મૃતિ. અધ્યાય ૧૦ મે.

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય એ ત્રણને દિવ્ય અધ-

વા દ્વિજાતીય વર્ણ કહે છે, એટલે જોને એ જન્મ છે એવા કહે છે. ચોથી શુદ્ધજાતિને એકજાતિ કહે છે, એટલે તેને એકવાર જન્મ છે. પાંચમો વર્ણ નથી. ૪

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચેતિ વર્ણાશ્ચત્ત્વારઃ ॥ ૧ ॥

તેષામાચ્ચા દ્વિજાતયસ્ત્રયઃ ॥ ૨ ॥

વિષ્ણુસ્મૃતિ. અધ્યાય ૨ જો.

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણો છે. ૧ તેમાંના પહેલા ત્રણ દ્વિજ છે. ૨

માતુર્યદગ્રે જાયંતે, દ્વિતીયં મૌનિવંધનાત્ ।

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશસ્તસ્માદેતે દ્વિજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૧ ॥

યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ. અધ્યાય ૧ લો.

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજ કહેવાય છે, કારણકે તેમનો પ્રથમ જન્મ માતાથી અને બીજો જન્મ જનોઈ દેવાથી થાય છે. ૩૯

તેમાં બ્રાહ્મણને વેદ ભણવાભણાવવાનો, યજ્ઞ કરવાકરાવવાનો, અને દાન આપવાલેવાનો અધિકાર છે; અને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને માત્ર વેદ ભણવાનો, યજ્ઞ કરવાનો અને દાન આપવાનોજ અધિકાર છે, અન્ય ત્રણ કર્મોનો અધિકાર નથી. સંધ્યાદિ વૈદિક નિત્યકર્મ તો ત્રણે-ને નિત્ય કર્તવ્ય છે. શ્રીવેદમગવાને પણ મહારહઃ સંખ્યાનુપાસીત (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યે નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરવું જોઈએ,) એ મંત્રથી એમજ આજ્ઞા કરી છે જાટે વેદોક્તા નિત્યકર્મ કરવામાં ત્રણે વર્ણોએ પ્રમાદ નહિ કરવો જોઈએ, ને મહત્ત્વા વૈદિક નિત્ય

મત્યવાયી મધેશ્વર: (વેદપ્રતિપાદિત સંધ્યાવંદનાદિક નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી દિવ પાપરૂપ દોષને પામે છે,) એ શ્રુતિમાં નિત્યકર્મ નહિ કરનારને પાપના ભાગી કહ્યા છે, એ સર્વદા સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ.

જે દિવ સંધ્યાવંદન કરતો નથી તેને શૂદ્રસમાન જાણવો. ભગવાન મનુ કહે છે કે:—

ન તિષ્ઠતિ તુ યઃ પૂર્વા, નોપાસ્તે યશ્ચ પશ્ચિમામ્ ।

સ શૂદ્રવદ્બહિષ્કાર્યઃ, સર્વસ્માદ્દ્વિષ્ણુર્જનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૦ ૨ જો.

ભાવાર્થ:—જે માણસ જોમો રહીને પ્રાતઃકાલની સંધ્યા [પૂર્વી સંધ્યાં જપંસ્તિષ્ઠેત્, સાવિત્રીમાર્કદર્શનાત્ ઇત્યાદિ મનુભગવાનના વચનથી અહિં સંધ્યા એ શબ્દથી ગાયત્રીજપ જાણવો.] કરતો નથી, અને બેસીને સાયંકાલની સંધ્યા કરતો નથી તેને શૂદ્રના જેવો ગણીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં સર્વ કર્મોમાંથી દૂર કરી શાતિખહાર મૂકવો, અને પશુના સરખો ગણી તેનો સત્કાર ન કરવો. ૧૦૩

અન્ય સ્મૃતિઓમાં પણ એ વિષયના સંબંધમાં એમજ કહ્યું છે, ત્યાં શ્લોકો:—

શ્રૌતં ચાપિ તથા સ્માર્તં, કર્માલંબ્ય વસેદ્દ્વિજઃ ।

તદ્વિહીનઃ પતત્યેવ, જ્ઞાલંબરહિતાંધ્રવત્ ॥ ૧ ॥

एकाहं जवहीनस्तु, संध्याहीनो दिनत्रयं ।

द्वादशाहमनग्निश्च, शूद्र एव न संशयः ॥ २ ॥

तस्मान्न लंघयेत्સંધ્યાં, સાયંપ્રાતઃ સમાહિતઃ ।

उल्लंघयति यो मोहात्, स याति नरकं ध्रुक् ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રુતિએ તથા સ્મૃતિએ કહેલાં નિત્યકર્મોનો આશ્રય કરીને દિવે સ્થિત થવું. તે નિત્યકર્મો વિના દિવ અવસ્થ અધોગામી થાય છે, જેમ લાકડી આદિના આલંબન વિનાનો આંધળો પુરુષ ખાડામાં પડે છે તેમ. ૧ જે દિવ એક દિવસપર્યંત જપરહિત છે, તથા દિવસપર્યંત સંધ્યારહિત છે, અને બાર દિવસપર્યંત અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો છે તે શુદ્ધ છે એમાં સંશય નથી. ૨ સંધ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી દિવ શુદ્ધભાવને પામે છે માટે દિવે કદાપિ પણ સંધ્યાનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં સાયંકાલમાં તથા પ્રાતઃકાલમાં સાવધાન થઈને સંધ્યાવંદન કરવું. જે દિવ પ્રમાદથી તે સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરે છે તે દિવ નિશ્ચય નરકને પામે છે. ૩

વળા દિવને ગાયત્રીજપની કર્તવ્યતા વિષે શ્રીમનુભગવાન નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

સહસ્રકૃત્વસ્ત્વમ્પ્રસ્ય, બહિરેતત્ત્રિકં દિવઃ।

મદ્વતોઽપ્યેનસો માસાત્, ત્વચેવાહિર્વિમુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

एतयार्चाविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्, गर्हणां याति साधुषु ॥ ૮૦ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૨ જો.

ભાવાર્થ:—જો દિવ સંધ્યાની વેલા વિનાના બીજ કાલમાં ગામથી બહાર જઈ ઉંઝાર તથા તથા વ્યવહાર સહિત ગાયત્રીનો સહસ્રવાર જપ કરે તો તે કાંચળીમાંથી સર્પની પેઠે મહાપાતકમાંથી એક માસમાં છૂટો થાય છે ૭૯ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાંથી જે કોઈ ગાયત્રીનો જપ ત્યજે છે, અને મથાકાએ ચોરાની ક્રિયા કરે તો

નથી તેની સારાં માણસોમાં નિહા થાય છે માટે ગાયત્રીજપનો અને સ્વકર્મનો ત્યાગ કદાપિ પણ કરવો નહિ. ૮૦

. શ્રીમરીચિક્ષુપિ સંધ્યા નહિ કરનારની ગતિ આ પ્રમાણે કહે છે:—

સંધ્યા યેન ન વિદ્વાતા, સંધ્યા યેનાનુપાસિતા ।

જીવમાનો ભવેચ્છુદ્રો, મૃતઃ શ્વા ચાભિજાયતે ॥

ભાવાર્થ:—જેણે સંધ્યા જાણી નથી, અને સંધ્યોપાસના કરી નથી, તે દિવસે જીવતાં શૂદ્ર જાણવો, અને મુઆપછી તે કૂતરો થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે કે સંધ્યાવિનાનો દિવસ સર્વ ધાર્મિકકર્મમાં અનધિકારી છે:—

સંધ્યાહીનોઽથુચિર્નિત્યમનર્હઃ સર્વકર્મસુ ।

યદન્યત્કુરુતે કર્મ, ન તસ્ય ફલભાગમ્ભવેત્ ॥

ભાવાર્થ:—જે દિવસ સંધ્યાહીન છે તે નિત્ય અપવિત્ર ને સર્વ કર્મમાં અનધિકારી છે, ને જે ખીજું ધર્મસંબંધી કર્મ તે કરે તેનું ફલ પણ તેને મળે નહિ.

કેટલાક જનોઘરાણા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વૈદિકસંધ્યા તથા ગાયત્રી-જપ નહિ કરતાં અન્ય સંધ્યાગાયત્રી કરે છે, ને કહે છે કે અમને વૈદિક સંધ્યાગાયત્રીનો અધિકાર નથી માટે અમે પુરાણોક્ત સંધ્યા-ગાયત્રી કરીએ છીએ, એ તેમની ભૂલ ઉપરનાં શાસ્ત્રવચનોથી સમજાશે. અધિકારી છતાં પોતાની મેળે કે કાઠના કહેવાથી અનધિકારી થવું એ કેવી શોકકારક વાર્તા ! જેઓ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય હોય તેમણે યોગ્ય સમયે અવશ્ય વિધિવત્ જનોઘ ધારણ કરવું જોઈએ, તથા પોતાના પુત્રને યથાક્રમે યથાવિધિ યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર કરાવવો જોઈએ. જેમણે કેટલીક મેઢીથી અનિચાર્ય સંમોગોને કિંવા અચાનકે વશ થઈને

કંઠી ધારણ કરીને કિંવા બિનાકંઠીએ જનોઘનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમણે પ્રાયશ્ચિતાદિ કરી પુનઃ તે ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી સ્વચર્યાશ્રમાનુસાર વૈદિકકર્મો કરી પોતાના જીવાત્માની ઉચ્ચ-ગતિ સાધી શકાય. આપત્કાલમાં કદી વિહિતકર્મનો ત્યાગ થઈ ગયો હોય, તે નિષિદ્ધકર્મનું પાલન થયું હોય, તો તે બહુદુષણરૂપ નથી, પરંતુ અનુકૂલતામાં પણ જો એ પ્રમાણેજ આચરવામાં આવે તો પતિત થવાય છે. વેદવિરોધી ઐહૃન્નૈનાદિ કર્મોનું પ્રાગ્લ્ભ્ય, સ્વધર્મશિક્ષકોની શિયિલ્લતા અને પરદેશી પરધર્મીની સત્તાને અધીન રહેવાપણું એ આદિ પ્રતિકૂલ કારણોને લીધે ઉપનયન અને વૈદિકકર્મો યથાવિધિ ન થતાં તેમનો લોપ થયો હોય તો બહુ શોક કરવાજોઈું નથી, પણ હવે એમાંનાં ધર્મો ખરાં કારણો દૂર થઈ અનુકૂલ સમય આવ્યો છે, છતાં પણ યથાવિધિ વૈદિકકર્મો કરવામાં પ્રમાદી રહેવું એ યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રોક્ત નૂતન સંસ્કાર કરાવ્યા પછી શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક વૈદિકકર્મોના અનુષ્ઠાનમાં તે દિવે પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ, ને પોતાના પુરોહિતનાં કિંવા આચાર્યનાં વેદશાખાગ્રંથાદિ હોય તે પોતાનાં ગણુવાં જોઈએ. + એવી રીતે નૂતન-સંસ્કાર પાસેલાને તથા પેઠીએ વૈદિક સંધ્યાગાયત્રીનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે એમ કાંઈ કહેતા હોય તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે

+ યદ્યપિ રાજમ્યધિશાં પ્રાતિસિકમોત્રામાવઃ તથાપિ પુરોહિતમોત્રપ્રવરૌ વેદિતવ્યૌ ॥ ધીયાન્નવલ્લભ્યસ્-તિપરની મિતા-શ્વરા દીકા ॥

ભાવાર્થ:—જોકે વર્તમાનકાલમાં ક્ષત્રિયોને તથા વૈશ્યોને પોતાનાં મોત્રાદિનો અભાવ પ્રતીત થાય છે તોપણ તેમને માટે પુરોહિતનાં મોત્રપ્રવર જણુવાં. શ્રીયાન્નવલ્લભ્યસ્તિપરની મિતાશ્વરા દીકા.

પ્રમાદાદિથી થયેલા દોષો પ્રાયશ્ચિત્તથી નાશ પામે છે એ વાત શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, માટે શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર જેને થયો છે તેને તે સમયથીજ વૈદિકકર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંબંધી વિશેષ વર્ણનમાટે શ્રીઉપનયનમીમાંસાદિ લેખો જુઓ.

કેટલાક કહે છે કે “પરંપરાથી જનોઇ ધારણ કરનારા ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને પણ વૈદિક સંધ્યાગાયત્રીના અધિકાર નથી, ને તે સંધ્યાદિ કરવાથી તેઓ પાપના ભાગી થાય છે; ” આ તેમનું કહેવું માત્ર તેમના દુરાગ્રહને લઇને છે, ને દ્વિજશબ્દનો અર્થ નહિ સમજવાથીજ તેઓ એવા દુરાગ્રહમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. બ્રાહ્મણનો તો તેજ મુખ્ય ધર્મ છે કે સંધ્યાદિ વૈદિક નિત્યકર્મો પોતે સારી રીતે કરવાં, ને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને તે તેમનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ સમજવી કરાવવાં, તથા નકામા વિરોધથી જેમ બને તેમ દૂર રહેવું. સંધ્યાદિક વૈદિક નિત્યકર્મો તથા યજ્ઞાદિક ક્ષત્રિયાદિ કરતા એમ પુરાણોમાં સ્થલે સ્થલે જણાવ્યું છે, પણ આટલેથીજ અટકવાનું નથી, તેઓમાં વેદમંત્રના દ્રષ્ટાઓ એટલે ઋષિઓ પણ થયા છે. શ્રીઋગ્વેદ તૃતીયાષ્ટકમાંનાં કેટલાંક સૂક્તના ઋષિઓ ત્રસદસ્યુ, પુરુમીઠ ને અજમીઠ એ ક્ષત્રિયો હતા; અને અષ્ટમાષ્ટકના એક સૂક્તના ઋષિ વસુકર્ણનામના વૈશ્ય હતા. ઉપનિષદોમાં તો પ્રવાહણ તથા અજ્ઞતશત્રુ આદિ ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણને ઉપાસના તથા જ્ઞાન સમજાવ્યાના સ્પષ્ટ લેખો છે. શ્રીજનકનામના રાજર્ષિએ શ્રીશુદેવજીનામના શ્રીવ્યાસભગવાનના પુત્રને બોધ આપ્યાની વાત કાનાથી અજાણી છે ? વળી શ્રીવ્યાસભગવતપ્રણીત શ્રીબ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા પાદનાં સૂત્ર ૩૪ થી ૩૮ સુધીમાં તેમજ તેપરના પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરભગવાનના સારીરકભાષ્યમાં જ્યાં વિદ્યાના અધિકારનો નિર્ણય બતાવ્યો છે ત્યાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને

પ્રત્યક્ષરીતે વેદવિદ્યાના તથા વૈદિકક્રિયાના અધિકારી ઠરાવી માત્ર શૂદ્રોનેજ સ્મૃતિ તથા પુરાણાદિદ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું કહ્યું છે; ને સ્ત્રીશૂદ્રો નાધીયાતામ્ એ પ્રચલિત શ્રુતિ પણ સ્ત્રી. ને શૂદ્રના અધિકારનુંજ વારણુ દેરે છે, કાંઈ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને અધિકાર નથી એમ નથી કહેતી. વિદ્વાનો તો નિઃશંકરીતે જાણે છે, તથા માને છે કે કાંઈ પણ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને વેદવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાની ને સંધ્યાદિક વૈદિકકર્મો કરવાની તથા ગાયત્રીજપ કરવાની ના કહેતી નથી, છતાં જેમને શંકા હોય તેમણે તેમને અધિકાર ન હોવાવિષેનું શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણુ શોધવું જોઈએ.

કાંઈ કહેતું હોય કે “ધર્મસિંધુ—તૃતીયપરિચ્છેદના યજ્ઞોપવીતના પ્રસંગમાં દ્વિજનો અર્થ બ્રાહ્મણુજ કરેલો છે, ” તો તે તેમની ભૂલ છે, કેમકે તે સ્થલે ઉપનયન કરવાના અધિકારીઓ ગણાવ્યા છે, ને તેમાં સર્વાભાવે શ્રોત્રિયઃ એમ દહી શ્રોત્રિયની વ્યાખ્યા આપી છે, કાંઈ દ્વિજનો વ્યાખ્યા આપી નથી. ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય વેદ જાણેલા હોય, અને તેથી તેઓ ઉપનયન કરાવી શકે એ વિચાર દૂર કરવામાટે તથા બ્રાહ્મણુનેજ આ પ્રસંગમાં શ્રોત્રિય ગણવો એ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાટે ત્યાં તેની આવી રીતે વ્યાખ્યા આપી છે:—

“જન્મના બ્રાહ્મણો જ્ઞેયઃ, સંસ્કારૈર્દ્વિજ ઉચ્યતે ।

વિદ્વત્વાચ્ચાપિ વિપત્ત્વં, ત્રિભિઃ શ્રોત્રિય ઉચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—જન્મવડે બ્રાહ્મણુ જાણવો, સંસ્કારવડે દ્વિજ કહેવાય, વેદવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાથી વિપત્ત્વં, ને એ ત્રણુવડે શ્રોત્રિય કહેવાય છે.

ઉપરના વાક્યથી ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય દિવ્જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. બલાત્કારે એમ માનવાથી શ્રુતિવાક્યોસાથે તથા શ્રીમનુષ્યાયવલ્ક્યદિ સર્વેષાઃ ઋષિમુનિઓની સ્મૃતિઓસાથે વિરોધ આવે. વળી આ ગ્રંથ શાકે ૧૭૧૨ ની શાલમાં બહુધા આધુનિકગ્રંથોને આધારે પ્રાયશઃ દક્ષિણદેશના દિવ્જોના ઉપયોગમાટે રચવામાં આવ્યો છે, છતાં તેમાં પણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યના ઉપનયનના સમય આદિનાં સ્પષ્ટ વચનો છે, તથા દિવ્જ એટલે ત્રિવર્ણ એમ પુષ્કલ ઠેકાણે જણાવેલું છે, માટે એ સર્વે ઉપરથી સિદ્ધ એજ થાય છે કે પ્રમાણપૂર્વક ઉપર જે દિવ્જશબ્દનો અર્થ કર્યો છે તેજ સત્ય છે.

કેટલાક કહે છે કે “ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને વેદોક્તરીતે યજ્ઞોપવીત નથી થતું માટે તે દિવ્જ નથી,” આ કહેવું પણ ભૂતભરેલું છે, કેમકે કેટલાક ભાગને વેદોક્તરીતે વા તેને મળતી રીતે એ સંસ્કાર થાય છે. જ્યાં એમ નહિ થતું હોય ત્યાં તેમના ગોરોનો દોષ છે. ગોરોના (પુરોહિતોના) દોષથી જે અપૂર્ણતા રહે તેમાં એ વિષયમાં અજ્ઞાત યજ્ઞમાન શું કરે? તેથી ઇંછ તેમનું દિવ્જત્વ નાશ પામે? નજ નાશ પામે. વેદોક્ત બધા સંસ્કારો તો આજકાલ બ્રાહ્મણોને પણ યથાવિધિ થતા નથી, ને તેનો મોટો ભાગ સંધ્યાગાયત્રી યથાવિધિ જાણતોઆચરતો નથી, માટે એ રીતે તો તેમનું બ્રાહ્મણપણું પણ નાશ પામવું જોઈએ, પણ એમ નથી. જેમ કરાલકલિના પ્રભાવે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની દયામણી

+ મથાર્થ દિવ્જત્વ પ્રાપ્ત થવું એ વાર્તા બણી દહિન છે. સ્થૂનશરીરના અભિમાનને શિથિલ કરી શુદ્ધસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાનની સ્થિતિ કરવી-દેરના જેવા થવું-એજ મથાર્થ દિવ્જત્વ છે.

સ્થિતિ થઇ છે તેમજ આહારની પણ થઇ છે. તાત્પર્ય કે કાશ્વે સૌને સરખો ધક્કો લગાડ્યો છે, ત્રણે વર્ણોનો મોટો ભાગ કર્મબ્રહ્મ છે, માટે સમજી આહારોએ નિષ્પ્રયોજન વિતંડાવાદ નહિ કરતાં સર્વ દિગ્નેને સ્વધર્મનિષ્ઠ કરવા તથા પોતે સ્વધર્મનિષ્ઠ થવા યત્ન કરવો એજ તેમને બુધ્ધિરૂપ છે, ને ગુજરાતના દિગ્નેનો ઉત્કર્ષ પણ એવીજ છે. પોતે કર્મબ્રહ્મ થઇ ઉત્તરોત્તર અધમસ્થિતિએ પહોંચવાથી કે ક્ષત્રિયવૈશ્યોને વિશેષ અધમસ્થિતિએ પહોંચાડવાથી તેમનું પોતાનું કે ગુજરાતના દિગ્નેનું દૃશ્યાણુ નથી.

કેટલાક પૂર્વાપર વિચાર કર્યા વિના કહે છે કે “ધર્મસિંધુ-તૃતીય-પરિચ્છેદ-આશીયાત્રમક્ષણમાં તથા શૂદ્રક્રમલાકરમાં લખ્યું છે કે કલિ-યુગમાં માત્ર આહાર ને શૂદ્ર એવી બે જાતિજ છે, ક્ષત્રિયવૈશ્ય નથી, ને શ્રીમદ્ભાગવતના રકંધ ૯ ના અં ૧૨ ના શ્લોક ૧૫ માં તથા એજ રકંધના અં ૨૨ ના શ્લોક ૧૬-૧૭ માં પણ કલિયુગમાં ક્ષત્રિયનો અભાવ જણાવ્યો છે; ” આ તેમનો પૂર્વપક્ષ પણ તે ગ્રંથોને પૂર્ણ જોયા વિનાજ જાઓ થયો છે. એ ગ્રંથોમાં એમ છેજ નહિ, છતાં વિદેશને સારુ તે ગ્રંથોમાંના બે ગ્રંથમાં એમ છે એમ સ્વીકારીએ તોપણ શ્રુતિસ્મૃતિના પ્રબલપ્રમાણુઆગળ મનુષ્યકૃત આધુનિક ધર્મસિંધુ તથા શૂદ્રક્રમલાકરનું શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાદિના આધાર-વિનાનું એકદેશી મનસ્વી પ્રમાણુ અતિગૌણુ મણાય. રત્નામિરિપ્રાંત કે જ્યાં ધર્મસિંધુકાર રહેતા હતા તે બધી કદાચ ક્ષત્રિયવૈશ્યનો અભાવ હોય તો તેથી આખા ભરતખંડમાંજ ક્ષત્રિયવૈશ્ય નથી એમ ન કહે-વાય; કેમકે આ દેશમાં ને હિત્તર આર્યાવર્તમાં તથા બંગાળા આદિમાં પણ ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો છે. ધર્મસિંધુકારે પોતેજ પોતાના ગ્રંથમાં લેખના

કેટલાક અગત્યના સંસ્કારાદિની સમજ આપી છે. જુઓ દ્વિતીય પરિ-
ચ્છેદ-પૂજનનંતરકૃત્ય, નવરાત્રકર્માધિકાર ને પુગણુશ્રવણુપ્રકાર. તૃતીય
પરિચ્છેદ પૂર્વાર્ધ-દત્તકમાં ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યવિચાર, નામકરણ, ચતુર્વિધ નામો,
ચૌલ, ઉપનયનકાલ, વારાદિકનિર્ણય, વિવાહપ્રકાર, પ્રાતઃસાંયંવૈશ્વદેવ,
અશ્વઘોષપનયન ને કલિમાં નિષિદ્ધ. તૃતીય પરિચ્છેદ ઉત્તરાર્ધ-શ્રાદ્ધપરિ-
ભાષા, પતિના ઉદ્દેશવડે અગ્નિપ્રવેશ, ગર્ભનાશજનનાધાશૌચ, દેશાંતર-
માં સર્પિડમરણ, ગૃહથી સ્મશાનમાં શવ લઈ જવાનો પ્રકાર, અન્વા-
રોહણુપ્રયોગ ને સંન્યાસ. જો તેઓ તેમનું અસ્તિત્વ નજ માનતા હોય
તો તેઓ આવો પ્રયત્ન શામાટે કરે ? માટે સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ પણ
ચારે વર્ણનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોવા જોઈએ. માત્ર એક જગાએ જ
તેમના અભાવનું સંદેહવાળું વાક્ય લખાયું છે તે ભૂલને લીધે કિંવા
મહારાષ્ટ્રદેશના રત્નાગિરિપ્રાંતમાટે હોવું જોઈએ એમ પૂર્વાપર વિચાર
કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે. શૂદ્રકમલાકરમાં તો ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય છે એમ
સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી અભાવનું ખંડન કર્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતનાં જે પ્રમાણે
ખતાઓ છે તે પણ ખોટાં છે, કેમકે તેમાં તો સૂર્યવંશના તથા ચંદ્રવંશ-
ના રાજાઓની રાજ્યસત્તાની સમાપ્તિ ખતાવી છે, કાંઈ ક્ષત્રિયજાતિનો
ઉચ્છેદ ખતાવ્યો નથી, કારણકે શ્રીમદ્ભાગવતમાંજ ઘેર કલિયુગમાં પણ
સર્વે (ચારે) વર્ણોના અસ્તિત્વનાં સ્પષ્ટ વચનો છે, જુઓ દ્વિતીયસ્કંધ
અધ્યાય ૭ માનો શ્લોક ૩૮, તથા હાદ્યસ્કંધ અ. ૨ શ્લોક ૮ નું
પૂર્વાર્ધ, તથા શ્લોક ૧૪ ને ૩૫. વળી સત્યાર્થપ્રકાશમાં (તૃતીયાવૃત્તિ ૫૦
૩૯૭ માં) જે આર્યાવર્તદેશીય રાજવંશાવલિ આપી છે તેથી પણ તે
વંશના રાજાઓના હાથમાંથી રાજ્ય ગયાનું ને તેમનો પોતાનોજ નાશ
થયાનું સિદ્ધ થાય છે, કાંઈ ક્ષત્રિયજાતિનો ઉચ્છેદ થયાનું જણાતું નથી,

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચારે વર્ણો છે, એકે વર્ણનો અભાવ નથી, માત્ર મૂલ્યવર્ણોઉપરાંત કેટલીક સંકરજાતિઓ નવી ઉપજ છે, તે મૂલ્યજાતિઓ તથા તેઓ સ્વધર્મ પાળવામાં દિવસે દિવસે શિથિલ થતી જાય છે.

જેઓ શ્રીવેદ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોકરતાં પોતાના મનસ્વી વિચારોનેજ સત્ય માને છે તેમને માટે આ પ્રયત્ન નથી, પણ દુરાગ્રહવિના જેઓ સત્યાસત્યનો નિર્ણય જાણવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે આટલું લખ્યું છે. વિદ્વાનો તો એ વિષયમાં નિઃશંક છે, પણ સામાન્ય-વર્ગના જિજ્ઞાસુઓને આ લઘુ લેખથી પોતાની તે જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ છે. જેમને આ વિષયના સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે શ્રીવર્ણમીમાંસા તથા શ્રીધાત્મસંસ્કારમીમાંસાદિ ગ્રંથો જોવા.

॥ અથ સંધ્યાપ્રયોગઃ ॥

॥ અથ પ્રાતઃસંધ્યા ॥

ખંડાર જલાશયમાં ટાઢે પાણીએ કે ઘેર ઉષ્ણ પાણીએ વિધિ-પૂર્વક સ્નાન કરી રહ્યા પછી પવિત્ર વસ્ત્ર ચારે છેડે પહેરી, ડાબા ખમા-પર બીજું પવિત્ર ઉપવસ્ત્ર રાખી, પવિત્ર સ્થાને પવિત્ર આસનપર પૂર્વાભિમુખે સ્વસ્તિકાદિ આસનથી બેસવું. પછી જમણા હાથની અનામિકામાં દર્ભનું કિંવા ધાતુનું પવિત્ર ધારણ કરી, આગળ બે તરબાણી, પવિત્ર જલથી ભરેલું પંચપાત્ર, આચમની, અર્ધાઉં તથા અર્ધ્યપ્રદાન

૧ દર્ભનું, મૃગચર્મનું, વ્યાઘ્રચર્મનું કે જીનનું આસન સંધ્યાવંદનના કામમાં લેવું. કેવલ જિઘાડી ભૂમિપર, લાકડાના જિઘાડા આસનપર, કે સૂત્રાકિ વસ્ત્રપર બેસી સંધ્યાવંદન કરવું નહિ.

૨ એ પાણી શીણવાળું, પરપોટાવાળું, જીનું, ખારું કિંવા ડોળું ન

કરવાના જલનું પાત્ર એ રાખવું.^૩ પછી સ્વસ્થ થઈ ભસ્મનાં (વિભૂતિ-
નાં) શરીરના લલાટાદિ ભાગપર વિધિપૂર્વક ત્રિપુંડ્ર કરવાં. પછીથી
હાથ ઘોઈ ડાબા હાથથી આચમનીવડે જમણા હાથની હથેળીમાં એક
માષાભાર સોનાની ગોળા હુએ એટલું જલ લઈ, તે હાથનો અંગૂઠો
તથા ટચલી આંગળી પૃથક્ રાખી તથા તે હાથને ડાબા હાથની તર્જની
આંગળી અડાડી રાખી, આચમન કરી, તે હથેળીને આચમનીમાં
લીધેલા જલવડે ઘોઈ નાંખવી. આચમન લઈ રહ્યા પછી પ્રત્યેક સમયે
તે હથેળી ધોવાની છે એ સ્મરણમાં રાખવું. પછી નીચે લખેલો
ગાયત્રીમંત્ર બોલી શિખા બાંધવી. જેમણે ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્ર કરતા-
પહેલાં શિખાબંધન કર્યું હોય તેમણે તે ગાયત્રીમંત્ર બોલી માત્ર
શિખાને સ્પર્શજ કરવો.

ૐ । મૂર્મુવઃ સ્વઃ ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય
ધીમહિ । ધियो યો નઃ પ્રચોદયાત્ ૐ ॥ ^૫

જેમણે. મલિન જલ હોય તો તેને શુદ્ધ કરી ઉપયોગમાં લેવું. ઊનું જલ
શુદ્ધ હોય ને તે વિના બીજું ટાઢું જલ અપ્રાપ્ય હોય તો તેને ટાઢું પાડી
કામમાં લેવું. જે દેશનાં પાણી ભૂમિના દોષને લીધે ખારાશવાળાંજ છે
તે દેશમાં તેવા જલને દશ ગાયત્રીમંત્રથી અભિમંત્રી ઉપયોગમાં લેવું.

૩ એ પાત્રો તાંબાનાં, રૂપાનાં કિંવા સોનાનાં હોવાં જોઈએ.

૪ આચમન કરતી વેલા હસવું કે બોલવું નહિ, તેમજ આડું
અવળું જોવું નહિ, પગમાં કાંઈ ન પહેરવું, ગળામાં વસ્ત્ર ન બીટાળવું,
તેમજ માથે પણ વસ્ત્રાદિ કાંઈ ન બાંધવું. આચમન બ્રહ્મતીર્થથી એટલે
જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂલઆગળથી કરવું.

૫ ગાયત્રી=ગાયત્રી. માનારને (યથાવિધિ જપ કરનારને)
પાપથી તારે છે માટે તે મંત્ર ગાયત્રી કહેવાય છે.

પછી હાથ ધોઈ ઊં મૂઃ પુનાતુ એ મંત્ર બોલી પડેલું, ઊં મુઃ પુનાતુ એ મંત્ર બોલી બીજું, અને ઊં સ્વઃ પુનાતુ એ મંત્ર

ઊં એ શબ્દ શ્રીઈશ્વરનો વાચક છે, ને પ્રત્યેક વેદિકમંત્રના અર્થમાં તેનો ઉચ્ચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. મૂઃ મુઃ સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહતિ છે. વેદમાંથી જે સારરૂપે ખેંચી કાઢેલ તે વ્યાહતિ કહેવાય છે. એ ત્રણ વ્યાહતિ અહીં સૂર્યના તેજના (ભર્ગના) વિશેષરૂપે વપરાયેલી છે. સૂર્યનું એ તેજ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગમાં વ્યાપેલું છે એ તેનો ભાવાર્થ છે. આઠ આઠ અક્ષરનું એક ચરણ એવાં ત્રણ ચરણ મળીને ગાયત્રી થાય છે માટે તેને ત્રિપદા પણ કહે છે. પહેલા ચરણમાં ણ્યં છે, તેનું ગિયં જણવાથી તત્સ થી દયાત્સુધીના ૨૪ અક્ષરો થાય છે, તે આ પ્રમાણે:--

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
ત ત્સ વિ તુ વં રે ગિ યં, મ ગો દે વ સ્ય ધી મ
૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
દિ, ધિ યો યો નઃ પ્ર ચો દ યાત્ ॥

૩ ૧ ૪ ૫ ૨ ૬
પદ્મછેદઃ-તત્ સવિતુઃ વરેણ્યમ્ ભર્ગઃ દેવસ્ય ધીમહિ
૯ ૭ ૮ ૧૦
ધિયઃ યઃ નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

શબ્દાર્થઃ—[સપ્તમા પદાર્થોત્તેજસ કરનાર પ્રકાશવાન [એવા જે શ્રીસૂર્ય] તેના ઉત્તમ તેજનું [અમે] ધ્યાન કરીએ છીએ, જે [તેજ] અમારી બુદ્ધિને [ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં] પ્રેરે છે, અર્થાત્ જે અમારી બુદ્ધિને એ મારે પુરુષાર્થોમાં યથાયોગ્ય વિજય મેળવી શકાય એવું સામર્થ્ય આપે છે.

ખોલી ત્રીજું એમ ત્રણ આચમન લેવાં.^૬

ત્યારપછી નીચે લખવામાં આવે છે તે મંત્ર [એના ઋષિ વામ-
દેવ, દેવતા વિષ્ણુ ને હંદ અનુષ્ટુપ છે. કોઇ ગ્રંથોમાં અનુષ્ટુપને
સ્થલે સુતલં એવા નામનો હંદ પણ કહ્યો છે. બાહ્યાભ્યંતરની પવિત્રતા
કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.] ખોલી માથાઉપર માર્જન કરવું.—જમણા
હાથની વચલી બે આંગળીઓદ્વારા કે દર્ભદ્વારા ડાબા હાથથી આચ-
મનીમાં લીધેલા કિંવા ડાબા હાથની હથેળીમાં રાખેલા જલને માથાપર
થોડું થોડું છાંટવું:—

ૐ । અપવિત્રઃ પવિત્રો વા, સર્વાવસ્થાં ગતોઽપિ વા ।

યઃ સ્મરેત્પુંડરીકાક્ષં, સ બાહ્યાભ્યંતરઃ શુચિઃ ॥ ૧ ॥^૭

માર્જન થઈ રહ્યા પછી નીચે લખેલો મંત્ર [એના મેરુપૃષ્ઠ ઋષિ,
કુર્મ દેવતા અને અનુષ્ટુપ હંદ છે. આસનશુદ્ધિ એટલે આસનની

૬ પૃથ્વીની સાથે સંબંધ રાખનારો પ્રાણ (સ્થૂળશરીર) શુદ્ધ થાઓ,
અંતરિક્ષની સાથે સંબંધ રાખનારો પ્રાણ (સૂક્ષ્મશરીર) શુદ્ધ થાઓ,
અને સ્વર્ગની સાથે સંબંધ રાખનારો પ્રાણ (કારણશરીર) શુદ્ધ થાઓ,
એવો એ ત્રણ મંત્રોનો ભાવાર્થ છે. અહીં એ રીતે ત્રણ આચમન
લેવાં. અન્યસ્થલે જ્યાં જોટલાં આચમન કલાં છે ત્યાં તેટલાં લેવાં.

૭ પદ્મછેદઃ—^૧અપવિત્રઃ ^૩પવિત્રઃ ^૨વા ^૫સર્વાવસ્થામ્ ^૬ગતઃ
^૭અપિ ^૪વા ^૮યઃ ^{૧૦}સ્મરેત્ ^૯પુંડરીકાક્ષમ્ ^{૧૧}સઃ ^{૧૨}બાહ્યાભ્યંતરઃ ^{૧૩}શુચિઃ

શબ્દાર્થઃ—^૧અપવિત્ર ^૨અથવા ^૩પવિત્ર ^૪અથવા ^૫ગમે તે (અગાત અ-
શુદ્ધિવાળા) ^૬અવસ્થામાં ^૭રહ્યો ^૮હોય ^૯તોપણ ^{૧૦}જે [માણસ] ^{૧૧}ભગવાનનું

પવિત્રતા કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.] બોલી જમણા હાથની વચલી
બે આંગળીઓવડે આસનને માર્જન કરવું.-આસનપર થોડું થોડું
જલ છાંટવું:—

ૐ । પૃથિવ ત્વયા ધૃતા લોકા, દેવિ ત્વં વિષ્ણુના ધૃતા ।
ત્વં ચ ધારય માં દેવિ, પવિત્રં કુરુ ચાસનમ્ ॥ ૧ ॥^૮

પછી ત્રણ આયમન લઘ, હથેળી ઘોઘ, જમણા હાથના અંગૂઠા
તથા અનામિકાવડે જમણા કાનની બુટનો સ્પર્શ કરવો.

ત્યારપછી બે આયમન લઘ ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા. પ્રાણાયામ-
નો વિધિ આ પ્રમાણે છે:—

આંખો બંધ રાખી, મૌન ધારણ કરી, ડાબા નસકોરાદ્વારા થોડો
રેચક કરી, પછી જમણા હાથની અનામિકા તથા ટચલી આંગળીથી
નાકનું ડાબું છિદ્ર દબાવી, જમણા છિદ્રદ્વારા બહારના અમૃતમય વાયુનું
નીચે લખવામાં આવે છે તે મંત્રનું મનમાં એક વાર સ્મરણ કરી રહેતા-
સુધી આકર્ષણ કરવું. એ વેલા ગુદાને સંકોચવી. પછી તે હાથના

^{૧૦}સ્મરણ કરે ^{૧૧}તે [માણસ] ^{૧૨}બહાર અને અંતર ^{૧૩}પવિત્ર [થાય છે.]
તાત્પર્ય કે તેના સ્થૂલ કિંવા સૂક્ષ્મ શરીરમાં કાંઈ અશુદ્ધિ રહી હોય
તો તે દૂર થાય છે.

૮ પદ્યછેદ:—^૧પૃથિવ ^૨ત્વયા ^૪ધૃતા: ^૩લોકા: ^૫દેવિ ^૬ત્વં ^૭વિષ્ણુ-
^૮ના ^{૧૧}ધૃતા ^૯ત્વં ^{૧૩}ચ ^{૧૨}ધારય ^{૧૦}મામ્ ^{૧૬}દેવિ ^{૧૭}પવિત્રં ^{૧૪}કુરુ ^{૧૫}ચ ^{૧૫}આસનમ્
શબ્દાર્થ:—હે ^૧પૃથિવ! ^૨તમે ^૩લોકોને (સ્થાવરજંગમ પદાર્થોને)

અંગૂઠાવડે જમણું છિદ્ર પણ રોકી દેવું; અને ડોકને નીચી નમાવી નીચેના મંત્રનું મનમાં ચાર વાર સ્મરણ કરતાંસુધી તે પૂરેલા પવનને રોકી રાખવો. પછી ડોકને પૂર્વવત્ ઉંચી કરી, નાભિને બરડાબણી ખેંચી ડાબા છિદ્રપરથી અનામિકા તથા ટચલી આંગળી ઊપાડી લઘુ તેવાટે અંતરના પવનને કહેવામાં આવતો મંત્ર મનમાં બે વાર સ્મરણ કરતાં- સુધી ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો. પુનઃ તેજ (ડાબા) છિદ્રથી કહેલી રીતે બહારના પવનને અંતર ખેંચવો; પછી કહેલા સમયસુધી કહેલી રીતે તેને રોકવો, ને સમજવી ગયા તે રીતે પૂરેલા પવનને પાછો બહાર કાઢવો. આ એક પ્રાણુયામ થયો. આવા ત્રણ પ્રાણુયામ કરવાના છે. પૂરકથી ચારગણો કુંભક તથા બમણો રેચક કરવો એ પ્રાચીન યોગાચાર્યોના, વસિષ્ઠસંહિતાનો તથા દેવીભાગવતનો મત છે. જેમનાથી એ પ્રમાણે ન બની શકે તેમણે શ્રીયામુવદ્મ્ય તથા શ્રી-રૌાનકાદિના કહેવાપ્રમાણે પ્રથમ મંત્રરહિત યથાશક્તિ પૂરક કરી પછી ત્રણ મંત્ર મનમાં બણી જવાય ત્યાંસુધી પૂરેલા પવનને રોકવો, ને પછી ધીરે ધીરે યથાશક્તિ રેચક કરવો. એવી રીતે ત્રણ પ્રાણુયામ કરવા. આ પદ્ધતિ આરંભમાં મહુ ઉપયોગી છે, માટે સામાન્ય અભ્યાસીએ એ પ્રમાણેજ કરવું. જેમનાથી એમ પણ ન બની શકે તેમણે તો બહારના વાયુને યથાશક્તિ ચઢાવવો, એક કિંવા બે મંત્રે રોકવો, ને પછી યથાશક્તિ ઊતારવો.

ૐ મૂઃ ૐ મુવઃ ૐ સ્વઃ ૐ મહઃ ૐ જનઃ ૐ તપઃ

ધારણ કરેલ છે હે દેવિ ! તમે વિષ્ણુવડે (સૂર્યવડે) ધારણ કરાવેલાં છે, અને હે દેવિ ! તમે મને ધારણ કરો, તથા આસનને પવિત્ર કરો.

ૐ સત્યં । ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ
પ્રચોદયાત્ ॥ ૐ આપો જ્યોતી રસોઽમૃતં બ્રહ્મ ભૂર્ભુવઃ સ્વરોમ્ ॥

પછોથી જમણા હાથવડે આચમનીમાં જલ લઈ કિંચ જમણા

૬ ઈંકાર એટલે પ્રણવના પરબ્રહ્મ ઋષિ, પરમાત્મા દેવતા ને દેવીગાયત્રી છંદ છે. વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, હરદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ, વસિષ્ઠ ને કશ્યપ એ સાત સાત વ્યાહતિના ઋષિ છે; અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, બૃહસ્પતિ, વરુણ, ઇંદ્ર ને ત્રિશ્વેદેવા એ સાત સાત વ્યાહતિની દેવતા છે; અને ગાયત્રી, ઉષ્ણિદ્, અનુષ્ટુપ, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ ને જગતી એ સાત સાત વ્યાહતિના છંદો છે. ગાયત્રીમંત્રના વિશ્વામિત્ર ઋષિ, સવિતાદેવતા ને ગાયત્રી છંદ છે. ગાયત્રીના શિરના પ્રજાપતિ ઋષિ; અહ્યા, અગ્નિ, વાયુ ને આદિત્ય દેવતા; ને યજુષ્ છંદ છે. એ બધા મંત્રનો પ્રાણાયામમાં ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીની આગળ જે સાત વ્યાહતિ છે તે ભર્ગના વિશેષણરૂપે છે. સૂર્યનું ઉપાસના કરવાયોગ્ય જે તેજ (ભર્ગ) તે કહેલા સાતે લોકોમાં સાત કિરણોએ કરીને વ્યાપી રહેલું છે એ તેનો બાવાર્થ છે. ગાયત્રીનો શિરોભાગ પણ સૂર્યના તેજના વિશેષણરૂપ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:-[વળી એ તેજ] જલરૂપ, જ્યોતીરૂપ, રસરૂપ, અમૃતરૂપ, વ્યાપકરૂપ, ઉપજાવનાર, રક્ષણ કરનાર, લય કરનાર, તથા ઈંકારરૂપ છે.

પદચ્છેદઃ—ૐ મૂઃ । ૐ ભુવઃ । ૐ સ્વઃ । ૐ મહઃ ।
ૐ જનઃ । ૐ તપઃ । ૐ સત્યં । ૐ તત્ । સવિતુઃ । વરેણ્યં ।
ભર્ગઃ । દેવસ્ય । ધીમહિ । ધિયઃ । યઃ । નઃ । પ્રચોદયાત્ ॥
ૐ આપઃ । જ્યોતિઃ । રસઃ । અમૃતં । બ્રહ્મ । ભૂઃ । ભુવઃ ।
સ્વઃ । ઓમ્ ॥

હાથની હથેળીમાં જલ રાખી નીચે બતાવેલી રીતે બોલી સંધ્યો-
પાસનાનો સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાચ મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે^{૧૦} અમુકપક્ષે^{૧૧} અમુક-
તિથૌ^{૧૨} અમુકવાસરે^{૧૩} યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્ન-
મુહૂર્તસમવાયે એવમ્બ્રહ્મગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ મમોપાત્ત-
દુરિતક્ષયાર્થં પ્રાતઃસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે ॥^{૧૪}

ઉપરના વિવેચનમાં તથા આગળ ગાયત્રીના શબ્દાર્થમાં આ
મંત્રનો શબ્દાર્થ આવી જાય છે એટલે અહીં તે લખ્યો નથી.

૧૦ અહીં જે માસ હોય તે કહેવો:—જેમ કાર્તિકમાસે,
માર્ગશીર્ષમાસે, પૌષમાસે, માગ્રમાસે, ફાલગુનમાસે, ચૈત્રમાસે,
વૈશાખમાસે, જ્યેષ્ઠમાસે, આષાઢમાસે, શ્રાવણમાસે, માદ્રપદ્-
માસે, આશ્વિનમાસે, અધિકમાસે.

૧૧ અહીં જેમાંનું જે પખવાડીક હોય તે કહેવું:—જેમ શુક્રપક્ષે,
કૃષ્ણપક્ષે.

૧૨ અહીં જે તિથિ હોય તે બોલવી:—જેમ પ્રતિપત્તિથૌ, દ્વિતીયા-
યાં તિથૌ, તૃતીયાયાં તિથૌ, ચતુર્થ્યાં તિથૌ, પંચમ્યાં તિથૌ,
ષષ્ઠ્યાં તિથૌ, સપ્તમ્યાં તિથૌ, અષ્ટમ્યાં તિથૌ, નવમ્યાં તિથૌ,
દશમ્યાં તિથૌ, એકાદશ્યાં તિથૌ, દ્વાદશ્યાં તિથૌ, ત્રયોદશ્યાં
તિથૌ, ચતુર્દશ્યાં તિથૌ, પૌર્ણમાસ્યાં તિથૌ, અમાવાસ્યાં તિથૌ.

૧૩ અહીં જે વાર હોય તે કહેવો:—જેમ રવિવાસરે, સોમ-
વાસરે, મંગલવાસરે, બુધવાસરે, શુક્રવાસરે, શનિવાસરે.

ઉપર પ્રમાણે બોલી આચમનીમાં ક્રિવા હથેળીમાં રાખેલું
જલ તરબાણીમાં નાંખવું.

પછી બંને હાથ જોડી રાખી નીચેના મંત્રોદ્ધારા ગાયત્રીનું
આવાહન કરવું:—

ૐ । ગાયત્રીં વ્યક્ષરાં ચાલાં, સાક્ષસૂત્રકમંડલુમ્ ।

રક્તવસ્ત્રાં ચતુર્વક્ત્રાં, હંસવાહનસંસ્થિતામ્ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માર્ણીં બ્રહ્મદૈવત્યાં, બ્રહ્મલોકનિવાસિનીમ્ ।

આવાહયામ્યહં દેવીમાયાર્તીં સૂર્યમંડલાત્ ॥ ૨ ॥

૧૪ ૫૬^૨છેદ:—અત્ર^૧ અથ^૨ મહામાંગલ્યપ્રદે^૩ અમુકમાસે^૪
અમુકપક્ષે^૫ અમુકતિથૌ^૬ અમુકવાસરે^૭ યથાચર્તમાનનક્ષત્રયોમ-
કરણલગ્ન^૮ દુર્તસમવાયે^૯ एवंબ્રહ્મગણવિશિષ્ટાયાં^{૧૦} શુભપુણ્યતિથૌ^{૧૧}
મમ^{૧૨} ઉપાસદુરિતક્ષયાર્થે^{૧૩} પ્રાતઃસંખ્યોપાસનં^{૧૪} અહં^{૧૫} કરિષ્યે.

શબ્દાર્થ:—અહીં^૧ આજ^૨ અત્યંતમંગલને^૩ આપનાર અમુકમાસમાં^૪
અમુકપક્ષમાં^૫ અમુકતિથિમાં^૬ અમુકવારમાં^૭ નક્ષત્ર યોગ કરત્યુ લગ્ન મુહૂર્ત
ને આજે હોય તે સર્વમાં એ પ્રમાણે ગ્રહના સમૂહથી યુક્ત શુભ પવિત્ર
તિથિમાં^{૧૧} મારાથી^{૧૨} થયેલા પાપના નાશમાટે^{૧૩} પ્રાતઃકાલની^{૧૪} સંખ્યાનું^{૧૫}
ઉપાસન હું કરીશ.

આગચ્છ વરદે દેવિ, ઝ્યક્ષરે બ્રહ્મવાદિનિ ।

ગાયત્રિ છંદસાં માતર્, બ્રહ્મયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥૩॥^{૧૫}

ગાયત્રીનું આવાહન કર્યા પછી કેટલાક ઈં અપહતા અસુરા રક્ષાંસિ વેદિષદઃ એ મંત્ર બણી પોતાની આસપાસ જમણે પડખે-થી ડાબા પડખાબણી જાય એમ જલધારા કરે છે.

એ પ્રમાણે આવાહન કર્યા પછી નીચેના મંત્રો [એના આંખરીપ

૧૫ પદ્મછેદઃ—^૧ગાયત્રીં ^૨ઝ્યક્ષરાં ^૩બાલાં ^૪સાક્ષસૂત્રકમંડલું
^૫રક્તવસ્ત્રાં ^૬ચતુર્વક્ષ્રાં ^૭હંસવાહનસંસ્થિતાં ^૮બ્રહ્માણીં ^૯બ્રહ્મદૈવત્યાં
^{૧૦}બ્રહ્મલોકનિવાસિનીં ^{૧૫}આવાહયામિ અહં ^{૧૪}દેવીં ^{૧૩}આયાર્તીં ^{૧૨}સૂર્ય-
^{૨૦}મંડલાત્ ^{૧૯}આગચ્છ ^{૧૭}વરદે ^{૧૮}દેવિ ^{૧૬}ઝ્યક્ષરે ^{૧૭}બ્રહ્મવાદિનિ ^{૨૧}ગાયત્રિ
^{૨૨}છંદસાં ^{૨૩}માતર્ ^{૨૪}બ્રહ્મયોનિ ^{૨૫}નમઃ અસ્તુ તે ॥

શબ્દાર્થઃ—^૧ગાયત્રી, ^૨ઝ્યક્ષરા, ^૩બાલા, ^૪સાક્ષ જનોઈ [ને] કમંડલુ-
^૫વાળી, ^૬રાતાં વસ્ત્રવાળી, ^૭આર મુખવાળી, ^૮હંસરૂપ વાહનપર સારી રીતે
^૯બેઠેલી, ^{૧૦}બ્રહ્માણી, ^{૧૧}બ્રહ્માની શક્તિ, ^{૧૨}બ્રહ્મલોકમાં રહેનારી [ન]
^{૧૩}સૂર્યમંડલમાંથી ^{૧૪}આવનારી દેવીનું હું ^{૧૫}આવાહન કરું છું. હે ^{૧૬}વરદેનારી
^{૧૭}દેવિ ! હે ^{૧૮}ઝ્યક્ષરે ! હે ^{૧૯}બ્રહ્મવાદિનિ ! આવો. હે ^{૨૦}ગાયત્રિ ! હે ^{૨૧}વેદની
^{૨૨}માતા ! હે ^{૨૩}બ્રહ્મયોનિ ! (જમતના વા વેદના ઉપાદાનકારરુપ !) ^{૨૪}વખને
^{૨૫}નમસ્કાર હો.

સિંધુદ્વીપ ઋષિ, જલ દેવતા ને ગાયત્રી છંદ છે. માથાપર માર્જન કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે. માર્જન પ્રત્યેક ચરણને ૧૬ અંતે ક્રિવા પ્રત્યેક મંત્રને અંતે કરવું જોઈએ.] બોલી ડાબા હાથવડે આચમનીમાં લીધેલા જલથી ક્રિવા ડાબા હાથની હથેળીમાં રાખેલા જલથી જમણા હાથની વચલી બે આંગળીવડે મસ્તકપર માર્જન કરવું:—

ॐ આપો હિ છા મયોમુવસ્, તા ન ऊर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे ॥ १ ॥ १७ ॐ यो वः शिवतमो रसस्, तस्य भाजय-
तेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥ १८ ॐ तस्मा अरङ्गमाम वो,

૧૬ મંત્રમાંનાં વિરામચિહ્નો ચરણનો અંત દેખાડે છે.

૧૭ પદ્મછેદ:—આપ: હિ છા મયોમુવ: તા: ન: ऊर्जे
दधातन महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પાણી ! [તમે સર્વ પ્રાણીઓને] સુખ આપનાર
થાઓ. તે [પાણી] અમને અન્નમાટે સ્થાપો, (અમે સુધળી જાતનાં
અન્ન ખાનારા થઈએ તેમ કરો,) [અને] બ્રહ્મા દર્શનમાટે [તથા]
વ્યાખ્યાનમાટે [અમને સ્થાપો.] ૧

૧૮ પદ્મછેદ:—यः वः शिवतमः रसः तस्य भाजयत
इह नः उशतीः इव मातरः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—[હે પાણી !] જે તમારો અત્યંત કલ્યાણકારી
રસ [છે] તે[રસ]ના અમને અહીં ભાગવાળા કરો, [પુત્રનું બહું]
પ્રગટી માની પેઠે. અર્થાત્ જેમ મા દીકરાનું કલ્યાણ પ્રગટી પડી

યસ્ય ક્ષયાય જિન્વથ, આપો જનયથા ચ નઃ ॥ ૩ ॥^{૧૯}

પછીથી નીચેનો મંત્ર [એના નારાયણ ઋષિ, સૂર્ય દેવતા ને અનુષ્ટુપ છંદ છે; ને મંત્રાચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.] બોલી જમણા હાથની હથેળીમાં રાખેલા જલનું આચમન લેવું:—

ૐ સૂર્યશ્ચ મા મન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્યઃ પાપેભ્યો
રક્ષંતામ્, યદ્રાત્ર્યા પાપમકાર્ષિમ્, મનસા વાચા હસ્તાભ્યામ્,
પદ્ભ્યામુદરેણ શિશ્ના, રાત્રિસ્તદવલંપતુ, યત્કિંચ દુરિતં મયિ,
ઇદમહં મામમૃતયોનૌ, સૂર્યે જ્યોતિષિ જુહોમિ સ્વાહા ॥

તેઓનું દૂધ આદિ રસથી પોપણ કરે છે તેમ હે જલ ! તમે અમારું પોપણ કરો. ૨

૧૯ પદ્મછંદઃ—^૫તસ્મૈ^૭ અરં^૮ તમામ^૬ વઃ^૨ યસ્ય^૩ ક્ષયાય^૪ જિન્વથ
^૧આપઃ^{૧૧} જનયથા^૯ ચ^{૧૦} નઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે પાણી ! જે^૧ [અન્ન]ના નિવાસભાટે^૩ [તમે ઔષધિ-
ને] તૃપ્ત કરો છો તે^૫ [અન્ન]ભાટે [અમે] તમને ચારે^૭ બણીથી
પામીએ છીએ. વળી^૯ [હે જલ ! તમે] અમને^{૧૦} [પુત્રપૌત્રાદિ] ઉત્પન્ન^{૧૧}
કરવામાં સમર્થ કરો. ૩

૨૦ પદ્મછંદઃ—^૧સૂર્યઃ^૨ ચ^૮ મા^૩ મન્યુઃ^૪ ચ^૫ મન્યુપતયઃ^૬ ચ^૭ મન્યુ-
કૃતેભ્યઃ^૯ પાપેભ્યઃ^{૧૦} રક્ષંતામ્^{૧૧} યદ્ રાત્ર્યા પાપં મકાર્ષિમ્ મનસા

એ પ્રમાણે આચમન કરી રહ્યા પછી જમણી હથેળીમાં જલ રાખી ડાબા હાથના અંગૂઠાવડે નાકનું ડાબું છિદ્ર દબાવી રાખી, જમણી હથેળીને નાકના જમણા છિદ્રની આગળ રાખી થોડો પૂરક કરી, નીચેનો મંત્ર મનમાં બોલી, તે નાસિકાદ્વારા રેચક ઠરવો. પછી તે જલને જોયા વિના ડાબીમણી શીઘ્ર ફેંકી દેવું.

ૐ । દ્રુપદાદિવ મુમુચાનઃ, સ્વિન્નઃ સ્નાતો મલાદિવ ।

પૂતં પવિત્રેણેવાજ્યમાપઃ શુન્ધન્તુ મૈનસઃ ॥ ૧ ॥^{૨૧}

૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૨૧ ૨૦ ૨૨
વાચા હસ્તાભ્યામ્ પદ્મભ્યામ્ ઉદરેણ શિશ્ના રાત્રિઃ તદ્ અવ-
૨૫ ૨૩ ૨૬ ૨૪ ૨૭ ૩૨ ૨૮ ૨૯ ૩૦
લંપતુ યત્ કિંચ દુરિતં મયિ દદં મહં મામ્ અમૃતયોનો સૂર્ય
૩૧ ૩૩ ૩૪
જ્યોતિષિ જુહામિ સ્વાહા ॥

શાબ્દાર્થઃ—સૂર્ય તથા યજ્ઞ અને યજ્ઞના પતિઓ (ઉદ્રાદિ દેવો)
અસાંગમયકૃત પાપોથી ખારી રક્ષા કરો. [મેં] રાત્રિએ મનથી, વાણીથી,
૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧
હાથથી, પગથી, પેટથી [ને] લિંગથી જે પાપ કબુ હોય તે [પાપ] રાત્રિ
૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭
દૂર કરો. વળી મારામાં જે બીજું પાપ [હોય તે] આ [પાપ]ને [તથા]
૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨
લિંગશરીરને મરણરહિત જગતના કારણ સૂર્યોપાધિક સ્વયંપ્રકાશમાં હું
[આચમનવડે] હોમું છું, [તે] સારી રીતે હોમેલું થાઓ.

૨૧ પદ્મભેઃ—દ્રુપદાત્ દદં મુમુચાનઃ સ્વિન્નઃ સ્નાતઃ
૭ ૮ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
મલાત્ દદં પૂતં પવિત્રેણ દદં વાજ્યમાપઃ શુન્ધન્તુ મા મૈનસઃ

આ મંત્રના કોઠિલરાજપુત્ર ઋષિ, જલ દેવતા ને અનુકુપ હે છે, અને અધર્મર્ષણ કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

એવી રીતે અધર્મર્ષણ કરી રહ્યા પછી જમણા હાથની હથેળી ઘોઘ નાંખી આચમન કરવું. ત્યારપછી સૂર્યના સામા જોવા રહી, ખોખામાં કિંવા અર્ધાંખામાં જલ લઈ, સપ્રણવ તથા વ્યાહતિસહિત ગાયત્રીમંત્રવડે સૂર્યને તથા અર્ધ આપવા. જે અનુકૂલતા હોય તો એ અર્ધ ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પસહિત આપવા. દિવસ જોગી ગયા પછી સંધ્યા કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્ત પુષ્પસહિત એક ચોથો અર્ધ સંધ્યાયા: કાલાતિક્રમણદોષાપનોદાર્થ ચતુર્થાર્ધ્યપ્રદાનં કરિષ્યે એમ બોલી ઉપરની રીતે આપવો. અર્ધ આપતી વેલા તર્જની તથા અંગૂઠાને અડવા દેવાં નહિ, ને ખોખાને ઉચો લાવી સૂર્યને અર્પણ કરતા હોઈએ તેમ બીજી તરબાણીમાં થોડું જલ નાંખી તેમાં કે બીજી પવિત્ર જગાએ તે જલ ફેંકવું. જલાશયને કાંઠે સંધ્યા કરતા હોઈએ તો તે જલ જલાશયના જલમાં નાંખવું.

શબ્દાર્થ:—[પગમાં પહેરેલી] પાદુકાંથી છૂટો થયેલો જેમ [તે પાદુકાના દોષથી મોકળો થાય છે, અને] પરસેવાવાળો [મનુષ્ય] સ્નાન કરવાથી જેમ મેલથી [મોકળો થાય છે, તથા] પવિત્ર[જિનના ગળણા]વડે [ગાળવાથી] જેમ ધીં પવિત્ર (પોતાની અંતર રહેલા મેલ તથા અવનંતુ આદિથી મોકળું) [થાય છે તેમ] હે પાપી ! મને પાપથી પવિત્ર કરો. (પાપ સ્પર્શ ન કરે એમ કરો, પાપથી મુક્ત કરો, ને પાપથી પવિત્ર કરો.)

પછી ૐ અસાવાદિત્યો બ્રહ્મ^{૨૨} એ મંત્ર બોલીને પોતાના આસનને પ્રદક્ષિણા કરીને અથવા જમણા હાથમાં જલ લઈ બેડાં બેડાં પ્રદક્ષિણાની રીતે હાથ ફેરવીને તે જલ છાંટવું. ત્યારપછી આચમન લઈ એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી બંને પગના ફણાપર ઊભા રહી, હાથ જોડીને અથવા બંને હાથ ઉંચા કરીને નીચેના ચાર મંત્રો દ્વારા શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું. એ મંત્રમાંના પહેલા બે મંત્રના પ્રસ્કણ, ત્રીજાના અંગિરાના પુત્ર કુત્સ, ને ચોથાના દૃધ્ય અર્થર્ષણના પુત્ર^{૨૩} એ ઋષિઓ છે. એ મંત્રોના સૂર્ય દેવ છે; અને અનુષ્ટુપ્, ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્ ને ઉષ્ણિદ્^{૨૪} એ છંદો છે. એ મંત્રોનો સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવામાં ઉપયોગ છે.

ॐ । उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा
सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १ ॥ ॐ । उदु त्वं जातवेदसं देवं
वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ २ ॥ ॐ चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आपा द्यावापृथिवी

૨૨ પદ્મછંદઃ—અસૌ આદિત્યઃ બ્રહ્મ.

શબ્દાર્થઃ—આ આદિત્ય બ્રહ્મ [છે.]

૨૩ અન્યત્ર બ્રાહ્મી એવું નામ પણ જોવામાં આવે છે.

૨૪ કૌષ્ઠ રથસે ત્રિષ્ટુપ્ છંદ પણ દહેસો છે.

અન્તરિક્ષં સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષશ્ચ ॥૩॥ ૐ તચ્ચક્ષુર્દેવઠિતં
પુરસ્તાચ્છુક્રમુચરત્ । પश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
गृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः
शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥४॥^{૨૫}

ઉપસ્થાન થઇ રહ્યા પછી બિભા રહીને સ્થિર ચિત્તે દશ,

૨૫ પદ્મછેદઃ—^{૧૨}ઉદ્ ^૭વયં ^૨તમસઃ ^૫પરિ ^૪સ્વઃ ^૬પश्यन्तઃ
^૩ઉત્તરં ^{૧૧}દેવં ^૧દેવત્રા ^{૧૦}સૂર્યમ્ ^{૧૩}અગમ્ ^૮જ્યોતિઃ ^૯ઉત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—સૂર્યવડે રક્ષિત થયેલા [અને] પૃથ્વીની ઉપર સ્વર્ગલોકને
ચારે બાજીથી જોતા એવા (પૃથ્વીની પેલીબાજીના સ્વર્ગલોકને આળંગી
ગયેલા એવા) અમે પ્રકાશરૂપ શ્રેષ્ઠ સૂર્યદેવનું અત્યંત ધ્યાન કરીએ છીએ.
(તેને પામીએ છીએ.) ૧

પદ્મછેદઃ—^૮ઉદ્ ^૧ઉ ^૨ત્યમ્ ^૩જાતવેદસં ^૬દેવં ^૫વહન્તિ ^૪કેતવઃ
^૭દશે ^૬વિશ્વાય ^૪સૂર્યમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જાતવેદ (પ્રકાશસ્વરૂપ) દેવ સૂર્યને કિરણો જગતના
પ્રકાશને માટે ઉત્કર્ષથી ધારણ કરે છે.—ઉંચે લઇ જાય છે. [તે સૂર્યને અમે
પામીએ છીએ.] ૨

અઠાવીશ, એક સો આઠ કે એક સહસ્ત્ર આઠ ગાયત્રીમંત્રનો જપ અર્થના સ્મરણપૂર્વક કરવો. ગાયત્રીમંત્રના વિશ્વામિત્ર ઋષિ, સૂર્ય દેવતા અને ગાયત્રી છંદ છે. અહીં જપમાં તેનો વિનિયોગ છે. જપ કરમાલાથી (અનામિકાનો વચ્ચેનો વેઠો, પછી તેનો પહેલો વેઠો, પછી ટચલીનો પહેલો ખીન્ને ને ત્રીજો વેઠો, પછી અનામિકા ને મધ્યમાના ઉપરના વેઠો, ને પશ્ચાત્ તર્જનીનો ત્રીજો ખીન્ને ને પહેલો વેઠો મળીને કરમાલા થાય છે, મધ્યમાનો પહેલો તથા ખીન્ને વેઠો એ કરમાલાનો

પદ્મચ્છેદઃ—^૭ચિત્રં ^૧દેવાનામ્ ^૮ઉદગાત્ ^૨અનીકમ્ ^૬ચક્ષુઃ
^૩મિત્રસ્ય ^૪વરુણસ્ય ^૫અગ્નેઃ ^{૧૬}આપ્તાઃ ^{૧૪}દ્યાવાપૃથિવી ^{૧૫}અન્તારિક્ષં ^{૧૩}સૂર્યઃ
^{૧૨}આત્મા ^૯જગતઃ ^{૧૧}તસ્થુષઃ ^{૧૦}ચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—^૧દેવતાઓના (^૨પ્રકાશવાળાં કિરણોના) સમૂહના
^૩આધારરૂપ મિત્રદેવતાના ^૪વરુણદેવતાના [ને] ^૫અગ્નિદેવતાના ચક્ષુરૂપ, [આ
^૭સૂર્ય] વિચિત્રતાથી ^૮ઉદય પામે છે. ^૯જંગમ અને ^{૧૦}સ્થાવરના ^{૧૧}આત્મરૂપ
^{૧૩}[આ] સૂર્ય ^{૧૪}[પોતાના કિરણના સમૂહથી] ^{૧૫}સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને [તથા]
^{૧૬}અંતરિક્ષને પૂરતા હવા. ૩

પદ્મચ્છેદઃ—^૧તત્ચક્ષુઃ ^૨દેવહિતં ^૪પુરસ્તાત્ ^૩શુક્રં ^૫ઉચ્ચરત્
^૮પદ્યેમ શરદઃ ^૭શતં ^૯ર્જિવેમ શરદઃ ^{૧૦}શતં ^{૧૪}શુણુવામ શરદઃ ^{૧૩}શત
^{૧૭}પ્રવ્રવામ શરદઃ ^{૧૬}શતં ^{૧૫}અર્ધીનાઃ ^{૨૦}સ્વામ શરદઃ ^{૨૧}શતં ^{૧૮}મૂષઃ ^{૧૯}ચ
^{૨૩}શરદઃ ^{૨૪}શતાત્ ॥ ૪ ॥

સુમેરુ ગણાય છે, તેથી કિંવા રુદ્રાક્ષની માલાથી હાથને નાભિપર રાખી તેપર વસ્ત્ર ઢાંકી કિંવા એક સો આઠ પારાની સુમેરુવાળા માલાને ગોમુખીમાં રાખીને કરવાનો છે. જે એક માલાથી વધારે માલા ફેરવવી હોય તો તે માલાના સુમેરુનું ઉદ્ધંધન કરવું નહિ. માલા જમણા હાથની અનામિકાપર રાખી અંગૂઠાથી મધ્યમા આંગળીનો સંપર્ક રહે એમ ફેરવવી. માલાને તર્જની આંગળી અડવા દેવી નહિ, તે એક એક મંત્ર બોલી એક એક પારો ફેરવવો.

જપાંતે નીચેનો મંત્ર બોલી ગાયત્રીનું વિસર્જન કરવું. વિસર્જનનો મંત્ર બોલતી વેલા ઊભા રહેવું, તે બંને કરતક્ષો સૂર્યસામાં રાખવાં.

ૐ । ઉત્તમે શિખરે જાતા, ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

બ્રાહ્મણેભ્યોઽભ્યનુજ્ઞાતા, ગચ્છ દેવિ યથાસુસ્વમ્ ॥૧॥^{૨૬}

શબ્દાર્થ:— તેની^૧ (પૂર્વોક્ત દેવતાઓની કિંવા જગતની) આંખ-
રૂપ, દેવતાઓનું^૨ હિત કરનાર, શુદ્ધ, ઊગમણી દિશામાં^૪ ઉદય પામતું^૫
[જે સૂર્યનું તેજ છે તેના ઉપસ્થાનથી અમે] સો વર્ષ^૬ જોઈએ, સો
વર્ષ^{૧૦} જીવીએ^{૧૧} સો વર્ષ^{૧૨} સાંજળીએ^{૧૩}, સો વર્ષ^{૧૪} બોલીએ^{૧૫}, સો વર્ષ^{૧૬} અદીન^{૧૭}
(દીનતારહિત) થઈએ^{૨૧}, અને સો વર્ષથી^{૨૨} વધારે^{૨૩} [વર્ષસગી જીવીએ,
સાંજળીએ. ઇત્યાદિ.] ૪

૨૬ પદ્યોદ્ઘ:—ઉત્તમે^૩ શિખરે^૪ જાતા^૫ ભૂમ્યાં^૬ પર્વતમૂર્ધનિ^૭
બ્રાહ્મણેભ્યઃ^૮ અભ્યનુજ્ઞાતા^૯ ગચ્છ^{૧૦} દેવિ^{૧૧} યથાસુસ્વમ્^{૧૨} ॥ ૧ ॥

પછી શ્રીગુરુ, દેવ અને બ્રાહ્મણને પૃથ્વીને સ્પર્શ થાય એવી રીતે હાથ રાખી નમસ્કાર ૨૭ કરવા. ત્યારપછી બે આચમન લેવાં.

પછી અનેન પ્રાતઃસંધ્યાચ્યેન કર્મણા મગવાન્ શ્રીપરમેશ્વરઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

એમ બોલી આચમનીમાં લીધેલું જલ તરબાણીમાં નાંખી સંધ્યાની સમાપ્તિ કરવી.

॥ इति प्रातःसंध्या ॥

શબ્દાર્થઃ—[તમે] પૃથ્વીમાં ^૧ઐશ્વર્ય પર્વતના ^૨ઉત્તમ શિખરમાં ^૩જન્મેલાં [તે] બ્રાહ્મણોથી ^૪સારી રીતે ^૫અનુશા પામેલાં [છો.] હે દેવિ !

[તમે હવે પોતાના સ્થાનભણી] યથાસુખે ^૬ગમન કરો.

૨૭ જોડેલા હાથથી આચાર્યના સ્વરૂપની ભાવના કરી તેમને નમસ્કાર કરવા. પછી જોડેલા હાથ પ્રદક્ષિણાની રીતે માથાની આસપાસ ફેરવી નીચેનો મંત્ર બોલી સૂર્ય ને અગ્નિ આદિ દેવને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યાની નમન કરી ભાવના કરવી.

ॐ । आसत्यलोकात्पातालादालोकालोकपर्वतात् ।

ये संति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥१॥

નમસ્કાર કરવાનો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર તો આ પ્રમાણે છે—

આચાર્યને ઉપસંગ્રહણ કરવું. પોતાનાં ગોત્રપ્રવરાદિ બોલી પોતાના જમણા અને ડાબા કાનને કમથી ડાબે અને જમણે હાથે સ્પર્શ કરી, પછી આચાર્ય સમીપ હોય તો આચાર્યના જમણા પગને જમણે હાથે

॥ અથ માધ્યાહ્નસંધ્યા ॥

માધ્યાહ્નસંધ્યામાં જે વિશેષ કિંવા ભિન્નપણું છે તે દર્શાવવામાં આવે છે:—

સંકલ્પમાં માધ્યાહ્નસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે^{૨૮} એમ કહેવું.
સાવિત્રીનું આવાહન નીચેના મંત્રોદ્વારા કરવું:—

ૐ । સાવિત્રીં યુવતીં શુક્લાં, શુક્લવસ્ત્રાં ત્રિલોચનામ્ ।

ત્રિશૂલિનીં વૃષારૂઢાં, યજુર્વેદેન સંસ્થિતામ્ ॥ ૧ ॥

રુદ્રાણીં રુદ્રદૈવત્યાં, રુદ્રલોકનિવાસિનીમ્ ।

સાવિત્રિ હૃદસાં માતા, રુદ્રયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૨ ॥^{૨૯}

અને ડાબા પગને ડાબે હાથે સ્પર્શ કરી મસ્તક નમાવવું તે ઉપસં-
ગ્રહણ કહેવાય છે. ગોત્રપ્રવરાદિનું નીચેની રીતે ઉચ્ચારણ કરવું.
આચાર્યવિનાના દેવાદિને ઉક્તરીતે માત્ર નમનજ કરવું.

અમુકગોત્રોત્પન્નોઽહં અમુકપ્રવરાન્વિતોઽહં શુક્લયજુર્વેદાંત-
ર્ગત અમુકશાસ્ત્રાધ્યાયી અમુકશર્મા(વર્મા વા ગુપ્તોઽ)હં મો
આચાર્ય ત્વાં અભિવાદયામિ ॥ મો વૈશ્વાનર ત્વાં અભિવાદયામિ
મો સૂર્યાચંદ્રમસૌ યુવાં અભિવાદયામિ ॥ મો યાજ્ઞવલ્ક્ય
ત્વા અભિવાદયામિ ॥ મો ईશ્વર ત્વાં અભિવાદયામિ ॥

૨૮ ૫૬૨છેદ:—માધ્યાહ્નસંધ્યોપાસનં અહં કરિષ્યે ॥

શબ્દાર્થ:—હું^૧ માધ્યાહ્નસંધ્યાની^૨ ઉપાસના કરીશ^૩.

૨૯ ૫૬૩છેદ:—સાવિત્રીં^૧ યુવતીં^૨ શુક્લાં^૩ શુક્લવસ્ત્રાં^૪ ત્રિ-
લોચનાં^૫ ત્રિશૂલિનીં^૬ વૃષારૂઢાં^૭ યજુર્વેદેન^૮ સંસ્થિતાં^૯ રુદ્રાણીં^{૧૦} રુદ્ર-

મંત્રાયમન નીચેના મંત્રોદ્ધારા [એના નારાયણ મહર્ષિ, જલ દેવતા ને ગાયત્રી હંદ છે.] લેવું.

ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं, पृथिवी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥ १ ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं च, यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ २ ॥_{३०}

ઊભા રહીને ગાયત્રીમંત્રવડે શ્રીસૂર્યને એક અર્ધ ઉંચે ઊછાળા-
 ને આપવો. ગાયત્રીમંત્રનો જપ ઊભા રહીને હૃદયઆગળ હાથ

^{११} देवत्यां ^{१२} रुद्रलोकनिवासिनीं ^{१३} सावित्रि ^{१४} छंदसां ^{१५} मातरं ^{१६} रुद्रयोनि
^{१८} नमः ^{१७} अस्तु ^{१९} ते ॥

શબ્દાર્થઃ—સાવિત્રી^૧, યુવાવસ્થાવાળાં^૨, ઉજ્જવલરંગવાળાં^૩, શ્વેત^૪
વસ્ત્રવાળાં^૫, ત્રણ^૬ નેત્રવાળાં^૭, ત્રિશૂલને ધારણ કરનારાં^૮, વૃષભપર આરૂઢ^૯
થયેલાં^{૧૦}, યજ્ઞુર્વેદવડે સંસ્થિત થયેલાં^{૧૧}, રુદ્રાણી^{૧૨}, રુદ્રનાં^{૧૩} શક્તિ [નિ]
રુદ્રલોકમાં રહેનારાંનું^{૧૪} [હું આવાહન કરું છું.] હે સાવિત્રિ ! હે વેદની^{૧૫}
માતા ! હે રુદ્રયોનિ ! તમને નમસ્કાર હો.^{૧૬}

३० ५६=७६:—भापः पुनंतु पृथिवीम् पृथिवी पृता पुनातु

६ ८ ८ १० ११ १३ १२ १४ १५
माम् पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्म पूर्ता पुनातु माम् यद् उच्छिष्टं

१७ १८ २३ २१ २४ २२ २५ २८ २७ २६
अमोऽयं च यद् वा दुष्परितं मम सर्वं पुनन्तु माम् आपः

१६ १८ २० २४
असतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥

રાખી તેપર વસ્ત્ર ઢાંકીને કરવો. જિભા રહીને ગાયત્રીનું વિસર્જન નીચેના મંત્રથી કરવું:—

ૐ ઉત્તમે શિશ્વરે જાતા, ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

રુદ્રયોનિ સમુત્પન્ના, ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥૧॥ ૩૧

સમાપ્તિમાં અનેક માધ્યાહ્નસંધ્યાએન ઇત્યાદિ કહેવું.

બાકીનું બીજું બધું પ્રાતઃસંધ્યાપ્રભાણે કરવું.

॥ ઇતિ માધ્યાહ્નસંધ્યા ॥

શબ્દાર્થ:—પાણી પૃથ્વીને (સ્થૂલશરીરને) પવિત્ર કરે. પવિત્ર થયેલી પૃથ્વી (સ્થૂલશરીર) મને (ક્ષેત્રગને) પવિત્ર કરે. [વળી તે પાણી] વેદના પાલકને (આચાર્યને) પવિત્ર કરે. વેદ પવિત્ર (બહુ માન પામેલા) થયા છતાં મને પવિત્ર કરે. જે એકું અને નિર્દિત ભોજન [મેં કર્યું હોય,] તથા અપ્રતિગૃહ્યનો પ્રતિગ્રહ [મેં કરેલો હોય,] અથવા મારામાં જે દુરાચરણ [હોય, તે] સર્વથી જલ મને પવિત્ર કરે. [આ આચમનવડે સર્વ પાપો હૃદયસ્થ પરમાત્મામાં] સારી રીતે હોમેલા થાઓ.

૩૧ પદ્યઃ—ઉત્તમે શિશ્વરે જાતા ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ રુદ્રયોનિ સમુત્પન્ના ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥

શબ્દાર્થ:—[તમે] પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠપર્વતના ઉત્તમ શિખરમાં જન્મેલાં [તે] સારી રીતે (સ્વેચ્છાએ) ઉત્પન્ન થયેલાં [હો.] હે રુદ્રયોનિ ! (વેદના કારણથી !) હે દેવિ ! [હવે તમે] યથાસુખે જાઓ.

॥ અથ સાયંસંધ્યા ॥

સાયંસંધ્યામાં જે વિશેષ ક્રિયા ભિન્નપણું છે તે દર્શાવવામાં આવે છે:—

સંકલ્પમાં સાયંસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે^{૩૨} એમ કહેવું.
આવાહન નીચેના મંત્રોવડે કરવું:—

ૐ । વૃદ્ધાં સરસ્વતીં કૃષ્ણાં, પીતવસ્ત્રાં ચતુર્ભુજામ્ ।

શંખચક્રગદાપદ્મહસ્તાં ગરુડવાહિનીમ્ ॥

વદર્યાશ્રમમાવાસામાયાતીં સૂર્યમંડલાન્ ॥ ૧ ॥

આગચ્છ વરદે દેવિ, જ્યક્ષરે વિષ્ણુવાદિનિ ।

ભારતિ હંદસાં માતર્, વિષ્ણુયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૨ ॥^{૩૩}

૩૨ પદ્મછેદ:—સાયંસંધ્યોપાસનં અહં કરિષ્યે ॥

શબ્દાર્થ:—હું સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરીશ.

૩૩ પદ્મછેદ:—વૃદ્ધાં સરસ્વતીં કૃષ્ણાં પીતવસ્ત્રાં ચતુ-

ર્ભુજામ્ શંખચક્રગદાપદ્મહસ્તાં ગરુડવાહિનીમ્ વદર્યાશ્રમમ્

માવાસાં આયાતીં સૂર્યમંડલાન્ આગચ્છ વરદે દેવિ જ્યક્ષરે

વિષ્ણુવાદિનિ ભારતિ હંદસાં માતર્ વિષ્ણુયોનિ નમઃ અસ્તુ તે ॥

શબ્દાર્થ:—વૃદ્ધા, સરસ્વતી, કૃષ્ણા, પીત્તા વસ્ત્રવાળાં, આરહાય-

વાળાં, શંખ ચક્ર ગદા ને પદ્મ જેમના હાથમાં છે એવાં, ગરુડવાહિની,

મંત્રાચમન નીચેનો મંત્ર બોલીને લેવું:—

ૐ અગ્નિશ્ચ મા મન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્યઃ પાપેભ્યો
રક્ષંતામ્, યદહા પાપમકાર્ષમ્, મનસા વાચા હસ્તાભ્યામ્,
પદ્ભ્યામુદરેણ શિશ્ના, અહસ્તદવલુંપતુ, યત્કિંચ દુરિતં મયિ,
ઇદમહં મામમૃતયોનો, સત્યે જ્યોતિષિ જુહોમિ સ્વાહા ॥ ૩૪

એ મંત્રના નારાયણ ઋષિ, અગ્નિ દેવતા ને પ્રકૃતિ છંદ છે,
અને આચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીરૂપ બેસીને નાસિકાત્રપાસે હાથ રાખી તેપર વસ્ત્ર
ઢાંકીને કરવા.

ગાયત્રીનું વિસર્જન નીચેનો મંત્ર બોલીને કરવું:—

ૐ ઉત્તમે શિશ્વરે જાતા, ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

અદરિકાશ્રમમાં રહેનારાં [ને] સૂર્યમંડલમાંથી આવનારાંનું [હું આવાહન
કરું છું.] હે વર દેનારાં દેવ ! હે વ્યક્ષરે ! હે વિષ્ણુવાદિનિ ! આવો.
હે ભારતિ ! હે વેદની માતા ! હે વિષ્ણુયોનિ ! (ઈશ્વરરૂપ વેદના
દારણરૂપ !) તમને નમસ્કાર હૈ.

૩૪ સૂર્યશ્ચ મા મન્યુશ્ચ૦ એ પ્રાતઃસંધ્યામાંના મંત્રમાં ને
આમાં માત્ર નીચે લખેલો ફેરફાર છે તે સમજી પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ
ચોજવા:—

સૂર્યશ્ચ ની જગાએ અગ્નિશ્ચ એટલે અગ્નિ.

રાગ્યા „ „ અહા „ દિવસે. [માની દેવ.

રાત્રિઃ „ „ અહઃ „ દિવસ-દિવસના અગ્નિ.

સૂર્યે „ „ સત્યે „ સત્યમાં.

વિષ્ણુયોનિ સમુત્પન્ના, ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥૧॥^{૩૫}

સાયંસંધ્યા પશ્ચિમાભિમુખે કરવી. અર્ધ્યપ્રદાન તથા ઉપસ્થાન
ભાગ રહીને કરવાં, ને ગાયત્રીજપ તેજ દિશ્વાભણી બેસીને કરવે.
સમાપ્તિમાં અને સાયંસંધ્યાચ્ચેન ઇત્યાદિ કહેવું.

બાકીનો ભાગ પ્રાતઃસંધ્યાપ્રમાણે કરવો.

પ્રત્યેક સમય સંધ્યા કરી રહ્યા પછી શિખા છોડી નાંખવાની
આવશ્યકતા નથી. કદી તે છોડવી તો પાછી તુરત બાંધી લેવી.

॥ इति सायंसंध्या ॥

॥ इति संध्याप्रयोगः ॥^{૩૬}

૩૫ પદ્યંછેદઃ—^૩ઉત્તમે^૪ શિશ્વરે^૫ જાતા^૬ મૂમ્યાં^૧ પર્વતમૂર્ધનિ^૨
વિષ્ણુયોનિ સમુત્પન્ના ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તમે] પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠપર્વતના ઉત્તમ શિખરમાં
જન્મેલાં [ને] સારી રીતે (સ્વેચ્છાએ) ઉત્પન્ન થયેલાં [છો.] હે
વિષ્ણુયોનિ! (ધર્મરૂપ વેદના કારણરૂપ!) હે દેવિ! [હવે તમે]
યથાસુખે જાઓ.

૩૬ શ્રીકાત્યાયનઋષિને મતે સંધ્યામાં આચમન, ત્રણ પ્રાણાચાર,
શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન, શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન ને યથાશક્તિ ગાયત્રીજપ
એ કર્તવ્ય છે, માટે જોમનાથી આ ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે સંધ્યા ન થઈ શકે
તેમણે સંકલ્પ કર્યા પછી તે મુખ્ય અને અતિ અગત્યનો ભાગ્ય કરવો.
જોમનાથી એ પ્રમાણે પણ ન બની શકે એવા પ્રમાણે તો અર્ધ્યપ્રદાન ને

॥ સૂતકર્મા સંધ્યા કરવાનો વિધિ ॥

પ્રથમ મંત્રરહિત ત્રણ આચમન લેવાં. ૐ આપો હિં ૐ ઇત્યાદિ મંત્રો મનમાં બણીને માર્જન કરવું. પ્રાણાયામ મંત્રરહિત કરવા. ગાયત્રીમંત્ર સારી રીતે બોલીને તેવડે શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરવું. સૂર્ય ૐ એ મંત્રથી આચમન ન કરવું, તેમ ઉપસ્થાન પણ ન કરવું. દશ ગાયત્રીનો માનસિક જપ કરવો. શ્રીપ્રયોગપારિજ્ઞતમાં શ્રી-ભરદ્વાજે એવીજ આજ્ઞા કરી છે, તેમજ બહરહઃ સંધ્યામુપા-સીત એ શ્રુતિ તથા સૂતકે મૃતકે ચૈવ સંખ્યાકર્મ ન સંત્યજેત્વ એ શ્રીપુલસ્ત્યસ્મૃતિનું વાક્ય પણ નિત્યકર્મનો લોપ કરવાની ના પાડે છે, માટે દિવ્નેએ સૂતકમાં પણ તેનો લોપ ન કરવો જોઈએ.

॥ સંધ્યાનો મુખ્ય તથા ગૌણ કાલ ॥

પ્રાતઃકાલમાં જ્યારે નક્ષત્રો સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય ત્યારે પ્રાતઃ-સંધ્યાનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, નક્ષત્રો ન દેખાતાં હોય એવે સમયે આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ, અને સૂર્યોદય થયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ છે. સાયંકાલે સૂર્ય સ્પષ્ટ દેખાતાં છતાં સંધ્યાવંદનનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, સૂર્ય આચમી ગયા પછી આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ, ને નક્ષત્ર દેખાયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ જાણવો. દોઢ પ્રહર દિવસ ચઢ્યા પછીથી ઠેડ

દશ ગાયત્રીજપ એ કરવાં, પણ સંધ્યાનો કદીપણ લોપ ન કરવો. પ્રત્યેક દિવ્ને સંધ્યા શામાટે કર્તવ્ય છે તે જાણના છુટ્ટા થાય તો શ્રીસંધ્યારહસ્ય વાંચો.

સાયંકાલસુધી માધ્યાહ્નસંધ્યાનો સમય ગણાય છે. પ્રાતઃસંધ્યાદિના જે ઉત્તમમધ્યમ સમય કહ્યા તેમનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત-નિમિત્ત એક અર્ધ્ય વધારે આપવો. અત્યંત અશક્તિને લીધે સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો પ્રત્યેક સંધ્યાદીઠ સો ગાયત્રીનો જપ કરવો. ત્રણ-કરતાં અધિક દિવસ સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. શ્રાદ્ધમાં જમ્યા હોય તેમણે દશ ગાયત્રીવડે મંત્રીને જલ પીધા પછી સાંઝની સંધ્યા કરવી. —

॥ અથ નિત્યહોમ ॥

આ હોમ સાયંકાલે સૂર્યાસ્તપછી અને પ્રાતઃકાલે સૂર્યોદયની પહેલાં કરવો. પ્રાતઃકાલે જે હોમ કરવો તે સંધ્યા કરીને કરવો.

॥ અથ સાયંહોમ ॥

પવિત્ર થઈ આશરે સત્તાત્રીશ આંગળ લાંબી તથા તેટલીજ પહોળી લૂમિને ગોમય તથા જલથી પવિત્ર કરી, તેપર રાખેલા પવિત્રકુંડમાં અગ્નિ નાંખી, પછી આચમનપ્રાણાયામ કરી, નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાગ્ર મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-તિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્તસમ-વાયે એવંગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ ૐ તત્સત્ શ્રીપરમેશ્વર-પ્રીત્યર્થે સાયમૌપાસનહોમં અમુકદ્રવ્યેણ કરિષ્યે ॥

પછી નીચેના મંત્રવડે અગ્નિનું આવાહન કરવું:—

ૐ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ

ગર્ભે અન્તઃ । સ એવ જાતઃ સ જનિષ્યમાણઃ મત્યહ્ જનાસ્તિ-
ષ્ઠિતિ સર્વતો મુલ્હઃ ॥

પશ્ચાત્ અગ્નિની પશ્ચિમમાં કિંવા ઉત્તરમાં પૂર્વમાં સંસ્થા જાય
એમ પાત્રાદિ મૂકવાં. પછી ત્રણ દર્ભે જમણે હાથે લઇ, તે ડાબા
હાથમાં રાખી, જમણે હાથે ત્રણ સન્નિધ્ને કુંડમાંના અગ્નિમાં હોમ કરી,
પછી જમણા હાથમાં જલ લઇ, તેવડે ઈશાનપૂણ્ડી ઈશાનપૂણ્ડીપર્યંત
એમ કુંડનું ચારે બાજી પ્રેક્ષણ કરી, ચંદનાદિવડે અગ્નિની પૂજા કરવી.
પછી વાંસની લુંગળીથી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી તેમાં નીચેના મંત્રો-
વડે દર્ભો, જય અથવા તંડુલથી હોમ કરવો:—

ૐ અગ્નયે સ્વાહા । इदमग्ने न मम ॥ ૐ પ્રજાપતયે
સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥

પછી વાણીને નિયમમાં રાખી નીચેના ત્રણ મંત્રોવડે અથવા
આખા અનુવાકવડે ઊભા થઇને હાથ જોડી રાખી ઊપસ્થાન કરવું:—

ૐ समास्त्वाम ऋतवो वर्धयंतु संवत्सरा ऋषयो यानि
सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिश-
श्चतस्रः ॥ ૧ ॥ સં ચેદ્વચસ્વામે પ્ર ચ વોધયૈનમુચ્ચ તિષ્ઠ મહતે
સૌભગાય । મા ચ રિષદુપસત્તા તે અમે બ્રહ્માણસ્તે યશસઃ
સંતુ માન્યે ॥ ૨ ॥ ત્વામમે વૃણતે બ્રાહ્મણા ઇમે શિવો અમે
સંવરણે ભવાનઃ । સપત્નહા નો અભિમાતિજિચ્ચ સ્વે ગયે
જાગૃહ્યપ્રયુચ્છન્ ॥ ૩ ॥

પછી નીચેના મંત્ર બોલી અગ્નિને નમન કરવું:—

ૐ ચતુર્થિશ્ચ ચતુર્થિશ્ચ, દ્વાભ્યાં પંચમિરેવ ચ ।

હૂયતે ચ પુનર્દ્વાભ્યાં, તસ્મૈ યજ્ઞાત્મને નમઃ ॥

પછી નીચેના મંત્રથી અગ્નિનું વિસર્જન કરવું:—

ગચ્છ ગચ્છ સુરશ્રેષ્ઠ, સ્વસ્થાને પરમેશ્વર ।

યત્ર બ્રહ્માદયો દેવાસ્તત્ર ગચ્છ હુતાશન ॥

પછી હાથ જોડી, નીચેનો મંત્ર બોલી, કાંઈ ન્યૂનતા રહી હોય તેની પૂર્ણતામાટે ભગવાનને નમન કરવું:—

યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોક્ત્યા, તપોયજ્ઞક્રિયાદિષુ ।

ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં યાતિ, સચો વંદે તમચ્યુતમ્ ॥

પછી કુંડમાંથી બસ્મ લઈ, તે લલાટાદિ સ્થાને ધારણ કરી, નીચેની રીતે બોલી, તે કર્મ ઈશ્વરાર્પણ કરવું:—

અનેન સાયમૌપાસનપરિચરણારુચેન કર્મણા ભગવાન્
યજ્ઞરૂપી શ્રીમહાવિષ્ણુઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

॥ ઇતિ સાયંહોમ ॥

॥ અથ પ્રાતર્હોમ ॥

પવિત્ર થઈ, ભૂમિને ગોમય તથા જલથી પવિત્ર કરી, તેપર તાંબાનો પવિત્ર કરેલો કુંડ મૂકી, તેમાં અગ્નિ સ્થાપન કરી, પછી આચમનપ્રાણાયામ કરી, સંકલ્પ કરવો. સંકલ્પમાં સાયમૌપાસન ઇત્યાદિ-ને સ્થલે પ્રાતરૌપાસનહોમં ભસ્મુક્ત્યર્ચ્યેણ કરિશ્યે એમ કહેવું. પછી આમળ કહેલા મંત્રથી અગ્નિનું આવાહન કરી યાત્રાદિનું સ્થાપન સાયંહોમપ્રમાણે કરવું. પછી તથા દર્શન બ્રમણે હાથે લઈ,

તે ડાબા હાથમાં રાખી, જમણે હાથે ત્રણ સમિધનો કુંડમાંના અગ્નિમાં હોમ કરી, પછી જમણા હાથમાં જલ લઈ, તેવડે ઈશાનખૂણથી ઈશાનખૂણપર્યંત કુંડનું ચારે બણી પ્રોક્ષણ કરી, અગ્નિની પૂજા કરવી. પછી વાંસની ભુંગળાથી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી તેમાં નીચેના મંત્રોવડે હોઈ, જવ અથવા તંડુલથી હોમ કરવો:—

ॐ સૂર્યાય સ્વાહા । इदं सूर्याय न मम ॥ ॐ प्रजापतये
સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥

પછી નીચેના ત્રણ મંત્રોવડે અથવા આખા અનુવાકવડે ઊભા થઈને હાથ જોડી રાખી ઉપસ્થાન કરવું:—

ॐ विभ्राद्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावबिहृतम् ।
वातज्जतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुषोष पुरुषा
विराजति ॥ १ ॥ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् स्वाहा ॥ २ ॥ येना पावकं चक्षसा
सुरण्यंतं जना * । अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३ ॥

પછી નીચેના મંત્રો જોલી અગ્નિને નમન કરવું, તથા સર્વતું બહુ ધન્યવં:—

ॐ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च, द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।

हूयते च पुनर्द्वाभ्यां, तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ १ ॥

सर्वेऽव सुखिनः संतु, सर्वे संतु निरायदाः ।

सर्वे भद्रानि पश्यंतु, मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥ २ ॥

પછી સાયંહોમમાં કહેલા મંત્રથી અગ્નિનું વિસર્જન કરવું.

પછી હાથ જોડી, નીચેનો મંત્ર બોલી, ઠાંઈ ન્યૂનતા રહી હોય તો તેની પૂર્ણતામાટે ભગવાનને નમન કરવું:—

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या, तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति, सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥

પછી કુંડમાંથી ભસ્મ લઈ, તે લલાટાદિ સ્થાને ધારણ કરી, નીચેની રીતે બોલી તે કર્મ ઈશ્વરાર્પણ કરવું:—

अनेन प्रातरौपासनपरिचरणाख्येन कर्मणा भगवान्
बहुरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम ॥

॥ इति प्रातर्होम ॥

॥ इति नित्यहोम ॥

॥ होमनां द्रव्य ॥

ડાંગર, સામે અને જવ એમના તંડુલ હોમવાને યોગ્ય છે, અથવા દૂધ, દહીં, ધી, ડાંગર, જવ, ઘઉં ને કાંગ એ દ્રવ્ય સ્વરૂપેજ એટલે ડાંગર આદિના તંડુલ કાઢ્યા વિના પણ હોમવાને યોગ્ય છે. તંડુલાદિકની આહુતિ હાથવડે દેવી. પહેલી આહુતિમાં સો કણ હોમવા, તે બીજીમાં તેથી થોડા વધારે હોમવા, એમ પ્રત્યેક વસ્તુની પહેલી આહુતિકરતા બીજી આહુતિ વધારે હોમવી. દહીં છત્યાદિ પ્રવાહી પદાર્થ સ્ત્રવ(ખેરના ઠાકનું કે રૂપાનું નાની કડઝીજેવું પાત્ર)નામના પાત્રવડે હોમવા. સમિધ નીચે જણાવેલા વૃક્ષાદિની દશ અથવા બાર આંગળની લાંબી, ઊલસહિત, સૂકી, જીવાતબિનાની, પાનડાવિનાની, ઊંચિવિનાની ને દયલી આંગળાજેવી જાડી લેવી:—આકડો, ખાખરો, ખેર,

પીપળો, ઊમરો, વડ, પીપર, ખીલી, ખીજડો, (શમી,) દુર્વા (ધરો) ને દર્ભ-
હોમનું ફલ શ્રીઅંગિરા આ પ્રમાણે કહે છે:—

यो दद्यात्कांचनं मेरुं, पृथिवीं च ससागरां ।

तत्सायंप્રાતર્હોમસ्य, तुल्यं भवति वा न वा ॥

ભાવાર્થ:—સુવર્ણમય મેરુપર્વત અને સમુદ્રસહિત આખી
પૃથ્વી એનું જે દાન કરે છે તેનું ફલ સાયંકાલના તથા પ્રાતઃકાલના
હોમની તુલ્ય થાય છે, અથવા નથી થતું, અર્થાત્ તે દાનથી પણ
હોમનું ફલ વિશેષ છે.

જે ગૃહસ્થને લૈકિક અગ્નિપર નિત્યહોમ કરવાની શ્રદ્ધા હોય, તે
સમિધને માટે પ્રયત્ન થઈ શકે એમ ન હોય તો તેણે માત્ર ધૂતવડે
અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી, હોમમાંના ઠાંધ પણ એક દ્રવ્યવડે સમિધવિનાજ
હોમ કરવો. કર્મ ન કરવું તેનાથી મંદ કરવું એ પણ શ્રેષ્ઠ છે.

॥ दर्भ लाववानी रीत ॥

શ્રાવણમાસની અમાવાસ્યાને દિવસે પવિત્ર થઈને દર્ભ લાવવાથી
તે તાજ રહે છે. પછી એ દર્ભ જ્યારે જ્યારે વૈદિકકર્મમાં કે સ્માર્તકર્મમાં
દર્ભની આવશ્યકતા પડે ત્યારે ત્યારે ઉપયોગમાં લેવા. દર્ભ લાવવાનો મંત્ર
આ છે:— **ॐ विरिञ्चिना सहोत्पन्न, परमेष्ठिनिसर्गज । नुद
सर्वाणि पापानि, दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥** ઉક્ત મંત્ર બોલી
પૂર્વ કિંવા ઉત્તરભણી મુખ રાખી, ઊભા રહી, હું ફટ્ એ મંત્ર
બોલી, એકજ વારમાં દર્ભ તોડી લેવો. બ્રાહ્મણોએ ચાર દર્ભનું,
ક્ષત્રિયોએ ત્રણ દર્ભનું, તે વૈશ્યોએ બે દર્ભનું એમ પવિત્ર ધારણ કરવું,
અથવા અધાએ બે દર્ભનું પવિત્ર ધારણ કરવું. પવિત્રને ગાંઠ દેવી
કિંવા ન દેવી એ બંને શાસ્ત્રીય છે. દર્ભના પવિત્રને સ્વલે સોનાના

પવિત્રથી પણ સર્વ કર્મો થઈ શકે છે. કુશને અભાવે કાશ, જવ, ધરો, ડાંગર, બલ્લવ ને પુંડરીક એ ઉપયોગમાં આવી શકે છે. ચિતામાં માર્ગમાં ને યસભૂમિમાં પડેલા, તથા સખ્યા, અસન ને પિંડમાંના, તેમજ બ્રહ્મયજ્ઞ તથા પિતૃતર્પણમાંના, ને મૂત્રપુરીપથી અપવિત્ર થયેલા, નખથી કાપેલા તથા દાઝેલા દર્ભનો ઉપયોગ ન કરવો.

॥ નિત્યદાન ॥

એક દિવસ પણ જે દાન આપ્યા વિના જાય તો ચોરે ધરમાંથી બધું લૂટવાથી જેમ મનુષ્યને તે દિવસ બહુજ દુઃખ આપનારો થાય છે તેવો તે દાનરહિત દિવસ પણ મનુષ્યને દુઃખ આપનારો છે એમ શ્રીમહાભારતમાં કહ્યું છે. માટે ગૃહસ્થે શક્તિઅનુસાર ધનધાન્યાદિક કાંઈ અલ્પ પણ દાન નિત્યપ્રતિ કરવું. તેમાં પણ સંકાંતિ, અમાવાસ્યા કે વ્યતિપાત આદિ દિવસો હોય ત્યારે તો નિત્યના કરતાં બની શકે તેટલું વિશેષ દાન કરવું. સત્પાત્રને તેમને સ્થાને જઈ તેમનું પૂજન કરી વિનયવડે જે દાન આપવું તે ઉત્તમ, યોગ્ય પાત્રને બોલાવીને તેમનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરી નિરભિમાનપણે જે દાન કરવું તે મધ્યમ, ને માગ્યા પછી કાંઈને દાન કરવું તે કનિષ્ઠ, તથા સેવા કરનારને જે દાન આપવું તે અતિઅધમ દાન કહેવાય છે. કલિયુગમાં દાન એ ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રધાન સાધન છે, માટે પ્રત્યેક ગૃહસ્થે પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર નિત્યપ્રતિ પૂજીફલાદિક (સોપારી આદિ) કાંઈ પણ દાન કરવું. યાચના કરનારને પણ નિરાશ ન કરવો, સ્વશક્તિઅનુસાર કાંઈ પણ તેને આપવું. નિત્યપ્રતિ દાન આપવા-યોગ્ય સત્પાત્ર ન મળે તો નિત્ય સંકલ્પ કરેલું દ્રવ્ય એકદુઠું કરી સમય આવે ત્યારે સત્પાત્રને તેનું વિધિયુક્ત દાન કરવું. સામાન્યરીતે બ્રાહ્મણ સત્પાત્ર ગણાય છે. બ્રાહ્મણમાં પણ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ વધારે સત્પાત્ર ગણાય છે. વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણમાં પણ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં અકાવચળા છે તે વધારે

સત્પાત્ર છે. શાસ્ત્રોક્તકર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓમાં પણ જે ને કર્મ આચરનારા છે તે વધારે ઉત્તમપાત્ર ગણાય છે, અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ આચરનારાઓમાં પણ જે બ્રહ્મવેતા છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ પાત્ર ગણાય છે.

॥ અથ બ્રહ્મયજ્ઞવિધિ* ॥

પ્રાતઃકાલની કિંવા મધ્યાહ્નકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા વૈશ્વદેવ કર્યા પછી એક વારજ નિત્યપ્રતિ બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો. તે સમયમાં સૂકાયેલું પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરવું. સૂકાયેલું પવિત્ર વસ્ત્ર ન હોય તો બીના વસ્ત્રને ત્રણ વાર ઝાટકીને પહેરવું. પછી દર્ભનું આસન પાથરી તેકપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, હાથમાં દર્ભ ધારણ કરી, આચમન લઈ, પ્રાણાયામ કરી, નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાગ્ર મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુર્તસમ-
વાયે एवंગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ ॐ તત્સત્પરમેશ્વર-
પ્રીત્યર્થે યથાશક્તિ બ્રહ્મયજ્ઞેનાહં ચક્ષ્યે ॥

પછી નીચે પ્રમાણે ન્યાસ કરવા:—+

ૐ તિર્યગ્વિલાસ ચમસાય ऊर्ध्वबुध्नायच्छंदऽपुरुषाय

*“ બ્રહ્મયજ્ઞથી અન્ય અધિક યજ્ઞ નથી, ને વેદના દાનથી અન્ય આધક દાન નથી, કેમકે સર્વ યજ્ઞો અને દાનો નાશરૂંત છે, પણ આ બ્રહ્મયજ્ઞ અને વેદના દાનનો કોઈએ પણ અંત દીડો નથી.” શ્રીકાત્યાયન.

+ ન્યાસમાં જે જે અંગોનાં નામ આવે છે તે તે અંગોનો જમણા હાથવડે સ્પર્શ કરવો. એકસાથે બે સ્થલે સ્પર્શ ન થઈ શકે એમ હોય ત્યાં પ્રત્યેક અંગના સ્પર્શ તે મંત્ર બંધવો.

नमः-^१मुखे । ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः-^२नेत्रयोः । ॐ विश्वा-
 मित्रजमदग्निभ्यां नमः-^३श्रोत्रयोः । ॐ वसिष्ठकश्यपाभ्यां
 नमः-^४नासिके । ॐ अत्रये नमः ^५वाचि । ॐ गायत्र्याग्निभ्यां
 नमः-शिरसि । ॐ उष्णिक्सवितृभ्यां नमः-^६ग्रीवायाम् । ॐ
 बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः-^७हनौ । ॐ बृहद्रथंतरद्यावापृथिवी-
 भ्यां नमः-^८बाहोः । ॐ त्रिष्टुर्विद्राभ्यां नमः-^९नाभौ । ॐ
 जगत्यादित्याभ्यां नमः ^{१०}श्रोण्योः । ॐ अतिच्छंदाप्रजापति-
 भ्यां नमः-^{११}लिगे । ॐ यज्ञायज्ञियवैश्वानराभ्यां नमः-^{१२}गुदे ।
 ॐ अनुष्टुब्बिभ्यो देवेभ्यो नमः-^{१३}ऊर्वोः । ॐ पंक्तिमरूद-
 भ्यो नमः-^{१४}जान्वोः । ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां नमः-^{१५}पादयोः ।
 ॐ विच्छंदावायुभ्यां नमः-^{१६}नासापुटस्थप्राणेषु । ॐ न्यूनाक्षरा-
 छंदोभ्यो नमः-^{१७}सर्वाङ्गेषु ॥

१ मुखोपर. २ ने आंभोपर. ३ ने कानपर. ४ ने नासापुटपर.
 ५ वाष्ठी-मुख-पर. ६ मस्तकपर. ७ कंठपर. ८ ह्रस्वपृथ्वीपर. ९ ने छाथ-
 पर. १० नाभिपर. ११ केडना नीयत्या भागपर. १२ उमस्थपर. १३
 गुदापर. १४ ने सायणपर. १५ ने गोठलपर. १६ ने पगपर. १७
 नासिकानां ने छिद्रपर. १८ सर्व अङ्गोपर.

પછી બે હાથપડે તથા ત્રણ દર્બો લઈ, ચત્તા રાખેલા ડાબા હાથઉપર જમણો હાથ ઊંધી રાખી, તે કરપુટ જમણા સાથળઉપર મૂકી, નેત્રોને અર્ધા ઊઘાડાં રાખી, એકાગ્રચિત્ત થઈ, પ્રણામ અને ત્રણ વ્યાહતિસહિત ગાયત્રીનો એકવાર પાઠ કરી, પછી નીચેના મંત્રો બોલવા:—

ૐ । इषे त्वोर्जो त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु
श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमध्व्या इन्द्राय भागम्पजावतीरन-
मीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशःसो ध्रुवा अस्मिन्नोपतौ
स्यात बह्नीर्यजमानस्य पशून्पाहि^१ ॥ १ ॥ ॐ । वसोः
पवित्रम्^२ ॥ ॐ । हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसाबहम् ॥ ॐ ३ मू स्वम्ब्रह्म^३
॥ १७ ॥^४

ૐ । વ્રતમુપૈષ્યનન્તરેણાહવનીયશ્ચ ગાર્હપત્યશ્ચ પાક્તિષ્ઠ-
ન્નપ ઉપસ્પૃશતિ । તદ્યદપ ઉપસ્પૃશત્યમેધ્યો વૈ પુરુષો યદનૃતં
વદતિ તેન પૂતિરન્તરતો મેધ્યા વા આપો મેધ્યો ભૂત્વા વ્રતમુપા-

૧ શ્રીશુકલયજુર્વેદના પહેલા અધ્યાયની પહેલી કંડિકા.

૨ શ્રીશુકલયજુર્વેદના પહેલા અધ્યાયની બીજી કંડિકાનો આદિ

ભાગ. ૩ શ્રીશુકલયજુર્વેદના આઠીસમા અધ્યાયની સત્તરમી કંડિકા. ૪

હે શાખે ! વૃષ્ટિમાટે તને છેદું છું. રસમાટે તને અનુમાર્જન કરું છું. હે વાહડીઓ ! તમે ગાયથી દૂર રહો. હે ગાયો ! પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રેર-
નાર પરમાત્મા તમને ધણી તૃણવાળા વનમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠકર્મરૂપ યજ્ઞમાટે

યાનીતિ પવિત્રમ્ વા આપઃ પવિત્રપૂતો વ્રત પાપાનાંતિ તસ્માદ્વા
અપ ઉપર સાત^૧ ॥ સોમિવેવાધી માના વ્રત પતિ^૨ ॥^૩

ૐ મામ્ની ત્રાદા રિવાસેનઃ મામ્નીપુત્ર આસુરાયજા-
દાસુરાયણ આસુરેરાસુરિર્વામ્નવલ્કયાધ્યામ્નવલ્કય ઉદાકકાદુદા-
લકોઽરુણાદરુણ ઉપવેસેરુપવેશિઃ કુભેઃ કુમ્ભિર્વાજમ્વસો વાજ-
શ્રવા જિહ્વાવતો વાધ્યોગમ્જિહ્વાવાન્ વાધ્યોગોઽસિતા પાંચગ્ણા-
દસિતો વાર્ષગ્ણો હરિતાત્ કશ્યપાદ્ધરિતઃ કશ્યપઃ સિલ્પા-

લક જાઓ. તમે ઇંદ્રના બાગને માટે દૂધ વધારો. પ્રજાવાળા, રોગરહિત
ને મોટા રોગરહિત તમારું અપહરણ કરવામાટે ચોર સમર્થ ન થાઓ.
વાધ તમારો નાશ કરવા સમર્થ ન થાઓ. તમે આ માયેના પતિ યજ્ઞ-
માનમાં ધ્રુવ ને બહુ પ્રકારની થાઓ. હે શાખે ! તું યજ્ઞમાનનાં
પશુઓનું રક્ષણ કર. ૧ તું દૂધની શોધક છે.

સોનાના જેવા પાત્રવડે સત્યનું મુખ ઢાંકેલું છે. જે આદિત્યમાં
આ પુરુષ છે તે આ હું છું. ૐ બ્રહ્મ આકાશજેવું છે. ૧૭

૧ શતપથબ્રાહ્મણના પહેલા કાંડની પહેલી કંડિકા.

૨ શતપથબ્રાહ્મણના પહેલા કાંડની બીજી કંડિકાનો આદિ ભાગ.

૩ વ્રતને ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતો હતો. પછી આહવનીય ને
ગાર્હપત્ય એ પાંચની સમીપ જલનું આચમન કરે છે. જેથી અસત્ય
બોલે છે તેથી પુરુષ અપવિત્રજ છે. તે જલનું આચમન કરે છે તેવડે
પછી પવિત્ર થાય છે. જલ પવિત્ર છે. પવિત્ર થઈને વ્રતને ગ્રહણ
કરે. ઇતિ. જલ પવિત્ર છે. પવિત્રવડે પવિત્ર થઈ વ્રતને ગ્રહણ કરે.
ઇતિ. તેથી જલનું આચમન કરે છે તે અગ્નિનેજ સર્વભક્ષીથી જોતો
હતો વ્રતને ગ્રહણ કરે છે.

ત્કશ્યપાચિદ્વપઃ કશ્યપઃ કશ્યપાચૈધુવેઃ કશ્યપો નૈધુવિર્વાચો
વાગમ્નિશ્વઃ અમ્નિશ્વઃ આદિત્યાદાદિત્યાનીમાનિ શુક્લાનિ યજ્ઞૃષિ
વાજ નૈયેન યાજ્ઞવલ્ક્યેનારુયાયન્તે^૧ ॥^૨

ૐ અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવશ્વત્વિજમ્ । હોતારં
ત્નધાતમમ્^૩ ॥^૪

ૐ અગ્ન આયાહિ વીતયે યજ્ઞાનો દૃષ્યદાતયે । નિહોતા
સતિસ વર્હિષિ^૫ ॥^૬

૧ શતપથબ્રાહ્મણના છેલ્લા કાંડની છેલ્લી કંડિકા.

૨ આસુરિવાસી પ્રાશ્નીપુત્રથી, પ્રાશ્નીપુત્ર આસુરાયણથી, આસુરાયણ
આસુરિથી, આસુરિ યાગવલ્ક્યથી, યાગવલ્ક્ય ઉદાલકથી, ઉદાલક અરણ્ય-
થી, અરણ્ય ઉપવેશિથી, ઉપવેશિ કુશ્મિથી, કુશ્મિ વાજશ્રવાથી, વાજશ્રવા
જિહ્વાવાન બાધ્યોગથી, જિહ્વાવાન બાધ્યોગ અસિત વાર્ષગણથી,
અસિત વાર્ષગણ હરિત કશ્યપથી, હરિત કશ્યપ શિશ્વ કશ્યપથી,
શિશ્વ કશ્યપ કશ્યપ નૈધુવિથી, કશ્યપ નૈધુવિ વાહથી, વાહ અંબિણીથી,
ને અંબિણી આદિત્યથી આ સંહિતા વા અક્ષવિદ્યા પામ્યા. આદિત્ય-
વ.ળી આ શુક્લયજુષાઓ વાજસનેય યાગવલ્ક્યનડે કહેવાય છે.

૩ ઋગ્વેદની પહેલી ઋચા.

૪ યાગના ફલરૂપ રત્નોને અતિસમ ધારણ કરનાર, દેવોના
યજ્ઞમાં હોતાનામના ઋત્વિજ, દાનાદિ મુણ્યુક્ત ને યજ્ઞના પૂર્વભાગમાં
રિશ્વત અગ્નિની હું સ્તુતિ કરું છું.

૫ સામવેદની પહેલી ઋચા.

૬ હે અગ્ને ! હવિષના ભક્ષણખાટે તથા દેવોને હવિષ આપવાખાટે
પધારો. સ્તુતિ કરાયા છતાં તમે દર્ભકપર હોતા રહોને બેસો.

ૐ શ્વો દેવીરભિષ્ટ્ય આપો મવન્તુ પીતયે । શં યોરભિ-
સવન્તુ નઃ^૧ ॥^૨

ચાર વેદના તથા શતપથબ્રાહ્મણના જે થોડા મંત્રો ઉપર દર્શા-
વ્યા તેનો પાઠ કર્યા પછી નીચે પ્રમાણે વેદાંગાદિના આદિ ભાગનો
પાઠ સંક્ષેપમાં કરી બ્રહ્મયજ્ઞ સમાપ્ત કરવો. જે શક્તિ ને અનુકૂળતા
હોય તો શુક્લયજુર્વેદના અઢેક અધ્યાયનો નિત્યપ્રતિ સ્વરસહિત પાઠ
કરવો, અને પછી તેનું બ્રાહ્મણ ને આરણ્યક તથા ખીજ વેદના મંત્રો
ધ્યાદિ બણવું.

ૐ અથાનુવાકાન્વક્ષ્યામિ^૩ ॥ ૐ મંડલં દક્ષિણમસિદ્ધદયં
ચાધિષ્ઠિતં^૪ ॥ અથ શિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ^૫ ॥ અથાતોડધિકારઃ ।
ફલયુક્તાનિ કર્માણિ^૬ ॥ અથાતો ગૃહસ્થાલીપાકાનાં કર્મ^૭ ॥
વૃદ્ધિરાદૈર્વ^૮ ॥ સમાન્નાયઃ સમામ્નાતઃ^૯ ॥ મયરસતજમન-
લમસંમિતં^{૧૦} ॥ પૈંચસંવત્સરમયં યુગાધ્યક્ષં પ્રજાપતિમ્^{૧૧} ॥ ગૌઃ

૧ આ મંત્ર અથર્વવેદનો છે. ૨ પ્રકાશવાન પાણી અમને
સુખરૂપ થાઓ, તથા યજ્ઞના અંગભાગમાટે ને પીરામાટે થાઓ, તે
રોગનું શમન ને પૃથક્કરણ કરો, અને અમારા ઉપર વર્ષો. ૩ અનુવાક-
સૂત્રના પ્રથમ શ્લોકનો આદિ ભાગ. ૪ સર્વાનુક્રમસૂત્રની પ્રથમ કંડિકાનો
આદિ ભાગ. ૫ શિક્ષાના પ્રથમ શ્લોકનો આદિ ભાગ. ૬ કાત્યાયન-
શ્રોતસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પહેલી કંડિકાનાં બે સૂત્રો. ૭ પારસ્કરગૃહ-
સૂત્રના પ્રથમ કાંડની પ્રથમ કંડિકાનું પહેલું સૂત્ર. ૮ અષ્ટાધ્યાયીમાં
પ્રત્યાહારસૂત્રોની પછીનું સૂત્ર. ૯ નિરુક્તના આદિ શબ્દો. ૧૦ હંદના
પ્રથમ શ્લોકનો આદિ ભાગ. ૧૧ જ્યોતિષના પ્રથમ શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ.

ગ્મા^૧ ॥ અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા^૨ ॥ અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા^૩ ॥
યોમીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં^૪ ॥ નારાયણં નમસ્કૃત્ય, નરં ચૈવ નરો-
ત્તમં । દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં, તતો જયમુદીરયેત્^૫ ॥^૬

પછી ખંતે હાથ જોડી રાખી નીચે પ્રમાણે બોલવું:—

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो
देवः, प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ रविमंडलमध्यस्थे, पुरुषे लोक-
साक्षिणे । समर्पितं मया चेदं, ब्रह्मणः परमं पदम् ॥^७ ॐ
ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमः ॥

૧ નિષંદુના આરંભના શબ્દો. ૨ પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમાધ્યાયનું પહેલું સૂત્ર. ૩ ઉત્તરમીમાંસાના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદનું પહેલું સૂત્ર. ૪ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયના પહેલા શ્લોકનો આદિ ભાગ. ૫ મહાભારતનો આદિ શ્લોક. ૬ હવે અનુવાકોને કહું છું. દક્ષિણમંડલ તે આંખ તથા હૃદયમાં રહેલ. હવે શિક્ષા કહું છું. હવે આથી અધિકાર કહેવાય છે. ફલવાળાં કર્મો. આથી હવે ગૃહસ્થાલીપાકોનાં કર્મ કહેવાય છે. વૃદ્ધિ આથી. સમામ્નાય સારી રીતે કહ્યો. મ મ ર સ ત જ બ ને ન એ ગણો ને લક્ષ્મણુસહિત. ખાંચ વર્ષવાળા યુગાધ્યક્ષ પ્રભાપતિને. ગૌ ગાય. આથી હવે ધર્મની જિજ્ઞાસા. આથી હવે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા. યોમીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય. નારાયણને તથા મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ નરને નમસ્કાર કરીને તથા સરસ્વતી દેવીને ને વ્યાસને નમસ્કાર કરીને પછી મહામાર્ગની કથા કરવી. ૭ એ પ્રમાણે વિદ્યા તથા તપનું ક્રિયતિસ્થાન, કારણવિનાના ને પૂજ્ય જનાર્દન વિષ્ણુદેવ વાણી-શ્રવણ મગધડે પૂજ્યા છતા મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. રવિમંડલની મધ્યમાં રહેલા લોકસાક્ષી પુરુષમાં મેં આ બ્રહ્મનું પરમપદ સમર્પણું કર્યું.

પછી હાથમાં રાખેલા હર્ષો ઉત્તરદિશામાં નાંખવા.

પછી બંને હાથ જોડી, નીચે પ્રમાણે બોલી, કંઈ અપૂર્ણતા રહી હોય તેની પૂર્ણતામાટે ભગવાનને નમસ્કાર કરવો:—

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या, तपोयज्ञाक्रियादिषु । न्यूनं
संपूर्णतां याति, सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિનો સંકલ્પ કરવો:—

अनेन ब्रह्मयज्ञाख्येन कर्मणा भगवान् श्रीपरमेश्वरः प्रीयत
न मम ॥

બ્રહ્મચર્યમાં અનધ્યાયનો બાધ નથી, પરંતુ તે દિવસે નિત્યના કરતાં થોડું બહુવું કર્તાને સૂતક હોય કેવા જગા અપવિત્ર હોય ત્યારેજ અનધ્યાય સમજવો.

સૂચના:—પ્રતિકૂલતાને લીધે ઉક્તરીતે ન બની શકે તો આચમનપ્રાણાયામ તથા સંકલ્પ કરી ગાયત્રીમંત્ર બણી યજુર્વેદનો પ્રથમનો તથા અંતનો એમ બે મંત્રો બહુવા, કેવા ઇશોપનિષદ કે બૃહદારણ્યકોપનિષદમાંથી મથાશક્તિ બહુવું, અથવા પુરુષસૂક્તનો પાઠ કરવો. તે ન આપડે તો માત્ર દશ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરી તે ઉપર કહેલી રીતે અર્પણ કરી બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરવી.

॥ इति ब्रह्मयज्ञविधि ॥

॥ અથ તર્પણપ્રયોગ ॥*

તર્પણ પ્રાતઃકાલની સંધ્યા કર્યા પછી કરવું, અથવા બ્રહ્મયજ્ઞ કર્યા પછી એકવારજ કરવું.

દર્બાસનપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, બંને હાથની અનામિકામાં કુશ-પવિત્ર ધારણ કરી, આચમનગ્રાણ્યાયામ કરી, પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અન્નાદ્ય મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્તસમવાયે एवं-ગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ ॐ તત્સત્પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં દેવઋષિમનુષ્યપિતૃતર્પણમહં કરિष्यે ॥

પછી રૂપાના કિંવા તાંબાના પાત્રમાં તર્પણમાટે પવિત્ર જલ ભરવું, પશ્ચાત્ શુદ્ધ પૃથ્વીઉપર અથવા તાંબાના પાત્રમાં દર્ભ પાથરી ॐ વિશ્વે દેવાસ આગત શાણુતા મ હમં હવમ્ । યદમ્બર્હિ-ર્નિષીદત ॥ એ મંત્ર બણી દેવતાનું આવાહન કરી ॐ વિશ્વે દેવાઃ શાણુતેમં હવમ્મે યે અન્તરિક્ષે ચ ઉપ દ્યવિ છ । યે અગ્નિઃકિદ્ધા ઉત્તવા યજત્રા માસદ્યાસિમ્બર્હિષિ માદ્યજ્ઞમ્ ॥ એ મંત્રનો જપ કરી, પૂર્વદિશામાં અગ્રવાળા ત્રણ દર્ભ તથા જવ હાથમાં ધારણ કરી, દેવતીર્થ-આંગળાઓનાં અંગ્રો-વડે તે તે દેવતાને ઉદ્દેશે એક એક જલાંજલિ આપી દેવતર્પણ કરવું:—

* " જે દિવ દેવ, પિતૃ અને મનુષ્યતર્પણ નથી કરતો તે દેવાદિના ઋણુવાળો થઈ નરકને પામે છે. "

શ્રીકૃષ્ણસમુચ્ચય.

ॐ બ્રહ્મા તૃપ્યતામ્ । ॐ વિષ્ણુસ્તૃપ્યતામ્ । ॐ રુદ્રસ્તૃ ૦ ।
 ॐ પ્રજાપતિસ્તૃ ૦ । ॐ દેવાસ્તૃપ્યંતામ્ । ॐ છંદાંસિ તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ વેદાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ ઋષયસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ પુરાણાચાર્યાસ્તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ ગંધર્વાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ ઇતરાચાર્યાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ સંવત્સરઃ
 સાવયવસ્તૃપ્યતામ્ । ॐ દેવ્યસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ અપ્સરસસ્તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ દેવાનુગાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ નાગાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ સાગરાસ્તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ પર્વતાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ સરિતસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ મનુષ્યાસ્તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ યક્ષાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ રક્ષાંસિ તૃપ્યં ૦ । ॐ પિશાચાસ્તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ સુપર્ણાસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ ભૂતાનિ તૃપ્યં ૦ । ॐ પશવસ્તૃપ્યં ૦ ।
 ॐ વનસ્પતયસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ ઓષધયસ્તૃપ્યં ૦ । ॐ ભૂતગ્રામચતુ-
 વિધસ્તૃપ્યતામ્ ॥

એવી રીતે દેવતર્પણ કરી, કંકલંખિત જનોઇ કરી, ટચલી
 આંગળીના મૂલભાગમાં દર્ભ રાખી, ઉત્તરાભિમુખ થઇને પ્રત્યેક ઋષિનું
 નામ એ વાર દ્વિચારી બંને વાર કનિષ્ઠિકાનાં મૂલ ને દર્ભના મધ્યભાગ
 એવડે મનુષ્યતર્પણ કરવું, તે નીચે પ્રમાણે:—

ॐ સનકસ્તૃપ્યતુ ૨ । ॐ સનંદનસ્તૃ ૦ ૨ । ॐ સના-
 તનસ્તૃ ૦ ૨ । ॐ કપિલસ્તૃ ૦ ૨ । ॐ આસુરિસ્તૃ ૦ ૨ । ॐ
 વોદુસ્તૃ ૦ ૨ । ॐ પંચશિખસ્તૃ ૦ ૨ ॥

ઉપર પ્રમાણે મનુષ્યતર્પણ કરી, પછી જનોઇને અપસવ્ય કરી,
 દક્ષિણાભિમુખે બેસી, ડાબો પગ વાળી, દર્ભનાં મૂલ અને અથ્ર જમણા
 હાથની તર્જનીના મૂલઆગળ દક્ષિણાથ રહે એમ ભેગાં કરી તે

તર્જનીના મૂલવડે જલપાત્રમાં નાંખેલા ઢાળા તિલસહિત^૧ એકએકને ત્રણ ત્રણ વાર ઉચ્ચારણસાથે ત્રણ ત્રણ અંજલિ આપી પિતૃ તથા યમનું નીચે પ્રમાણે તર્પણ કરવું:—

ૐ કવ્યવાહનલસ્તૃપ્યતામ્ ૩ ॥ ૐ સોમસ્તૃ૦ ૩ ॥
ૐ યમસ્તૃ૦ ૩ ॥ ૐ અર્યમા તૃ૦ ૩ ॥ ૐ અગ્નિષ્વાત્તા:
પિતરસ્તૃપ્યંતામ્ ૩ ॥ ૐ સોમપાઃ પિતરસ્તૃપ્યં ૦ ૩ ॥ ૐ
બર્હિષદઃ પિતરસ્તૃપ્યં ૦ ૩ ॥ ૐ યમાય નમઃ ૩ ॥ ૐ ધર્મ-
રાજાય નમઃ ૩ ॥ ૐ મૃત્યવે નમઃ ૩ ॥ ૐ અંતકાય નમઃ
૩ ॥ ૐ વૈવસ્વતાય નમઃ ૩ ॥ ૐ કાલાય નમઃ ૩ ॥
ૐ સર્વભૂતક્ષયાય નમઃ ૩ ॥ ૐ ઔદુંબરાય નમઃ ૩ ॥ ૐ
દધ્નાય નમઃ ૩ ॥ ૐ નીલાય નમઃ ૩ ॥ ૐ પરમેષ્ઠિને નમઃ
૩ ॥ ૐ વૃકોદરાય નમઃ ૩ ॥ ૐ ચિત્રાય નમઃ ॥ ૐ
ચિત્રગુપ્તાય નમઃ ૩ ॥

જેનો પિતા જીવતો હોય તેણે અહીંસુધી તર્પણ કરી પોતાના પિતા આદિનું તર્પણ અને વસ્ત્ર નાંચોવવું એ ભાગ વર્જીને તર્પણનો બાકીનો સર્વ ભાગ કરવો, ને જેનાં પિતામાતા મરણ પામ્યાં હોય તેણે પિતૃત્રીનું (બાપ, દાદા ને પરદાદાનું) તથા માતૃત્રીનું (મા, દાદી ને પરદાદીનું) નીચે પ્રમાણે તર્પણ કરવું:—

૧ નદી કિંવા તળાવમાં તર્પણ કરતા હોયએ તો તિલ પાસે રાખી ડાબે હાથે પ્રત્યેક નામે તે ભેતા જઈ તર્પણ કરવું. આ વેદવાળા-ને તિલસહિત તર્પણ કરવામાં કોઈ પણ દિવસનો નિષેધ નથી. જેનો પિતા જીવતો હોય તેણે તિલવડે તર્પણ કરવું નહિ.

અમુકગોત્રઃ અસ્મત્પિતા અમુકશર્મા* વસુરૂપસ્તૃપ્યતામ્ ।
 इदं जलं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः
 अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः
 ३ ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्मा आदित्यरूप-
 स्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥ अमुकगोत्रा
 अस्मन्माता अमुकदा^१ वसुरुपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै
 स्वधा नमः ३ ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामही अमुकदा रुद्र-
 रूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥ अमुक-
 गोत्रा अस्मत्प्रपितामही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यताम् । इदं
 जलं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥

એરમાન માતા મરણ પામી હોય તો અમુકગોત્રા અસ્મત્-
 સાપત્નમાતા અમુકદા વસુરૂપા તૃપ્યતામ્ । इदं जलं तस्मै
 स्वधा नमः ३ ॥ એમ કહી અંજલિ આપવા.

પછી નીચેના મંત્રોનો ઉપાંશુ એટલે અન્ય ન સાંભળે એવા
 ઉચ્ચારણથી પાઠ કરતાં કરતાં અંજલિમાંનું જલ પિતૃતીર્થવડે
 (અંગૂઠા ને તર્જનીના મધ્યભાગવડે) જલાશયમાં તર્પણ કરતા હોઇએ
 તો જલમાં ને ઘેર તર્પણ કરતા હોઇએ તો બીજા પાત્રમાં શનૈઃ શનૈઃ
 પડવા દેવું. આને પ્રસેદકર્મ કહે છે. એમ ન બની શકે તો માત્ર પાઠ કરી
 જવો. ત્યારપછી માતામહાદિ ત્રયી તથા અન્ય સંબંધિજનોનું તર્પણ કરવું.

* શર્માને ઠેકાણે ક્ષત્રિયે વર્મા તથા વૈશ્યે ગુપ્તઃ કહેવું.
 ૧ દાને સ્થાને દેવીશબ્દ લગાડવાનું જ્યાં સુલભ હોય ત્યાં
 તે શબ્દ લગાડવો.

ॐ उ॒दीरताम॑वर उ॒त्परा॑स उ॒न्मध्य॑माः पि॒तरः सोम्या॑-
सः । अमुं य इ॒ष्टुर्द॒क्षा ऋ॑तज्ञास्ते नोऽव॑न्तु पि॒तरो ह॒वेषु ॥
१ ॥ ॐ अ॒गिर॑सौ नः पि॒तरो न॑व॒ग्वा अथ॑र्वा॒णो भृ॒गवः
सोम्या॑सः तेषां व॒यं सु॑म॒तौ यज्ञि॑यानामपि भ॒द्रे सौम॑नसे
स्याम ॥ २ ॥ ॐ आ॒यंतु॑ नः पि॒तरः सोम्या॑सोऽग्नि-
ष्वा॒त्ताः प॒यिभिर्दे॑वयानैः । अ॒स्मिन्त्य॑ज्ञे स्व॒धया म॑द॒तोऽधि॑-
ब्रु॒वंतु॑ तेऽव॑न्त्व॒स्मान् ॥ ३ ॥ ॐ ऊ॒र्जे वह॑न्तीरमृतं घृतं प॒यः
की॒लालं॑ परि॒स्रुत॑म् । स्व॒धा स्थ॑ तर्प॒यत॑ मे पि॒तृन् ॥ ४ ॥ ॐ
पि॒तृभ्यः स्व॒धायि॑भ्यः स्व॒धा नमः॑ । पि॒ताम॑हेभ्यः स्व॒धायि॑भ्यः
स्व॒धा नमः॑ । प्र॒पि॒ताम॑हेभ्यः स्व॒धायि॑भ्यः स्व॒धा नमः॑ ।
अ॒क्षन्पि॑तरः अमीम॑द॒त पि॑तरः अती॒तृय॑न्त पि॒तरः । पि॑तरः
शु॒धध्व॑म् ॥ ५ ॥ ॐ ये चे॒ह पि॑तरो ये च ने॒ह यांश्च॑ वि॒द्य यां
उ॒च न॑ प्रवि॒द्य । त्वं वे॒त्य य॑ति ते जा॒तवे॑दः स्व॒धाभि॑र्यज्ञं
सु॒कृतं॑ जुष॒स्व ॥ ६ ॥ ॐ म॒धु वा॒ता ऋ॑तायते म॒धु क्ष॑रन्ति
सि॒धवः । मा॒ध्वीर्नः॑ सं॒त्वोष॑धीः ॥ ७ ॥ ॐ म॒धु न॑क्त॒तोष॑सो
म॒धुम॑त्पा॒र्थिव॑रजः । म॒धु द्यौ॑रस्तु नः पि॒ता ॥ ८ ॥
ॐ म॒धुमा॑ग्नो वन॒स्याति॑र्म॒धुमा॑ अस्तु सूर्यः मा॒ध्वीर्गा॑वो भ॒वंतु
नः ॥ ९ ॥

५॥ नीचे प्रमाणे जोही पितृतीर्थथी भवते तस्य अंशलि
आपनः—

ૐ તૃપ્યધ્વમ્ । ૐ તૃપ્યધ્વમ્ । ૐ તૃપ્યધ્વમ્ ॥

પછી નીચેનો મંત્ર બોલી તે પછી માતામહાદિ ત્રણનું (નાનાનું, તેના બાપનું તે તેના બાપનું) ત્રણ ત્રણ અંજલિવડે તર્પણ કરવું:—

ૐ નમો વઃ પિતરો રસાય । નમો વઃ પિતરઃ શોષાય ।
નમો વઃ પિતરો જીવાય । નમો વઃ પિતરઃ સ્વધાયૈ । નમો
વઃ પિતરો ઘોરાય । નમો વઃ પિતરો મન્યવે । નમો વઃ
પિતરઃ પિતરો નમો વઃ । ગૃહાન્નઃ પિતરો દત્તસતો વઃ પિતરો
દેષ્મ । એતદ્વઃ પિતરો વાસ ॥

અમુકગોત્રઃ અસ્મન્માતામહઃ અમુકશર્મા વસુરૂપસ્તૃપ્ય-
તામ્ । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥ અમુકગોત્રઃ અસ્મ-
ત્પમાતામહઃ અમુકશર્મા રુદ્રરૂપસ્તૃપ્યતામ્ । इदं जलं तस्मै
स्वधा नमः ३ ॥ અમુકગોત્રઃ અસ્મદ્વૃદ્ધપમાતામહઃ અમુકશર્મા
આદિત્યરૂપસ્તૃપ્યતામ્ । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः ३ ॥

પછી શક્તિ, સગવડ તે સંભવ હોય તો નીચે લખેલા સંબંધિ-
જનોને નીચે લખ્યા પ્રમાણે બોલી જલનો એક એક અંજલિ આપવો:—

અમુકગોત્રા અસ્મન્માતામહી અમુકદા વસુરૂપા તૃપ્ય-
તામ્ । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः १ * ॥ અમુકગોત્રા અસ્મ-
ત્પમાતામહી અમુકદા વસુરૂપા તૃપ્યતામ્ । इदं जलं तस्मै

* માતામહી, પ્રમાતામહી અને વૃદ્ધપ્રમાતામહીને ત્રણ ત્રણ અંજલિ આપવા એમ પણ કેટલાકનો મત છે.

स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामही अमुकदा
वसुरुपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः १ ॥ अमुक-
गोत्रा अस्मत्पत्नी अमुकदा वसुरुपा तृप्यताम् । इदं जलं
तस्यै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्सुतः अमुकशर्मा
वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः १ ॥ अमुक-
गोत्रा अस्मत्कन्या अमुकदा वसुरुपा तृप्यताम् । इदं जलं
तस्यै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्पितृव्यः अमुक-
शर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः १ ॥
अमुकगोत्रः अस्मन्मातुलः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् ।
इदं जलं तस्मै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रः अस्मद्भ्राता
अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः
१ ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्पितृभगिनी अमुकदा वसुरुपा तृप्य-
ताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रा अस्म-
न्मातृभगिनी अमुकदा वसुरुपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै
स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रा अस्मद्भगिनी^१ अमुकदा वसु-
रूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रः
अस्मच्छ्वशुरः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं
तस्मै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रः अस्मद्गुरुः अमुकशर्मा

१ ओ प्रमाणे सापत्नभ्राता तथा सापत्नभगिनी पयु न्ने भरण्य
पाभ्यां होय तो ते पयु ग्रहण्य करवां.

વસુરૂપસ્તૃપ્યતામ્ । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः १ ॥ अमुक-
 गोत्रः अस्मच्छिष्यः अमुकशर्मा वसुરूपस्तृप्यताम્ । इदं जलं
 तस्मै स्वधा नमः १ ॥ अमुकगोत्रः अस्मन्मित्रं अमुकशर्मा
 वसुरूपस्तृप्यताम્ । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः १ ॥ अमुक-
 गोत्रः अस्मदाप्तः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम્ । इदं जलं
 तस्मै स्वधा नमः १ ॥

ઉપર કહેલા પુરુષવર્ગમાંથી જેની બાર્યા તથા પુત્ર જો મરણ
 પામ્યાં હોય તો અમુકશર્માપછી સપત્નીકઃ સસુતઃ એમ
 કહેવું, અને સ્ત્રીઓમાંથી જેનો પતિ તથા પુત્ર મરણ પામેલા હોય
 ત્યાં અમુકદા પછી સમર્તૃકા સસુતા એમ કહેવું.

ઉપર કહેલી રીતે વિસ્તારપૂર્વક ત્રણ પ્રકારનાં તર્પણ કરવાની
 શક્તિ ન હોય તો પ્રથમ પૂર્વોક્તરીતે મંકલ્ય કરી ઐં આબ્રહ્મસ્તંબ-
 પર્યંતં, દેવર્ષિપિતૃમાનવાઃ । તૃપ્યંતુ પિતરઃ સર્વે, માતૃમાતામહાદયઃ
 ॥ અતીતકુલકોટીનાં, સસદ્ગ્રીપનિવાસિનામ્ । આબ્રહ્મભુવનાલ્લો-
 કાદિદમસ્તુ તિલોદકમ્ ॥ એ મંત્ર બણી, તિલસહિત જલનો એક
 અંજલિ દેવો, તે અંતે છેવટ કહેવામાં આવશે તે રીતે તે કર્મ અર્પણ કરવું.
 પછી નીચેનો મંત્ર બણી સ્નાનકાલે પહેરેલું વસ્ત્ર યોવડું કરી-
 ને ડાબી બાજુએ પૃથ્વીઉપર નીચેાવી સ્વગોત્રમાં પુત્રરહિત મરણ
 પામેલાને જલ દેવું:—

ॐ । ये के चास्यत्कुले जाता, अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
 ते गृह्णंतु मया दत्तं, वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

ઘેર તર્પણ કરવું તેમાં વસ્ત્ર નીચોવવું નહિ, તેમજ શ્રાદ્ધ તથા
 મંવત્સરીને દિવસે જલાશ્રયપર તર્પણ કરતા હોયએ તોપણ ન નીચોવવું.

પછી દર્ભનો પરિત્યાગ કરી, જનોઈ સબ્ય કરી, આચમન લેવું.
પશ્ચાત્ પાત્રમાં શુદ્ધ જલ ભરી, તેમાં અનાભિકાવડે પડદલ કરી,
તે પાત્રમાં શ્વેત ગંધ, અક્ષત ને પુષ્પાદિ નાંખી નીચેના મંત્રોવડે
બ્રહ્માદિને એક એક અર્ધ આપવો:—

ૐ । બ્રહ્મ જ્ઞાનં પ્રથમં પુરસ્તાદિ સીમતઃ સુરુચો વેન
આવઃ । સ બુદ્ધ્યા ઉપમા અસ્ય વિષ્ણુઃ સતતથ યોનિમસતશ્ચ
ધિવઃ ॥ ૐ બ્રહ્મણે નમઃ ॥ ૧ ॥ ૐ । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा
निदधे षट् । समूढमस्य पाँसुरे स्वाहा ॥ ૐ વિષ્ણવે
નમઃ ॥ ૨ ॥ ૐ । नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । बाहु-
भ्यामुत ते नमः ॥ ૐ રુદ્રાય નમઃ ॥ ૩ ॥ ૐ । तत्सवितुर्वरेण्यं ॥
ૐ સવિત્રે નમઃ ॥ ૪ ॥ ૐ मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य
सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ૐ । મિત્રાય નમઃ ॥ ૫ ॥
ૐ । इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥
ૐ વરુણાય નમઃ ॥ ૬ ॥

એવી રીતે અર્ધ આપ્યા પછી બીજા ધધને નીચેના મંત્રોથી
બંને હાથ બેડી રાખી સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું:—

ૐ अहश्मस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ ॥ अनु ।
भ्राजंतो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय ।
एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठ-
स्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ૐ । હંસઃ
શુચિષદ્સુરન્તરિક્ષસવૂષોતા વેદિષદતિથિર્દુરોણસત્ । નૃષદ્દરસ-

દતસદ્યોમસદઙ્ગા ગોજા ઋતજા અદ્રિજા ઋતમ્બૃહત્ ॥

પછી સૂર્યને પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કાર કરી પછી નીચે પ્રમાણે બોલીને દિગ્દેવતાને એક એક નમસ્કાર કરવો:—

ૐ પ્રાચ્યૈ દિશે-ઈંદ્રાય નમઃ ॥ ૧ ॥ ૐ આગ્નેય્યૈ દિશે-અગ્નયે નમઃ ॥ ૨ ॥ ૐ દક્ષિણાયૈ દિશે-યમાય નમઃ ॥ ૩ ॥ ૐ નૈર્ઋત્યૈ દિશે-નિર્ઋતયે નમઃ ॥ ૪ ॥ ૐ પશ્ચિમાયૈ દિશે-વરુણાય નમઃ ॥ ૫ ॥ ૐ વાયવ્યૈ દિશે-વાયવે નમઃ ॥ ૬ ॥ ૐ ઉદીચ્યૈ દિશે-સોમાય નમઃ ॥ ૭ ॥ ૐ ઈશાન્યૈ દિશે-ઈશાનાય નમઃ ॥ ૮ ॥ ૐ ઝઘ્વાયૈ દિશે-બ્રહ્મણે નમઃ ॥ ૯ ॥ ૐ અવાચ્યૈ દિશે-અનંતાય નમઃ ॥ ૧૦ ॥

પછી બેસીને નીચે પ્રમાણે બોલી બ્રહ્માદિ દેવોને એક એક નમસ્કાર કરવો:—

ૐ બ્રહ્મણે નમઃ ॥ ૧ ॥ ૐ અગ્નયે નમઃ ॥ ૨ ॥ ૐ પૃથિવ્યૈ નમઃ ॥ ૩ ॥ ૐ ઓષધિભ્યો નમઃ ॥ ૪ ॥ ૐ વાચે નમઃ ॥ ૫ ॥ ૐ વાચસ્પતયે નમઃ ॥ ૬ ॥ ૐ મહદ્ભ્યં નમઃ ॥ ૭ ॥ ૐ વિષ્ણવે નમઃ ॥ ૮ ॥ ૐ અદ્ર્યો નમઃ ॥ ૯ ॥ ૐ અપામ્પતયે નમઃ ॥ ૧૦ ॥ ૐ વરુણાય નમઃ ॥ ૧૧ ॥

પછી નીચેના મંત્રચક્રે જાણવાળે જમણે હાથે સુખને સ્પર્શ કરી તેને પવિત્ર કરવું:—

ૐ સં વર્ચસા પયસા સંતનૂભિરગન્માહિ મનસા સઽ શિવેન ।
ત્વષ્ટા સુદત્રો વિદધાતુ રાયોઽનુમાર્દુતન્વો યદ્વિલિષ્ટમ્ ॥

પછી નીચેના મંત્રવડે કર્મના અંગભૂત દેવોનું વિસર્જન કરવું:—

ૐ દેવા ગાતું વિદો ગાતું વિચ્વા ગાતુમિત । મનસસ્પત
ઇમં દેવયજ્ઞઃ સ્વાહા વાતે ધાઃ ॥

પછી કુશપવિત્રનો x ત્યાગ કરી નીચે પ્રમાણે અર્પણનું ઉચ્ચારણ કરી તર્પણની સમાપ્તિ કરવી:—

અનેન યથાશક્તિ દેવઋષિમનુષ્યપિતૃતર્પણારુચેન કર્મણા
પિતૃરૂપી જનાર્દનવાસુદેવઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

જેમનાથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું વિસ્તારપૂર્વક તર્પણ ન થઈ શકે તેમણે આચમન, પ્રાણાયામ ને સંકલ્પ કરી, દેવતર્પણમાંના પ્રથમના છ અંજલિ આપી, ઋષિતર્પણના (મનુષ્યદેવતર્પણના) પ્રથમના ચાર ઋષિના નામનું તર્પણ કરવું. પછી સંભવ હોય તો પિતૃત્રયી તથા માતૃત્રયીનું તર્પણ કરવું, ને પછી નીચે પ્રમાણે બોલી શેષ રહેલા સમસ્તને ત્રણ અંજલિ આપવા:—

ૐ પિતૃવંશમાતૃવંશૌ યે ચાન્યે યત્તઃ ઉદકમર્હતિ તે
તૃપ્યંતુ ॥

પછી તે કર્મની ઉપરની રીતે સમાપ્તિ કરવી.

॥ ઇતિ તર્પણપ્રયોગ ॥

x મંદ્યા, દેવપૂજા ને તર્પણાદિમાં ધારણ કરેલ કુશપવિત્ર તથા તે તે કર્મસંબંધી જલતીર્થાદિક તુલસીના મૂલમાં વા પવિત્રસ્થાનમાં વિસર્જન કરવાં.

॥ અથ શિવપૂજનવિધિ ॥

ભસ્મનાં ત્રિપુંડ અને *રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી, આયમન લઈ, પ્રાણાયામ કરી, પછી નીચેનો મંત્ર બોલવો:—

ૐ સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૃષા વિશ્વ-
વેદાઃ । સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષ્યો અરિષ્ટનોમિઃ સ્વસ્તિ નો બૃહસ્પતિ-
ર્દધાતુ ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

પશ્ચાત્ નીચે પ્રમાણે નમસ્કારાદિતું ઉચ્ચારણુ બંને હાથ જોડીને કરવું:—

ૐ શ્રીમન્ મહાગણાધિપતયે નમઃ । ૐ ઇષ્ટદેવતાભ્યો
નમઃ । ૐ સર્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ । ૐ સર્વેભ્યો બ્રાહ્મણેભ્યો
નમો નમઃ । નિર્વિઘ્નમસ્તુ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો. આ સંકલ્પ સૌરાષ્ટ્રદેશમાં
(દાડીઆવાડ ઇલાકામાં) બોલવો.

અથ બ્રહ્મણો દ્વિતીયે પરાર્થે શ્રીશ્વેતવારાહકલ્પે વૈવસ્વત-
મન્વંતરે અષ્ટાવિંશતિતમે કલિયુગે કલિપ્રથમચરણે ભારત-
સ્વંદે જંબૂદ્વીપે આર્યાવર્તાન્તર્ગતસૌરાષ્ટ્રદેશે^૧ ગોમત્યાઃ પૂર્વ-

* કુંડમાં ૧૦૮ પારાતી માલા પહેરવી; અથવા અનુકૂલતા હોય
તો આ પ્રમાણે રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી:—કુંડમાં ૩૨, માથાપર ૪૦, પ્રત્યેક
કાનમાં ૭ ૭, બન્ને હાથના કાંડાપર બાર બાર, બંને બાહુએ કાણીના
ઉપલ્યા ભાગપર સોળ સોળ, શિખામાં એક ને વક્ષઃસ્થલઉપર (હૃદય-
ઉપર) ૧૦૮

૧ નર્મદાના ઉત્તરભાગમાં રહેનારા ગુજરાતીઓએ ગુર્જરદેશે
મહાનદ્યા નર્મદાયા ઉત્તરદિગ્ભાગે ધત્યાદિ કહેવું.

દિગ્ભાગે શ્રીમલ્લવળાબ્ધેરુત્તરે તીરે શ્રીશાલિવાહનશાકે બુદ્ધા-
વતારે અસ્મિન્વર્તમાને ^૧અમુકનામસંવત્સરે ^૨અમુકઅયને
અમુકઋતૌ અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે
અમુકનક્ષત્રે અમુકયોગે અમુકકરણે અમુકરાશિસ્થિતે ચંદ્રે
અમુકરાશિસ્થિતે શ્રીસૂર્યે અમુકરાશિસ્થિતે દેવગુરૌ શેષેષુ
ગ્રહેષુ યથા યથા રાશિસ્થાનસ્થિતેષુ સત્સુ એવંગુણવિશેષેણ
વિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ મમોપાત્તદુરિતક્ષયદ્વારા ત્રિવિધ-
તાપોપશ્ચમનાર્થે શ્રીસદાશિવપ્રીત્યર્થે યથામિલિતોપચારૈઃ અમુક-
શિવપૂજનમ્મહં કરિષ્યે * ॥

પછી શિવપંચાયતનમંત્રથી નીચે પ્રમાણે ન્યાસx કરવા:—

૧ પ્રભવાદિ સાઠ સંવત્સરમાંનો જે સંવત્સર ચાલતો હોય તે પંચાંગમાં જોઈને કહેવો.

૨ ઉત્તરાયણ ક્રિવા દક્ષિણાયન એ બેમાંનું જે અયન ચાલતું હોય તેનો ઉચ્ચાર કરવો. ઋતુ આદિના પણ પંચાંગમાંથી જોઈને યથાયોગ્ય ઉચ્ચાર કરવા.

* આ પ્રમાણે મંકલપ ન થઈ શકે તો બીજાં કર્મોમાં બતાવેલો નાનો મંકલપ કરવો. શિવપંચાયતનનું પૂજન કરવાનું હોય તો શ્રીશિવ-
પંચાયતનદેવતાપ્રીત્યર્થે યથામિલિતોપચારૈઃ શ્રીશિવપંચાયતન-
પૂજનમ્મહં કરિષ્યે એમ કહેવું. શ્રીશિવપંચાયતનમાં મધ્યે શ્રીશંકરનું, ઈશાનપૂજે શ્રીવિષ્ણુનું, અગ્નિપૂજે શ્રીસૂર્યનું, નૈર્ઋત્યપૂજે શ્રીગણપતિનું તે વાયવ્યપૂજે શ્રીદેવીનું સ્થાપન કરવું.

x જે જે અંગનું નામ આવે તે તે અંગમાં જમણા હાથનાં એકત્ર કરેલાં પાંચ આંગળાંના અગ્રવડે સ્પર્શ કરવો. જ્યાં બે કે તેથી વધારે અંગનો સ્પર્શ સાથે કરવાનો હોય ત્યાં તે મંત્રની આવૃત્તિ કરીને ક્રમથી સ્પર્શ કરવો. •

ૐ અસ્ય શ્રીશિવપંચાક્ષરમંત્રસ્ય વામદેવક્રપિઃ અનુ-
 ષ્ટુપ્છંદઃ શ્રીસદાશિવો દેવતા ન્યાસે પૂજને જપે ચ વિનિ-
 યોગઃ ॥ વામદેવક્રપયે નમઃ શિરસિ^૧ । અનુષ્ટુપ્છંદસે નમો
 મુખે^૨ । શ્રીસદાશિવદેવતાયૈ નમો હૃદિ^૩ । ૐ નં તત્પુરુષાય
 નમો હૃદયે^૪ । ૐ મં અઘોરાય નમઃ પાદયોઃ^૫ । ૐ શિં સઘો-
 જાતાય નમો ગુણે^૬ । ૐ વાં વામદેવાય નમો મૂર્ધ્નિ^૭ । ૐ યં
 ર્દેશાનાય નમો મુખે^૮ । ૐ ૐ હૃદયાય નમઃ । ૐ નં શિરસે^{૧૦}
 સ્વાહા । ૐ મં શિસ્વાયૈ વષટ્^{૧૧} । ૐ શિં કવચાય હુમ્^{૧૨} । ૐ
 વાં નેત્રત્રયાય વૌષટ્^{૧૩} । ૐ યં અસ્ત્રાય ફટ્^{૧૪} ॥

૫૭ી ૐ વરુણમાવાહયામિ ॥ એમ બોલી પવિત્રજલથી
 ભરેલા રૂપાના કિંવા તાંબાના કલશમાં વરુણનું આવાહન કરીને
 ૐ રુણાય નમઃ । સકલપૂજાર્થે ગન્ધપુષ્પે સમર્પયામિ ॥
 એમ કહી ચંદન અને પુષ્પવડે કલશમાં પધારેલા વરુણનું પૂજન
 કરી, ૐ પાઞ્ચજન્યાય નમઃ । સ્નાનં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી
 કાંપને સ્નાન કરાવવું, તે ૐ પાઞ્ચજન્યાય નમઃ ગન્ધપુષ્પે

૧ મસ્તકમાં. ૨ મુખમાં. ૩ હૃદયમાં. ૪ હૃદયમાં. ૫ બે પગમાં.
 ૬ બિમ્બમાં. ૭ મૂર્ધામાં. ૮ મુખમાં. ૯ હૃદયને. ૧૦ મસ્તકને. ૧૧ શિખા-
 ને. ૧૨ બંને બાહુમૂલને. ૧૩ ત્રણ નેત્રને. બ્રૂમધ્યમાં ત્રીજું નેત્ર
 નાથવું. ૧૪ એમ બોલી જમણે હાથ મસ્તકની આસપાસ અપ્રદક્ષિણા
 ની રીતે ફેરવી તે હાથની તર્જની તથા મધ્યમાવડે ડાબા હાથની
 હથેળીમાં ટાપેલી મારવી.

સમર્પયામિ ॥ એમ કહી ચંદન અને ફૂલવડે શંખનું પૂજન કરવું.
પશ્ચાત્ ૐ જગદ્ધર્માનિલંકૃતાતઃ સ્વાહા નમઃ । ઘણ્ટાયૈ નમઃ ।
સ્નાનં સમર્પયામિ ॥ એમ હૃત્ચારણ કરી ઘંટાને સ્નાન કરાવવું,
ને ૐ જગદ્ધર્માનિલંકૃતાતઃ સ્વાહા નમઃ । ઘણ્ટાયૈ નમઃ । સકલ-
પૂજાર્થે ગન્ધપુષ્પે સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી તેને ચંદન તથા
પુષ્પ ચઢાવવાં. પછી પાદ, અર્ધ્ય અને આચમનીયને સ્નાન કરાવી
ચંદન તથા પુષ્પ ચઢાવવાં. એ પ્રમાણે પૂજન કરી શંખને પ્રણવવડે
કલશમાંના જલથી પૂરી શંખમાંના જલવડે પોતાનું તથા પૂજની
સામગ્રીનું પ્રોક્ષણ કરવું. પછી પુનઃ તે શંખ કલશમાંના જલથી
ભરીને મૂકવો.

પશ્ચાત્ નીચેના શ્લોકવડે શ્રીસદાશિવનું ધ્યાન કરવું:—

ૐ ધ્યાયેન્નિત્યં મહેશં રજતગિરિનિભં ચારુચંદ્રાવતંસં,
રત્નાકલ્પોજ્જ્વલાંગં પરશુમૃગવરાભીતિહસ્તં પ્રસન્નં । પદ્મા-
સીનં સમંતાત્સ્તુતમમરગણૈર્વ્યાઘ્રિકૃત્તિં વસાનં, વિશ્વાઘં વિશ્વ-
વંશં નિશ્ચિલભયહરં પંચવક્ત્રં ત્રિનેત્રં ॥

સ્થાપેલા લિંગમાં અને પ્રથમ સંસ્કાર કરેલા ચલિતલિંગમાં
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા* તથા આવાહન* ને વિસર્જન હોય નહિ, માટે આવાહન

x પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની અપેક્ષા હોય ત્યાં તે પાર્થિવપૂજનપ્રયોગ-
માં કહ્યા પ્રમાણે કરવી.

* આવાહન કરવાનું પ્રયોજન હોય ત્યાં તે નીચે પ્રમાણે કરવું:—

ૐ ભૂઃપુરુષં સામ્બસદાશિવમાવાહયામિ ॥ ૐ ભુવઃપુરુષં
સામ્બસદાશિવમાવાહયામિ ॥ ૐ સ્વઃપુરુષં સામ્બસદાશિવ-
માવાહયામિ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃસ્વઃપુરુષં સામ્બસદાશિવમાવાહયામિ ॥

તથા વિસર્જનને સ્થાને માત્ર પુષ્પાંજલિ આપવો. આવાહનને સ્થાને નીચેના પ્રાર્થનામંત્ર બોલી પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરવો:—

સ્વામિન્સર્વજગન્નાથ, યાવત્પૂજાવસાનકમ્ ।

તાવત્ત્વં પ્રીતિભાવેન, લિङ્ગેઽસ્મિન્સંનિધો ભવ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે પૂજા* આરંભવી:—

ૐ સદ્યોજાતં પ્રપદ્યામિ સદ્યોજાતાય વૈ નમો નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । આસનં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી બીલીપત્રનું વા પુષ્પનું આસન અર્પણ કરવું. ૐ ભવે ભવે નાતિભવે ભવસ્ત્ર મામ્ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । પાદં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી પાદમાં દર્ભ, ગંધ, પુષ્પ અને જવસહિત જલ લઈને ચઢાવવું. ૐ ભવોદ્દવાય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । અર્ધ્વં સમર્પયામિ ॥ એમ કહી પાદમાં લખ્યા પ્રમાણે દર્ભાદિકસહિત જલ લઈ ચઢાવવું. ૐ વામદેવાય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । આચમનં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી આચમન અર્પણ કરવું. પછી ૐ ડ્યેષ્ટાય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । સ્નાનં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી સ્નાન* કરાવવું.

x સ્ત્રીએ તથા શુદ્રોએ શ્રીશિવાય નમઃ એ મંત્રથી પૂજન કરવું. જેને અતિસંક્ષેપમાંજ પૂજન કરવું હોય તેણે પંચાક્ષરમંત્રથી સર્વ પૂજન કરવું. જેનાથી પોડશોપચારથી પૂજન થઈ શકે એમ ન હોય તેણે ગંધ-ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ તે નૈવેદ્ય એ પાંચ ઉપચારથી કિંવા અભિષેક, નૈવેદ્ય તે નમસ્કાર એ ત્રણ ઉપચારથી પંચાક્ષરમંત્રવડે પૂજન કરવું. અતિઅશક્તે તો ભાવયુક્ત પુષ્પાંજલિરૂપ એક ઉપચારે પૂજન કરવું. * સ્નાન કરાવતી વેલા; ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય તે બધાં અર્પણ કરતાં

અનુકૂલતા હોય તો પછી પંચામૃતવડે+ (ગાયનાં દૂધ, દધિ ને ધી તથા મધ ને શાકરવડે) સ્નાન કરાવવું. તેના મંત્રાદિ નીચે પ્રમાણે છે:—

પયઃસ્નાને વિનિયોગઃ ॥ ઐં પયઃ પૃથિવ્યાં પય ઓષધીષુ
પયો દિવ્યંતરિક્ષે પયો ધાઃ । પયસ્વતીઃ પ્રદિશઃ સંતુ મહ્યમ્ ॥
ઐં ન૦ શિ૦ શ્રીસાંબ૦ નમઃ । પયઃસ્નાનં સમર્પયામિ ॥
એમ ખેલી દૂધવડે સ્નાન કરાવવું. દધિસ્નાને વિનિયોગઃ ॥ ઐં
દધિક્રાવ્ણો અકારિષં જિષ્ણોરશ્વસ્ય વાજિનઃ । સુરમિ નો
મુક્ષા કરત્પ્રણ આયુંષિતારિષત્ ॥ ઐં ન૦ શિ૦ શ્રીસાંબ૦
નમઃ । દધિસ્નાનં સ૦ ॥ એમ ખેલી દધિવડે સ્નાન કરાવવું.
ઘૃતસ્નાને વિનિયોગઃ ॥ ઐં ઘૃતં મિમિક્ષે ઘૃતમસ્ય યોનિર્ઘૃતે
શ્રિતો ઘૃતં વસ્ય ધામ । અનુષ્વધમાવહ માદયસ્વ સ્વાહાકૃતં
વૃષમ વક્ષિ હવ્યમ્ ॥ ઐં ન૦ શિ૦ શ્રીસાંબ૦ નમઃ । ઘૃત-
સ્નાનં સ૦ ॥ એમ ખેલી ધીવડે સ્નાન કરાવવું. મધુસ્નાને
વિનિયોગઃ ॥ ઐં મધુ વાતા ઋતાયતે મધુ ક્ષરંતિ સિંધવઃ ।
માર્ધ્વીર્નઃ સંત્વૌષધીઃ ॥ મધુ નક્તમુતોષસો મધુમત્પાર્થિવં રજઃ ।

વેલા; અને આરતી વેલા ધંટાદિનો નાદ કરવો.

ચરલિંગ હોય તો સ્નાન કરાવ્યા પછી તેને શુદ્ધવસ્ત્રથી ડોરું
કરી સ્વસ્થાને સ્થાપન કરવું.

+ પંચામૃત એકત્ર કરી એકજ મંત્રથી પંચામૃતસ્નાન કરાવવું
હોય તો નીચેનો મંત્ર બધુવો:—

પયો દધિ ઘૃતં ચૈવ, મધુ ચ શર્કરાયુતમ્ ।

પંચામૃતં મયાડડનીતં, સ્નાનાર્થે પ્રતિગ્રહતામ્ ॥

મધુ ઘૌરસ્તુ નઃ પિતા ॥ મધુમાજો વનસ્પતિર્મધુમાં અસ્તુ
સૂર્યઃ । માધ્વીર્ગાવો ભવંતુ નઃ ॥ ૐ ન૦ શિ૦ શ્રીસાંબ૦
નમઃ । મધુસ્નાનં સ૦ ॥ એમ બોલી મધવડે સ્નાન કરાવવું.
શર્કરાસ્નાને વિનિયોગઃ ॥ ૐ અપાં રસમુદ્વયસં સૂર્યે સંતં
સમાહિતમ્ । અપાં રસસ્ય યો રસસ્તં વો ગૃહામ્યુત્તમમ્ ।
ઉપયામગૃહીતોર્સીદ્રાય ત્વા જુષ્ટં ગૃહામિ । ઇષ તે યોનિર્સિદ્રાય
ત્વા જુષ્ટતમમ્ ॥ ૐ ન૦ શિ૦ શ્રીસાંબ૦ નમઃ । શર્કરા-
સ્નાનં સ૦ ॥ એમ બોલી શાકરના જલવડે સ્નાન કરાવવું.

પછી ૐ આપો હિ છા૦ એ ત્રણ મંત્રોવડે શુદ્ધોદકે સ્નાન
કરાવી પછી રુદ્રમંત્રોની અગીઆર અથવા એક આદૃતિ અને પુરુષ-
સૂક્તનો કિંવા શિવાયર્વશીર્ષનો ઉચ્ચાર કરી ચંદન, કેશર ને કર્પૂરાદિ-
યુક્ત સુગંધિજલનો અભિષેક^૧ કરી, ૐ નમઃ શિવાય એ
મંત્રવડે સ્નાનને અંતે આચમન અર્પણ કરી, અક્ષતયુક્તજલવડે શ્રીસદા-
શિવના નામથી તથા શ્રીજગદંબાના નામથી તર્પણ કરવું; તે
આ પ્રમાણે:—

ૐ ભવં દેવં તર્પયામિ ॥ ૧ ॥ ૐ શર્વં દેવં તર્પયામિ
॥ ૨ ॥ ૐ ઈશાનં દેવં તર્પયામિ ॥ ૩ ॥ ૐ પશુપતિં દેવં
ત૦ ॥ ૪ ॥ ૐ ઉગ્રં દેવં ત૦ ॥ ૫ ॥ ૐ રુદ્રં દેવં ત૦ ॥
૬ ॥ ૐ ધીમં દેવં ત૦ ॥ ૭ ॥ ૐ મહાંતં દેવં ત૦ ॥ ૮ ॥
ૐ ભવસ્ય દેવસ્ય પત્નીં તર્પયામિ ॥ ૧ ॥ ૐ શર્વસ્ય

૧ શ્રીસદાશિવના તથા શ્રીસૂર્યના અર્ચનમાં સંખ્યવડે મહાભિષેક
ન કરવો. એમ તંત્રોત્તરમાં કહ્યું છે.

દેવસ્ય પત્નીં તર્પ૦ ॥ ૨ ॥ ૐ ઈશાનસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ત૦
 ॥ ૩ ॥ ૐ પશુપતેર્દેવસ્ય પત્નીં તર્પયામિ ॥ ૪ ॥ ૐ
 ઉગ્રસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ત૦ ॥ ૫ ॥ ૐ રુદ્રસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ત૦
 ॥ ૬ ॥ ૐ ભીમસ્ય દેવસ્ય પત્નીં ત૦ ॥ ૭ ॥ ૐ મહતો
 દેવસ્ય પત્નીં ત૦ ॥ ૮ ॥

તર્પણપછી ૐ જ્યેષ્ઠાય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબ-
 સદાશિવાય નમઃ । વસ્ત્રં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી વસ્ત્ર અર્પણ
 કરવું. પછી ૐ નમઃ શિવાય એ મંત્રવડે આચમન દેવું. પછી
 ૐ રુદ્રાય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય
 નમઃ । યજ્ઞોપવીતં સમ૦ ॥ એમ બોલી યજ્ઞોપવીત અર્પણ કરી,
 પછી પંચાક્ષરમંત્રવડે આચમન અર્પણ કરવું. ત્યારપછી ૐ કાલાય
 નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબ૦ નમઃ । ચંદનં સ૦ ॥ એમ બોલી
 જમણા હાથની અનામિકા તથા મધ્યમાવડે ચંદન, ૐ કલવિકરણા-
 ય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબ૦ નમઃ । અક્ષતાન્ સમ૦ ॥
 એમ બોલી અક્ષત, અને ૐ ચલવિકરણાય નમઃ । ૐ નમઃ
 શિવાય શ્રીસાંબ૦ નમઃ । પુષ્પાણિ સમ૦ ॥ એમ બોલી પુષ્પ અર્પણ
 કરવાં. એવી રીતે પુષ્પપર્યંત પૂજા થયા પછી એક સહસ્ત્ર અથવા એક
 સો આઠ બિશ્વપત્ર શ્રીશિવનાં સહસ્ત્ર કિંવા એક સો આઠ નામવડે
 અથવા પંચાક્ષરમંત્રવડે અર્પણ કરવાં. પછી ૐ ચલાય નમઃ । ૐ
 નમઃ શિવાય શ્રીસાંબ૦ નમઃ । ધૂપં સમ૦ ॥ એમ બોલી મહાદેવ-
 ની આગળ ડાબી બાજુ ધૂપ, ૐ ચલચમયનાય નમઃ । ૐ નમઃ
 શિવાય શ્રીસાંબ૦ નમઃ । વીપં સમ૦ ॥ એમ બોલી મહાદેવના

આગળ જમણી બાજુ દીપ, અને ઐં સર્વભૂતદમનાય નમઃ ।
 ઐં નમઃ શિવાય શ્રીસાંબં નમઃ । નૈવેદ્યં સમં ॥ એમ બોલી શાકર
 અથવા ખાંડ આદિનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. પશ્ચાત્ ઐં નમઃ શિવાય
 શ્રીસાંબં નમઃ । નૈવેદ્યમધ્યે પૂર્વાપોશાનં પાનીયં ઉત્તરાપોશાનં
 હસ્તપ્રક્ષાલનં મુખપ્રક્ષાલનં આચમનીયં ચ સમર્પયામિ ॥ એમ
 બોલી પૂર્વાપોશાનભાટે, પીવાભાટે, ઉત્તરાપોશાનભાટે, હસ્તપ્રક્ષાલન-
 ભાટે, મુખપ્રક્ષાલનભાટે તથા આચમનભાટે જલ આપવું. પછી ઐં
 નમઃ શિવાય શ્રીસાંબં નમઃ । કરોદ્ધર્તનાયૈ ચંદનં સમર્પયામિ ॥
 એમ ઉચ્ચારણ કરી હાથ શુદ્ધ કરવા ચંદન અર્પણ કરવું. પછી
 ઐં મનોન્મનાય નમઃ । ઐં નમઃ શિવાય શ્રીસાંબં નમઃ । તાંબૂલં
 સમં ॥ એમ બોલી તાંબૂલ^૧ અર્પણ કરી પછી પંચાક્ષરમંત્રવડે
 તથા નીચેના મંત્રવડે* આરતી કરવી:—

ઐં યે દેવાસો દિવ્યેકાદશ સ્થ પૃથિવ્યામધ્યેકાદશ

૧ તાંબૂલ અર્પણ કર્યા પછી ફલ તથા દક્ષિણા અર્પણ કરવાં
 હોય તે તે નીચે પ્રમાણે બોલીને અર્પણ કરવાં:—

ઐં નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । ફલં સમ-
 ર્પયામિ ॥ ઐં નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । દક્ષિણાં
 સમર્પયામિ ॥

* કોઈ નીચેના મંત્રથી પણ આરતી કરે છે:—

ઐં અગ્નિદેવતા વાતો દેવતા સૂર્યો દેવતા ચંદ્રમા દેવતા
 વસવો દેવતા રુદ્રા દેવતા ઽઽદિત્યા દેવતા મરુતો દેવતા
 ઇન્દ્રદેવતા બૃહસ્પતિદેવતેદ્રો દેવતા વરુણો દેવતા ॥

સ્થ । અપ્સુક્ષિતો મહિનૈકાદશ સ્થ । તે દેવાસો યજ્ઞમિમં
જુષધ્વમ્ ॥

૫૯ી ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંચસદાશિવાય નમઃ ॥ એ
મંત્રથી પ્રદક્ષિણા કરવી. શ્રીસદાશિવને જે પ્રદક્ષિણા કરવાની તેમાં
પ્રથમ સવ્યમાર્ગવડે જલાધારીપર્યંત જવું, તે ૫૯ી ત્યાંથી પાછું
ફરી અપસવ્યે જલાધારીપર્યંત જવું; પણ જલાધારીનું ઉક્ષંધન
કરવું નહિ પ્રદક્ષિણાનો એ પ્રકાર સ્થિરલિંગમાં જાણવો. ચરલિંગમાં
સવ્યમાર્ગવડે પ્રદક્ષિણા કરવી. પશ્ચાત્ હાથમાં પુષ્પો લઈ ઊભા
થઈ નીચેના મંત્રો બોલીને મંત્રપુષ્પો સમર્પણ કરવાં:—

હરિઃ ઐ । યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમા-
ન્યાસન્ । તે હ નાકં મહિમાનઃ સચન્ત યત્ર પૂર્વે સાધ્યાઃ
સન્તિ દેવાઃ ॥ ઐ રાજાધિરાજાય પ્રસહ્સસાહિને ।
નમો વયં વૈશ્રવણાય કુર્મહે । સ મે કામાન્કામકામાય મહં ।
કામેશ્વરો વૈશ્રવણો દદાતુ । કુબેરાય વૈશ્રવણાય મહા-
રાજાય નમઃ ॥ ઐ સ્વસ્તિ । સામ્રાજ્યં ભૌજ્યં સ્વારાજ્યં
વૈરાજ્યં પારમેષ્ઠ્યં રાજ્યં માહારાજ્યમાધિપત્યમયં સમન્તપર્યાયી
ત્વાત્સાર્વભૌમઃ સાર્વાયુષ આન્તાદાપરાર્ધાત્ । પૃથિવ્યૈ
સમુદ્રપર્યન્તાયા એકરાટિતિ । તદપ્યેષ શ્લોકોઽભિગીતો મરુતઃ
પરિવેષ્ટારો મરુતસ્પાવસન્નૃદે । આવિસિતસ્ય કામ-
મેર્વિન્ધેદેવાઃ સમાસદ્ ઇતિ ॥ ઐ વિશ્વતશ્ચક્રુરુત વિશ્વતોમુક્તો

વિશ્વતોવાહુરુત વિશ્વતસ્પાત્ । સં વાહુર્ભ્યાં ધમતિ સં
પતૈર્ઘર્વાવાભૂમી જનયન્ દેવ એકઃ ॥ ઐશ્વાનઃ સર્વવિદ્યા-
નામીશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં । બ્રહ્માધિપતિર્બ્રહ્મણોઽધિપતિર્બ્રહ્મા
શિવો મે અસ્તુ સદાશિવોમ્ ॥ ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબં
નમઃ । મંત્રપુષ્પં સમં ॥

એ રીતે મંત્રપુષ્પપર્યંત પૂજા થયા પછી ઐ ભવાય દેવાય
નમઃ ॥ ૧ ॥ ઐ શર્વાય દેવાય નમઃ ॥ ૨ ॥ ઐ ઈશાનાય
દેવાય નમઃ ॥ ૩ ॥ ઐ પશુપતયે દેવાય નમઃ ॥ ૪ ॥ ઐ
ઉગ્રાય દેવાય નમઃ ॥ ૫ ॥ ઐ રુદ્રાય દેવાય નમઃ ॥ ૬ ॥
ઐ ભીમાય દેવાય નમઃ ॥ ૭ ॥ ઐ મહતે દેવાય નમઃ ॥ ૮ ॥
એ પ્રમાણે આઠ, અને ઐ ભવસ્ય દેવસ્ય પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૧ ॥
ઐ શર્વસ્ય દેવસ્ય પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૨ ॥ ઐ ઈશાનસ્ય દેવસ્ય
પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૩ ॥ ઐ પશુપતેર્દેવસ્ય પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૪ ॥
ઐ ઉગ્રસ્ય દેવસ્ય પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૫ ॥ ઐ રુદ્રસ્ય દેવસ્ય
પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૬ ॥ ઐ ભીમસ્ય દેવસ્ય પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૭ ॥
ઐ મહતો દેવસ્ય પત્ન્યૈ નમઃ ॥ ૮ ॥ એ પ્રમાણે આઠ, એમ
સોળ નમસ્કાર ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ ।
નમસ્કારાન્ સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી, નિવેદન કરી, ૧ શિવપંચા-
ક્ષરમંત્રનો એક સો આઠ વાર જપ કરી, ત્રીએના શ્લોકવડે શ્રીમદ્દાશિવની
પ્રાર્થના કરવી:—

૧ શિવપંચાક્ષરમંત્રના ઋષિ વામદેવ, ઇંદ્ર અનુષ્ટુપ્ ને દેવતા
શ્રીસદાશિવ છે. તેનો જપમાં વિનિયોગ છે.

અપરાધસહસ્રાણિ, ક્રિયતેઽહર્નિશં મયા । દાસોઽહમિતિ
માં જ્ઞાત્વા, ક્ષમસ્વ પરમેશ્વર ॥ ૧ ॥ આવાહનં ન જાનામિ,
ન જાનામિ વિસર્જનઃ । પૂજનં ચ ન જાનામિ, ત્વં ગતિઃ
પરમેશ્વર ॥

૫૪ી અનેન પૂજનેન શ્રીસાંબસદાશિવઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥
એમ બેલી તે પૂજા અર્પણ કરવી.

॥ ઇતિ શિવપૂજનવિધિ* ॥

॥ પાર્થિવપૂજાપ્રયોગ ॥

પ્રથમ દેહની આવશ્યક ક્રિયા કરી, સ્નાન આદિથી પવિત્ર થઇ,
ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્રુ તથા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી, સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ કરી,
ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી, બ્રહ્મચર્ય પાળી, શ્વેતવસ્ત્ર પહેરી, ઉત્તરદિશા-
ભણી જઇ, પવિત્ર જગામાં પથ્થર, શુભ્રાત, વાળ, હાડકાં અને રેતી
આદિના દોષથી રહિત માટી જોઇને, તે જગાએ ૐ મૂમ્ઘૈ

* પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્નકાલે તથા સાયંકાલે એમ ત્રિકાલ દેવ-
પૂજન કરવું જોઇએ. અશક્ત હોય તેણે પ્રાતઃકાલમાં વિસ્તારથી
વિધિપૂર્વક પૂજન કરી મધ્યાહ્ને તથા સાયંકાલે પુષ્પાંજલિ અર્પણ
કરીને પૂજન કરવું જોઇએ.

ગૃહસ્થે પોતાના ધરમાં બે શિવલિંગનું, ત્રણ ગણેશનું, બે શંખનું,
બે સૂર્યનું, ત્રણ શક્તિનું, બે ચક્રનું ને બે શાલિગ્રામશિલાનું અર્ચન ન કરવું.

નમઃ । સકલપૂજાર્થે ગન્ધાક્ષતપુષ્પાણિ સમર્પયામિ ॥ એ મંત્રે ચંદનાદિવડે ભૂમિનું પૂજન કરી, ઐ મૂમ્યે નમઃ એ મંત્રે પૃથ્વીને નમસ્કાર કરી, ઇશાનપૂણામાંના ભાગની માટી શસ્ત્રવડે (કોશ આદિવડે) ખોદી, આડ આંગળની ઉંડાપ્રસુધીની માટીને કાઢી નાંખી, ઐ । ઉદ્ધૃતાસિ ઘરાહેણ, કૃષ્ણેન શતબાહુના । મૃત્તિકે ત્વાં ચ ગૃહ્ણામિ, પ્રજયા ચ ધનેન ચ ॥ એ મંત્રથી અંતરની શુદ્ધ માટી લઈ, માર્ગમાં શુદ્ધ આદિનો સંપર્શ ન થાય તેમ વિનાખોલે ઘેર આવી, પવિત્ર જગામાં તે માટીને મૂકવી. પછી પૂજની સર્વ સામગ્રી લઈ, દર્ભાસન પાથરી, તે ઉપર અજિન, (મૃગચર્મ,) અને તે ઉપર ગૃહ-સ્થે ઊનનું ને વિરકતે ઊનનું કિંવા સૂત્રનું વસ્ત્ર રાખી, તે આસનઉપર ઉત્તરદિશાસામે ખેસી, આચમન કરી, પછી ઐ । પૃથિવ્ય ત્વયા ધૃતા લોકા, દેવિ ત્વં વિષ્ણુના ધૃતા । ત્વં ચ ધારય માં દેવિ, પવિત્રં કુરુ ચાસનમ્ ॥ એ મંત્રથી ભૂમિની પ્રાર્થના કરી, ઐ । અપસર્પન્તુ તે ભૂતા, યે ભૂતા ભુવિ સસ્થિતાઃ । યે ભૂતા વિઘ્નકર્તારસ્તે નશ્યન્તુ શિષાક્ષયા ॥ એ મંત્ર ભણી વિઘ્ન કરનારાં સત્ત્વોને દૂર કરવા ધોળા સર્પવ ચારે દિશામાં વેરવા. તે પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાગ્ર મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્તસમ-
વાયે એવંગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ મમોપાત્તદુરિતક્ષય-
દ્વારા ત્રિવિધતાપોપશમનાર્થે શ્રીસદાશિવપ્રીત્યર્થે યથામિલિતો-
પચારૈઃ શ્રીપાર્થિવલિંગપૂજનમહં કરિષ્યે ॥

પછી નીચેના મંત્ર બોલી લાવેલી માટીને બૂકા કરવો:—

ૐ । સચોજાતં પ્રપચામિ સચોજાતાય વૈ નમો નમઃ ।
ભવે ભવે નાતિભવે ભવસ્વ મામ્ ભવોદ્ભવાય નમઃ ॥

પછી નીચેના મંત્ર બોલી તે બૂકા કરેલી માટીમાં જલ રેડવું:—

ૐ । વામદેવાય નમો જ્યેષ્ઠાય નમઃ શ્રેષ્ઠાય નમો રુદ્રાય
નમઃ કાલાય નમઃ કલવિકરણાય નમો બલવિકરણાય નમો
બલાય નમો બલપ્રમથનાય નમઃ સર્વભૂતદમનાય નમો
મનોન્મનાય નમઃ ॥

પછી નીચેના મંત્રથી જલ અને માટીને એકઠાં કરવાં:—

ૐ । અઘોરેભ્યોઽથ ઘોરેભ્યો ઘોરઘોરતરેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ
સર્વ શર્વેભ્યો નમસ્તે અસ્તુ રુદ્રરૂપેભ્યઃ ॥

પશ્ચાત્ નીચેના મંત્ર બોલી તેના પિંડો કરવો:—

ૐ । તત્પુરુષાય વિન્નહે મહાદેવાય ધોમાહિ । તન્નો રુદ્રઃ
પ્રચોદયાત્ ॥

પછી નીચેના મંત્ર બણી મેખલાસહિત (જલાધારીસહિત)
અંગૂઠાજેવડું ફિવા તેથી મોઢું અખંડિત લિંગ બનાવવું:—

ૐ । ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામીશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં । બ્રહ્માધિ-
ર્બ્રહ્મણોઽધિપતિર્બ્રહ્મા શિવો મે અસ્તુ સદાશિવોમ્ ॥

પછી ૐ સદ્યઃસમસ્તાઘનાશન ! ॥ એ મંત્રે મસ્તકવડે તેને નમસ્કાર કરી, પવિત્ર ઠરેલા ડાબા હાથમાં, અથવા વેદિકાઉપર, (ચોખ્ખા સ્થંડિલઉપર,) અથવા તાંબાના પાત્રમાં ત્રિશ્વપત્ર મૂકી, તે ઉપર અક્ષત (જલ ને તેના અભાવે ચોખ્ખા) તથા પુષ્પસહિત લિંગનું સ્થાપન કરી, પછી તેને જમણા હાથની અનામિકાનો (ત્રીજા આંગળીનો) સ્પર્શ કરી, નીચેના મંત્રથી તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી:—

ૐ ઑં હ્રીં ક્રૌં યૌં રૌં લૌં વૌં શૌં ષૌં સૌં હૌં સૌં: શિવસ્ય
પ્રાણાઃ । જીવઃ । શિવસ્ય સર્વેન્દ્રિયાણિ હ્રાગત્ય સુખં ચિરં
તિષ્ઠતુ સ્વાહા । શિવે ગચ્છેહ તિષ્ઠ ॥

એ રીતે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી, પુષ્પસહિત જલવડે લિંગમાં શ્રીમહા-
દેવનું નીચેના મંત્રથી આવાહન કરવું:—

ૐ ભૂઃપુરુષમાવાહયામિ । ૐ ભુવઃપુરુષમાવાહયામિ ।
ૐ સુવઃપુરુષમાવાહયામિ । ૐ ભૂર્ભુવઃસુવઃપુરુષમાવાહયામિ ।
આયાતુ ભગવાન્મહાદેવઃ ॥

પછી નીચેના મંત્રથી તેમની પ્રાર્થના કરવી:—

ૐ । સ્વામિન્સર્વજગન્નાથ, યાવત્પૂજાવસાનકમ્ । તાવત્ત્વં
પ્રીતિભાવેન, લિંગેઽસ્મિન્સન્નિધો ભવ ॥

પછી પોતાની ડાબી બાજુએ જલથી ભરેલો કલશ મૂકવો,
અને જમણી બાજુએ પૂજની સર્વ સામગ્રી મૂકી, ૐ । આપો વા
હ્રઃ સર્વે વિશ્વા મૂતાન્યાપઃ પ્રાણા વા આપઃ પશ્યન્ આપોઽ-
ન્નમાપોઽમૃતમાપઃ સન્નાહાપો િરાહાપઃ સ્વરાહાપઃ સ્વાપો

ઝ્યોતીઃપ્યાપો યજૂઃપ્યાપઃ સત્યમાપઃ સર્વા દેવતા આપો
ભૂર્ભુવઃ સુવરાપ ઓમ ॥ એ મંત્રે જલના કલશનું અભિમંત્રણ
કરી, ગંધાક્ષતવડે તેનું પૂજન કરી, નીચેના મંત્રોથી કલશમાં દેવાદિનું
આવાહન કરવું:—

ૐ કલશસ્ય મુખે વિષ્ણુઃ, કંઠે રુદ્રઃ સમાશ્રિતઃ ।
મૂલે તત્ર સ્થિતો બ્રહ્મા, મધ્યે માતૃગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥
કુક્ષૌ તુ સાગરાઃ સર્વે, સપ્તદ્વીપા વસુંધરા । ઋગ્વેદોઽથ યજુ-
ર્વેદઃ, સામવેદો હ્યથર્વણઃ ॥ ૨ ॥ અંગૈશ્ચ સહિતાઃ સર્વે,
કલશં તુ સમાશ્રિતાઃ આયાન્તુ શિવપૂજાર્થં, દુરિતક્ષયકાર-
કાઃ ॥ ૩ ॥

પછી તે કલશમાંના જલથી ૐ તત્પુરુષાય વિદ્મહે મહા-
દેવાય ધીમહી । તન્નો રુદ્રઃ પ્રચોદયાત્ ॥ એ રુદ્રગાયત્રીવડે
પોતાના શરીરનું અને પૂજાસાહિત્યનું પ્રેક્ષણ કરી, નીચેના મંત્રથી
શ્રીમહેશ્વરનું ધ્યાન કરવું:—

ૐ ધ્યાયેન્નિત્યં મહેશં રજતગિરિનિભં ચારુચંદ્રાવતંસં,
રત્નાકલ્પોઽજ્જ્વલાંગં પરશુમૃગવરાભીતિહસ્તં પ્રસન્નં । પદ્મા-
સીનં સમંતાત્સ્તુતમમરગણૈર્વ્યાઘ્રકૃત્તિં વસાનં, વિશ્વાઘ્યં વિશ્વ-
વંઘ્યં નિશ્ચિલભયહરં પંચવક્ત્રં ત્રિનેત્રં ॥ ૧ ॥ દક્ષોત્સંગ-
નિષણ્ણકુંજરમુખં પ્રેમ્ણા કરેણ સ્પૃશન્, વામોરુસ્થિતવલ્લભાંક-
લલિતઃસ્કંદં કરેણ સ્પૃશન્ । ઇષ્ટાભીતિમનોહરં કરયુગં
વિભ્રત્પ્રસન્નાનનો, ભૂયાન્નઃ શરદિંદુસુંદરતનૂઃ શ્રેયસ્કરઃ શં-
કરઃ ॥ ૨ ॥

એ પ્રમાણે રુદ્રરૂપ આત્માનું ધ્યાન કરી ઐ નમઃ શિવાય શ્રી-
મહાદેવાય । માનસિકં ચંદનં કલ્પયામિ ॥ ઐ નમઃ શિવાય
શ્રીમહાદેવાય । માનસિકં પુષ્પં કલ્પયામિ ॥ ઐ નમઃ શિવાય
શ્રીમહાદેવાય । માનસિકં ધૂપં કલ્પયામિ ॥ ઐ નમઃ શિવાય
શ્રીમહાદેવાય । માનસિકં દીપં કલ્પયામિ ॥ ઐ નમઃ શિવાય
શ્રીમહાદેવાય । માનસિકં નૈવેદ્યં કલ્પયામિ ॥ એ રીતે ઉચ્ચારણ
કરી, માનસિક ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્યવડે અર્ચન કરી,
પછી નાકના ડાબા છિદ્રના માર્ગવડે મને ચિત્તવેલા શિવને પુષ્પના
પ્રક્ષેપવડે લિંગમાં આવ્યા એમ ભાવના કરી પછી તેમનું પૂજન કરવું.

પ્રથમ ઐ સદ્યોજાતં પ્રપચામિ સદ્યોજાતાય વૈ નમો નમઃ ।
ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । આસનં સમર્પયામિ ॥
એ પ્રમાણે બોલી પુષ્પ આદિનું આસન અર્પણ કરવું. પછી
ઐ । યો રુદ્રો અગ્નો યો અગ્નુ ય ઓષધીષુ યો રુદ્રો વિશ્વા-
ભુવના વિવેશ તસ્મૈ રુદ્રાય નમો અસ્તુ ॥ આ યજુષાવડે (હંદ-
વિનાતી ઋચાવડે) પાદપાત્રનું અભિમંત્રણ કરી, પછી તે પાત્રનું
પ્રક્ષાલન કરી, તે પાત્રને આગ્ર એટલે પૂર્વમાં અગ્ર રહે તેમ પવિત્રાં-
ઉપર (દર્ભના મધ્યભાગવર્જિત-પડખાના દર્ભના-દશ દશ આંગળના
એ કટકાઉપર) મૂકી, તેમાં જલ રેડી, પુનઃ એજ ઋચાવડે તે જલનું
અભિમંત્રણ કરી, પવિત્રાંસહિત પાદપાત્ર સૂર્યને બતાવી તે પાદપાત્ર
ઐ ભવે ભવે નાતિભવે ભવસ્વ મામ્ । ઐ નમઃ શિવાય
શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । પાદ્યં સમર્પયામિ ॥ એ મંત્રવડે
અર્પણ કરવું. પછી એવીજ રીતે પૂર્વની યજુષાવડે અર્ધ્ય સિદ્ધ કરી,
પછી ઐ ભવોન્નવાય નમઃ । ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય

નમઃ । અર્ચ્યં સમર્પયામિ ॥ એ મંત્રથી તે અર્પણ કરવો. પછી ફરી પાદપાત્રપ્રમાણે આચમનીયપાત્ર સિદ્ધ કરી, ઐ વામદેવાય નમઃ । ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । આચમનં સમઃ ॥ એ મંત્રથી આચમન અર્પણ કરવું. પછી ઐ જ્યેષ્ઠાય નમઃ । ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । મધુપર્કં સમઃ ॥ એ મંત્રથી મધુપર્ક^૧ અર્પણ કરવો. ત્યારપછી પંચામૃતસ્નાન કરાવવું. પંચામૃતસ્નાનનો વિધિ શ્રીશિવપૂજનવિધિમાં આપેલો છે, માટે તે ત્યાં જુઓ. પછી નીચેના ત્રણ મંત્રોવડે શુદ્ધોદકસ્નાન^૨ કરાવવું:—

ઐ । આપો હિ ણા મયોમુવસ્તા ન ઝર્જે દધાતન । મહે રણાય ચક્ષસે ॥૧॥ ઐ । યો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય ભાજય-
તેહ નઃ । ઉશતીરિવ માતરઃ ॥ ૨ ॥ ઐ । તસ્મા અરઙ્ગમામ
વો યસ્ય ક્ષયાય જિન્વથ । આપો જનયથા ચ નઃ ॥૩॥ ઐ
નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । શુદ્ધોદકસ્નાનં સમઃ ॥

પછી ઐ નમઃ શિવાય શ્રીસાંબસદાશિવાય નમઃ । આચમનં સમઃ ॥ એમ બોલી આચમન અર્પણ કરવું. તે પછી સાંગ-

૧ દૂધ, દહિં, ઘી, મધ ને શાકર.

૨ મંત્ર બણીને શુદ્ધોદકમાં પુષ્પ બોળીને તે છાંટવું. પંચામૃત-
સ્નાન પણ તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુમાં પુષ્પ બોળીને તે છાંટીને કરાવવું.
અભિષેક પણ સુમંધો જલમાં પુષ્પ બોળીને તે છાંટીને કરાવવો.

રુદ્રીયવડે સુગંધયુક્ત જલથી અભિષેક કરવો, અને પશ્ચાત્ ઐ મૂર્ધ્નિઃ
સ્વઃ એ વ્યાહતિઓવડે શ્રીશિવની ફરતું પ્રદક્ષિણાવર્તન જલનું
સિંચન કરી, પછી જલવડે નીચેના આઠ મંત્રોથી પ્રત્યેક મંત્રે તર્પણ
કરવું:—

ૐ ભવં દેવં તર્પયામિ ॥ ૧ ॥ ૐ શર્વં દેવં તં ॥ ૨ ॥
ૐ ઈશાનં દેવં તં ॥ ૩ ॥ ૐ પશુપતિં દેવં તં ॥ ૪ ॥ ૐ
ઉગ્રં દેવં તં ॥ ૫ ॥ ૐ રુદ્રં દેવં તં ॥ ૬ ॥ ૐ भीमं દેવં
તં ॥ ૭ ॥ ૐ મહાન્તં દેવં તં ॥ ૮ ॥

પછી ૐ શ્રેષ્ઠાય નમઃ । ૐ નં શિં શ્રીસાં નં ।
વસ્ત્રં સં ॥ વસ્ત્રાચ્ચમનં સમં ॥ એમ બોલી વસ્ત્ર તથા આચમન
અર્પણ કરવાં. પશ્ચાત્ ૐ રુદ્રાય નમઃ । ૐ નં શિં શ્રીસાં
નં । ઉપવીતં સમં ॥ એમ બોલી જનોઠ અર્પણ કરવું. પછીથી
નીચેના આઠ મંત્રોવડે ક્રમથી આઠ પુષ્પો ચઢાવવાં:—

ૐ ભવાય દેવાય નમઃ ॥ ૧ ॥ ૐ શર્વાય દેવાય નમઃ
॥ ૨ ॥ ૐ ઈશાનાય દેવાય નમઃ ॥ ૩ ॥ ૐ પશુપતયે દેવાય
નમઃ ॥ ૪ ॥ ૐ ઉગ્રાય દેવાય નમઃ ॥ ૫ ॥ ૐ રુદ્રાય
દેવાય નમઃ ॥ ૬ ॥ ૐ भीमाय દેવાય નમઃ ॥ ૭ ॥ ૐ
મહતે દેવાય નમઃ ॥ ૮ ॥

પછી નીચેના મંત્રોવડે ક્રમથી ચંદનાદિ ઉપચારો અર્પણ કરવાં:—
ૐ કાલાય નમઃ । ૐ નમઃ શિવાય શ્રીસાં નમઃ । ચંદનં

સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી ચંદન ચઢાવવું. ઔ કલવિકરણાય
 નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । અક્ષતાન્ સમર્પયામિ ॥
 એમ બોલી અક્ષત ચઢાવવા. ઔ બલધિકરણાય નમઃ ।
 ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । બિલ્વપત્રાણિ પુષ્પાણિ ચ
 સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી બીલીપત્રો તથા પુષ્પો ચઢાવવાં. ઔ
 બલાય નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । ધૂપ સમર્પ-
 યામિ ॥ એમ બોલી દેવની આગળ ડાબી બાજુએ ધૂપ મૂકવો. ઔ
 બલપ્રમથનાય નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । દીપં
 સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી દેવની આગળ જમણી બાજુએ ધીનો દીવો
 મૂકવો. ઔ સર્વભૂતદમનાય નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦
 નમઃ । નૈવેદ્યં સમર્પયામિ ॥ એમ ઉચ્ચારણ કરી શાકર આદિનું
 નૈવેદ્ય ધરવું. ઔ મનોન્મનાય નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦
 નમઃ । આચમનં સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી આચમન અર્પણ કરવું.
 ઔ શંભવે નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । તાંબૂલં
 સમર્પયામિ ॥ એમ બોલી તાંબૂલ અર્પણ કરવું. ઔ શંભવે
 નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । પ્રદક્ષિણાં સમર્પયામિ ॥
 એમ ઉચ્ચારણ કરી પ્રદક્ષિણા કરી તે અર્પણ કરવી. ઔ શંભવે
 નમઃ । ઔ નમઃ શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । નીરાજનં સમર્પયામિ ॥
 એમ બોલી કપૂરની આરતી કરવી. ઔ શંભવે નમઃ । ઔ નમઃ
 શિવાય શ્રીસાં૦ નમઃ । નમસ્કારાન્ સમર્પયામિ ॥ એમ
 બોલી ત્રણ નમસ્કાર કરી તે અર્પણ કરવા.

પછી નીચેના મંત્રો વડે લિંગની ફરતે પૂર્વથી માંડી અગ્નિપૂજા

મુધી કમથી આઠ દિશામાં અપ્રદક્ષિણાવર્તન (અવળા) અક્ષત ઘાટવા:—

પૂર્વમાં:—ૐ મઘાય ક્ષિતિમૂર્તયે નમઃ ॥ ૧ ॥ ઇશાનકોણ-
માં:—ૐ શર્વાય જલમૂર્તયે નમઃ ॥ ૨ ॥ ઉત્તરમાં:—ૐ ઈશાના-
ય અગ્નિમૂર્તયે નમઃ ॥ ૩ ॥ વાયવ્યમાં:—ૐ પશુપતયે વાયુ-
મૂર્તયે નમઃ ॥ ૪ ॥ પશ્ચિમમાં:—ૐ ઉગ્રાય યજમાનમૂર્તયે નમઃ
॥ ૫ ॥ નૈઋત્યમાં:—ૐ રુદ્રાય આકાશમૂર્તયે નમઃ ॥ ૬ ॥
દક્ષિણમાં:—ૐ મીમાય સોમમૂર્તયે નમઃ ॥ ૭ ॥ અગ્નિકોણમાં:—
ૐ મહતે સૂર્યમૂર્તયે નમઃ ॥ ૮ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે મંત્રો બોલી પ્રાર્થના કરવી:—

ૐ । નમ ઓઙ્કારસ્વરૂપાય, વેદરૂપાય તે નમઃ । અલિઙ્ક-
લિઙ્કરૂપાય, વિશ્વરૂપાય તે નમઃ ॥ ૧ ॥ મોક્ષદાત્રે નમસ્તુભ્યં,
નમો નાદાત્મને તથા । નમઃ શબ્દસ્વરૂપાય, રૂપાતીતાય તે
નમઃ ॥ ૨ ॥ ત્વં માતા સર્વલોકાનાં, ત્વમેવ જગતઃ પિતા ।
ત્વં આતા ત્વં સુહૃન્ મિત્રં, ત્વં પ્રિયઃ પ્રિયરૂપધૃક્ ॥ ૩ ॥
ત્વં ગુરુસ્ત્વં ગતિઃ સાક્ષી, ત્વં પિતા ત્વં પિતામહઃ । નમસ્તે
ભગવન્ રુદ્ર, ભાસ્કરામિતતેજસે ॥ ૪ ॥ સંસારસાગરે મગ્નં,
મામુદ્ધર શિવાવ્યય । અનેન પૂજનેન ત્વં, વાઙ્મિતાર્થપ્રદો
ભવ ॥ ૫ ॥ દણ્ડવત્પ્રણતો ભૂત્વા, સ્તુત્વા ચૈવ વિશેષતઃ ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा, मंत्रमेतदुदीरयेत् ॥ ૬ ॥ અંગહીનં

ક્રિયાહીનં, વિધિહીનં મહેશ્વર । પૂજિતોઽસિ મયા દેવ,
તત્ક્ષમસ્વામ્નિકાપતે ॥૭॥ અન્યથાસક્તચિત્તેન, ક્રિયાહીનેન
વા વિમો । મનોવાક્કાયદુષ્ટેન, પૂજિતોઽસિ ત્રિલોચન । તત્સર્વ
ક્ષમ્યતાં દેવ, દાસે કૃત્વા દયાં મયિ ॥ ૮ ॥

એ રીતે પ્રાર્થના કરી, બીજી શકે તો રુદ્રસંબંધી ઋક્, યજુઃ,
સામ અને અથર્વવેદના મંત્રોવડે તેમજ ઋષિ આદિ પ્રણીત સ્તોત્રો-
વડે સ્તુતિ કરી, પછી યથાશક્તિ શિવપંચાક્ષરમંત્રનો જપ કરવો; અને
જપ કરી રહ્યા પછી અનેન જપેન શ્રીશિવઃ પ્રીયતામ્ ॥ એ પ્રમાણે
બોલી, જપ નિવેદન કરી, તે પછી ઐ પ્રયાતુ ભગવાન્મહાદેવઃ ॥
એ મંત્ર ભણી અક્ષત છાંટીને તેમને વિસર્જન કરી, નીચેના મંત્રથી
પૂજા અર્પણ કરવી:—

ૐ । આવાહનં ન જાનામિ । પૂજાં ચોમાપતે પ્રમો । ક્ષમ-
સ્વ દેવદેવેશ, મામંગીકુરુ શંકર ॥

એ રીતે અર્પણ કર્યા પછી નીચેનો મંત્ર ભણી ડાબા હાથની હથેળી-
વડે તે શિવલિંગનો સ્પર્શ કરવો:—

ૐ અયં મે હસ્તો ભગવાનયં મે ભગવત્તરઃ । અયં મે
વિશ્વમેષજો અયં શિવાભિમર્શનઃ ॥

તે પછી શિવને નવરાવેલું નમણું પ્રસૂતિપ્રમાણનું (ચાંગળાજેટલું)
ત્રણ વાર નીચેના મંત્ર બોલીને પીવું:—

ૐ । કાલમૃત્યુહરં પુણ્યં, બ્રહ્મહત્યાવિનાશનમ્ । વ્યાધિઘ્નં
પુણ્યદં પાસ્યે, શિવનિર્ણેજનોદકં ॥

॥ ઇતિ પાર્થિવપૂજાપ્રયોગ ॥

શ્રીઓએ તથા શુદ્રોએ શ્રીશિવાય નમઃ ॥ એ મંત્રથી ઉપ-
ચારાદિ અર્પણ કરવા, તે પ્રયોગમાં ॥ માત્ર પુરાણોક્તમંત્રજ લાલુવા.

॥ વિહિત તથા નિષિદ્ધ પુષ્પાદિ ॥

આકડાનાં *કરેણનાં [૮] બોલસરીનાં ને ધતુરાનાં પુષ્પ,
બીલીપત્ર, [૩૦] અશોકપુષ્પ, શમિપુષ્પ, [૬] દ્રોણપુષ્પ, નીલકમલ
તથા રીંગણીનાં પુષ્પ, ને પાડળ મંદાર અધેડા [૩] જાંઘ
[૧] ચંપા [૯] વાળા તગર નાગકેસર [૨] પુત્રાગ જાસોદ મોગરા
આંખા અને કસુંબાનાં પુષ્પો શ્રીશિવને પ્રિય છે. ધતુરાનાં
અને કદંબનાં પુષ્પો શ્રીશિવજીને રાત્રિએ અર્પણ કરવાં. પુષ્પ અને
પત્ર ન મળે તો અન્ન (ચોખા, ઘઉં તથા જવ) આદિવડે પૂજન
કરવું. અમાવાસ્યા, ચોથ, નોમ, ચૌદશ, બારે સંક્રાંતિના પુણ્યકાલ,
(આગલી તથા પાછલી સોળ સોળ ધડી,) આઠમ અને સોમવાર
એટલા દિવસે બીલીપત્ર ત્રોડવું નહિ એમ લિંગપુરાણમાં કહેલું છે.
બપોરિયો, કુંદ, માધવી, કેતકી, કોઠ, સરસડો અને લિંબડો

* જે પુષ્પની આગળ કોંસમાં જે આંકડા મૂકેલા છે તેટલા
દિવસપછી તે પુષ્પ વાસી થાય છે એમ સમજવું.

એનાં પુષ્પો શિવપૂજનમાં નિષિદ્ધ છે. પત્રપુષ્પાદિ અર્પણ કરવાં તે પોતાની સંમુખ અને સવળાં અર્પણ કરવાં, માત્ર ખીલીપત્રને પોતાની ભણી અગ્ર કરી ઊત્તરું ધરાવવું.

વાસી ન હોય એવાં, છિદ્રરહિત, પ્રોક્ષણ કરેલાં ને જીવડા-વિનાનાં પુષ્પોવડે ભક્તિથી શિવપૂજન કરવું. કળીઓ, કીડાઓએ ખાધેલાં, ગળી ગયેલાં, વાસી, પોતાની મેળે ખરી પડેલાં, અને મલાદિથી બગડેલાં પુષ્પો પૂજનમાં લેવાં નહિ. પુષ્પ ન મળે તો પત્રવડે પૂજા કરવી, ને પત્રને અભાવે ફલવડે પણ પૂજા કરવી. દેવ-ને અર્પણ કરેલાં, ડાબા હાથમાં રાખેલાં, પહેરેલા ઘેાડીઆમાં અથવા પંચીઆમાં ગ્રહણ કરેલાં, અને જલમાં નાંખી ઘેચેલાં પુષ્પો પૂજન-માં વાપરવાં નહિ. પૂજનમાં વાસી પુષ્પ અને વાસી જલનો પણ ત્યાગ કરવો, પરંતુ તીર્થનું જલ વાસી હોય તો તે વર્જ્ય ન કરવું.

સોનાનાં પત્ર તથા પુષ્પ નિત્યપૂજનમાં તેનાં તે ઘોષને પુનઃ ચઢાવવામાં દોષ નથી, તેમજ વસ્ત્ર અને યજ્ઞોપવીતને પણ ઘોષને પુનઃ ચઢાવવામાં દોષ નથી.

॥ અથ વૈશ્વદેવપ્રયોગ* ॥

આશરે સત્તાવીશ આંગળ લાંબી તથા તેટલીજ પહોળી

* ગૃહસ્થના ઘરમાં પાંચ હિંસાસ્થાન છે, કંઢળી એટલે ખાંડણી-ઓ ખાંડણી ને સાંખેલું ઇત્યાદિ ખાંડવાનાં સાધનો; પેષળી એટલે ઘંટી છીપર ને ઉપરવટણો ઇત્યાદિ ફળવા તથા વાટવાનાં સાધનો;

ભૂમિને ગોમય તથા જલથી પવિત્ર કરી, તે પર પવિત્ર એવા ડુંડને રાખી, તેમાં જે પર પાક કર્યો હોય તે અગ્નિને ઐં ભૂર્ભુવઃ

ચુલ્લી એટલે ચૂના ને સગડી ઇત્યાદિ રસોઇ આદિ કરવાનાં સાધનો; જલકુંભ એટલે જલ રાખવાનાં સાધનો; ને માર્જની એટલે વાસીદું કાઢવાનાં તથા લિપવાનાં સાધનો. એ સ્થલોમાં નિત્યપ્રતિ અન્નણુતા ઝીણા જંતુઓની હિસા થવાનો સંભવ છે. તેના નિવારણમાટે ગૃહસ્થે નિત્યપ્રતિ પાંચ મહાયજ્ઞ કરવા જોઈએ. દેવયજ્ઞ (દેવોને નિમિત્તે અગ્નિમાં હોમ કરવો તે,) ભૂતયજ્ઞ, (ભૂતોને બલિ દેવા તે,) પિતૃયજ્ઞ, (પિતૃને બલિ આપવો તે,) બ્રહ્મયજ્ઞ (વેદાદિનું અધ્યયન કરવું કરાવવું તે) ને મનુષ્યયજ્ઞ (મનુષ્યને અન્ન આપવું તે) એ પાંચ મહાયજ્ઞનાં નામો છે.

વૈશ્વદેવનો ડુંડ દશ આંગળ લાંબો, ને ચાર આંગળ પહોળો, અથવા બાર આંગળ લાંબોપહોળો, છ આંગળ ઉંચો ને બે આંગળની દૂરતી મેખલા તથા ચાર આંગળના ગર્તવાળો તાંબાનો કરાવવો. સ્થંડિલ કરવું હોય તો તે પણ તેવડુંજ કરવું.

સામિક હોય તેણે ગૃહાગ્નિમાંથી પ્રજ્વલિત કાષ લઇ, રસોડામાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી, તે ઉપર સર્વપાક સિદ્ધ કરી, પછી રસોડાનો અગ્નિ લઇ તે ગૃહાગ્નિમાં મેળવી, તે પર વૈશ્વદેવ કરવો. જેને સ્ત્રી ન હોય, જે અનગ્નિ કિંવા પ્રવાસી હોય, અથવા અગ્નિ ઉચ્છિન્ન થઇ ગયા હોય, તો તેણે લૌકિકાગ્નિ લાવી, તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, સાવિત્રીમંત્ર વડે કિંવા સાવિત્રી આદિ ત્રણ મંત્રોથી વાંસની નલિથી તેને પ્રદીપ્ત કરી, તે અગ્નિપર નિલયનો આપાસનહોમ કરી, પછી તે અગ્નિના ઉપર પાક કરી વૈશ્વદેવ કરવો. આ પ્રમાણે કરવામાં અસમર્થ હોય તેણે તો જે અગ્નિઉપર પાક કર્યો હોય તે અગ્નિનું સ્થાપન કરી, ધ્યાન કરી, પૂજન કરવી, ને પછી તે પર વૈશ્વદેવ કરવો.

જો કાશ નિદ્રને ઘેરથી અગ્નિ લાવવામાં આવેલો હોય તો ત્રણ વાર

સ્વરોમ્ એ મંત્રવડે સ્થાપન કરી, તથા તેની પાસે ધીવાળો ભાત તાંબાના પાત્રમાં રાખી, પછી કુંડ સંમુખ રહે એવી રીતે પૂર્વભણી મુખ જરાખીને જોસી, આચમન લઇ, પ્રાણાયામ કરી, નીચે પ્રમાણે મંત્રલપ કરવો:—

ભિન્ન ભિન્ન છાણાં સળગાવી ત્રીજો અગ્નિ પાકસિદ્ધિમાટે ગ્રહણ કરવો.

કોદ્રા, ચણા, અડદ, મસૂર, કળથી, બધા ખાર તથા સર્વ પ્રકારનાં લૂણ એ પદાર્થ વૈશ્વદેવમાં જળ કરવા, ને તેલ તથા ક્ષાર ઇત્યાદિથી રહિત અને ઘૃતયુક્ત જે હવિષ્યાન્ન હોય તેનો વૈશ્વદેવમાં ઉપયોગ કરવો.

સૂતકમાં પંચમહાયજ્ઞ ન કરવા. સાથે રહેલા ભાઇઓની એક રસોઇ થતી હોય તો પૃથક્ પૃથક્ વૈશ્વદેવ કરવો નહિ; વહેંચણુ કર્યા પછી પાક એક હોય તોપણ ખીજું હવિષ્ય દ્રવ્ય લઇ પૃથક્ વૈશ્વદેવ કરવો. એકાદશી ઇત્યાદિ દિવસે જ્યારે પાક ન કર્યો હોય ત્યારે ચોખા, દૂધ, દહિં, ઘી, શલ અથવા જલાદિવડે વૈશ્વદેવ કરવો. જલે કરી કરવો તે જલમાં અંજલિવડે કરવો. બલિ પણ જલનાજ મૂકવા. પ્રવાસમાં હોય તેણે ઘેર પુત્રાદિદ્વારા વૈશ્વદેવ કરાવવો. ઘેર કોઇ વૈશ્વદેવ કરે એમ ન હોય તો પ્રવાસમાં પોતેજ વૈશ્વદેવ કરવો.

વૈશ્વદેવ કર્યા પહેલાં સંન્યાસી કે બ્રહ્મચારી ભિક્ષા લેવા આવે તો વૈશ્વદેવને માટે અન્ન પૃથક્ કાઢી લઇ તેમને ભિક્ષા આપી વિદાય કરવા.

નકેટલાક પ્રયોગકારો પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમકાંડની પહેલી કાંડિમાં ગૃહ્યસ્થાલીપાકકર્મમાં કહેલા પરિસમૂહન, ઉપલેપન, ઉક્લેષન, ઉદ્ધરણ ને અન્યુક્ષણ એ પાંચ ભૂમંસ્કારો આ જગાએ કરવાનું કહે છે. જેઓ એ પ્રમાણે કરવા પ્રસન્ન હોય ને શ્રીતરુમાર્ત અગ્નિપર વૈશ્વદેવ કરતા હોય તેમણે તેમ કરવું; કિંતુ જેઓ લૌકિક અગ્નિપર પાક કરી તે અગ્નિપર વૈશ્વદેવ કરતા હોય તેમને આટલા શુદ્ધિ કરવી ઓછી નથી; તેમજ પવિત્રતાનો મૂલ્ય હેતુ પણ આથી સારી રીતે સચવાઇ રહે છે.

અત્રાઘ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્તસમ-
વાયે એવંગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ મમ ગૃહે પશ્ચસૂના-
જનિતસકલદોષપરિહારપૂર્વકં નિત્યકર્માનુષ્ઠાનસિદ્ધિદ્વારા શ્રી-
પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ પશ્ચમહાયજ્ઞૈરહં યક્ષ્યે ॥

[જે નિરગ્નિક હોય તેણે બની શકે તે પ્રથમ લૌકિક અગ્નિ
લાવી, તે પર નીચે ઠી રીતે હોમ કરી, પછી તે પર પાક કરી, વૈશ્વ-
દેવ કરવો. તેમાં પ્રથમ નીચેના મંત્રથી લૌકિકાગ્નિ લાવવો:—

ૐ અન્વગ્નિરુષસામગ્રમહ્યદન્વહાનિ પ્રથમો જાતવેદાઃ ।
અનુ સૂર્યસ્ય પુરુત્રા ચ રશ્મીનનુ દ્યાવાપૃથિવી આતતંથ ॥

પછી ગોમય અને જલથી પવિત્ર કરેલી ભૂમિપર રાખેલા
પવિત્ર કુંડમાં નીચેના મંત્રવડે પાવકનામના અગ્નિને સ્થાપન કરવો:—

ૐ । પૃષ્ઠો દિવિ પૃષ્ઠો અગ્નિઃ પૃથિવ્યાં પૃષ્ઠો વિશ્વા
ઓષધીરાવિવેશ । વૈશ્વાનરઃ સહસા પૃષ્ઠો અગ્નિઃ સ નો દિવા
સરિષસ્પાતુ નક્તમ્ ॥

પછી નિત્યહોમના પ્રાતર્હોમપ્રમાણે સંકલ્પ કરવો.

પછી નીચેના ત્રણ મંત્રો બણી વાંસની ભુંગળાથી અગ્નિ
પ્રજ્વલિત કરવો:—

ૐ । તાઃ સવિતુર્વરેણસ્ય વિત્રામાહં વૃણે સુમતિ વિશ્વ-

જન્વામ્ યામસ્ય કળ્વો અદુહત્પપીનાઃ સહસ્રધારાં પથસા
મર્હી ગામ ॥ ૧ ॥ ૐ । તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।
ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ૨ ॥ ૐ વિશ્વાનિ દેવ સવિત-
દુરિતાનિ પરાસુવ । યજ્ઞદ્રં તન્ન આસુવ ॥ ૩ ॥

પછી પ્રજ્વલિત કરેલા અગ્નિમાં નિત્યહોમમાં કહ્યા પ્રમાણે
અક્ષતાદિનો હોમ કરી, પછી તેને ચૂલામાં નાંખી, તે પર પાક કરવો,
ને પાક થઈ રહ્યા પછી તે અગ્નિને કુંડમાં સ્થાપન કરી તે પર વૈશ્વ-
દેવ કરવો. જેનાથી હોમ ન થઈ શકે તેણે પ્રથમનો સંકલ્પ કર્યા
પછી હવે પછી કહેવામાં આવે છે તે રીતે માત્ર વૈશ્વદેવજ કરવો.]

પછી જમણા હાથની અનામિકામાં કુશપવિત્ર ધારણ કરી, કુંડમાં-
ના અગ્નિને વાંસની ભુંગળાથી પુંડી, પ્રજ્વલિત કરી, પશ્ચાત્
નીચેના પહેલા મંત્રવડે અગ્નિનું ધ્યાન ને બીજા મંત્રવડે અગ્નિનું
આવાહન કરવું:—

ૐ ચત્વારિ શૃંગા ત્રયો અસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તા-
સો અસ્ય । ત્રિધા બદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ મહો દેવો મર્ત્યાઃ
આવિબેશ ॥ ૧ ॥ ૐ ઇષો હ દેવઃ પ્રદિશોઽનુ સર્વાઃ પૂર્વો હ
જાતઃ સ ઓ મર્મે અંતઃ । સ ઇવ જાતઃ સ જનિષ્યમાણઃ પ્ર-
ત્યજ્જનાસ્તિષ્ઠતિ સર્વતોમુખઃ ॥ ૨ ॥

પશ્ચાત્ ૐ પાવકનામ્નૈ વૈશ્વાનરાય નમઃ । ૐ અગ્નયે નમઃ
સંધં સમર્પયામિ । ૐ અગ્નયે નમઃ અક્ષતાન્પુષ્પં ચ સમર્પયામિ ॥

એમ બોલી અગ્નિનું ગંધ, અક્ષત તથા પુષ્પવડે પૂજન કરવું. તે પછી ૐ અગ્નયે નમો નમઃ ॥ એમ બોલી જમણા હાથમાં જલ લઈ કુંડમાંના અગ્નિને *પર્યુક્ષણ કરવું. પછી ૐ અગ્ને શાંડિલ્ય-ગોત્ર મેષધ્રજ પ્રાહુમુલ્લ સંમુલ્લો ભવ ॥ એમ કહી નીચેના મંત્રો-વડે પ્રથમ લાવી રાખેલા ધૃતયુક્ત અન્નનું ગાયત્રીમંત્રથી પ્રોક્ષણ કરી, તે અન્નવડે કુંડમાંના પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં xઆહુતિઓ દેવી:—

ૐ ભૂઃ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૧ ॥ ૐ ભુવઃ સ્વાહા । इदं वायवे न मम ॥ ૨ ॥ ૐ સ્વઃ સ્વાહા । इदं सूर्याय न मम ॥ ૩ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥ ૪ ॥ ૐ દેવકૃતસ્યૈનસોઽવ્યજનમસિ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૫ ॥ ૐ મનુષ્યકૃતસ્યૈનસોઽવ્યજનમસિ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૬ ॥ ૐ પિતૃકૃતસ્યૈનસોઽવ્યજનમસિ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૭ ॥ ૐ આત્મકૃતસ્યૈનસોઽવ્યજનમસિ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૮ ॥ ૐ એનસ એનસોઽવ્યજનમસિ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૯ ॥

* જલવડે ઈશાનખૂણાથી પ્રદક્ષિણાવર્તન આરંભ કરી ઈશાન-ખૂણાસુધી ધારા દેવી; પછી ખાલી હાથ આવળો ઈશાનખૂણાસુધી લઈ જવો તે પર્યુક્ષણ કહેવાય છે.

x આહુતિઓ બેર અથવા આંખળાજેવડી જમણા હાથની મધ્યમા, અનામિકા ને અંગૂઠાવડે કુંડમાંના પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં આપવી. આ આહુતિઓ જમણો ગોઠણ વાળી રાખીને આપવાની છે.

ૐ યજ્ઞાહમેનો વિદ્વાંશ્ચકાર યજ્ઞાવિદ્વાંસ્તસ્ય સર્વસ્યેનસોઽ-
વયજનમસિ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ १० ॥ ૐ પ્રજાપતયે
સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥ ११ ॥ ૐ અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે
સ્વાહા । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ १२ ॥ इति देवयज्ञ ॥ *

પછી તે અગ્નિના પશ્ચિમભાગમાં ભૂમિપર ચાર આંગળનું કિંવા
એક વૈંતનું મંડલ જલથી ઢરી તે પર ચાર પૂર્વાંચ દર્ભ પાથરી, તે પર
નીચે પ્રમાણે બલિહરણ કરવું:—

દક્ષિણભણી:—ૐ ધાત્રે નમઃ । इदं धात्रे न मम ॥ १ ॥

ઉત્તરભણી:—ૐ વિધાત્રે નમઃ । इदं विधात्रे न मम ॥ २ ॥

પૂર્વભણી:—ૐ વાયવે નમઃ । इदं वायवे न मम ॥ ३ ॥ દક્ષિણ-

ભણી:—ૐ વાયવે નમઃ । इदं वायवे न मम ॥ ४ ॥ પશ્ચિમ-

ભણી:—ૐ વાયવે નમઃ । इदं वायवे न मम ॥ ५ ॥ ઉત્તર—

* પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રમાં દેવયજ્ઞમાં સાગ્નિકને નીચે પ્રમાણે પાંચ
આહુતિઓ આપવાનું કહ્યું છે:—

ૐ બ્રહ્મણે સ્વાહા । इदं ब्रह्मणे न मम ॥ ૐ પ્રજાપતયે
સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥ ૐ ગૃહ્યાભ્યઃ સ્વાહા ।
इदं गृह्याभ्यो न मम ॥ ૐ કશ્યપાય સ્વાહા । इदं कश्यपाय
न मम ॥ ૐ અનુમતયે સ્વાહા । इदं अनुमतये न मम ॥

ઉપર જે દ્વાદશ આહુતિઓ જણાવી છે તે શ્રી૦યાસ તથા
શ્રીચસિક્ષના વચનાનુસાર નિરગ્નિકને માટે છે.

ભણી:—ૐ વાયવે નમઃ । इदं वायवे नमम ॥६॥ પૂર્વભણી:—
 ૐ પ્રાચ્યે દિશે નમઃ । इदं प्राच्ये दिशे न मम ॥७॥ દક્ષિણ-
 ભણી:—ૐ દક્ષિણાયૈ દિશે નમઃ । इदं दक्षिणायै दिशे न
 मम ॥८॥ પશ્ચિમભણી:—ૐ પ્રતીચ્યે દિશે નમઃ । इदं प्रतीच्ये
 दिशे न मम ॥ ૯ ॥ ઉત્તરભણી:—ૐ ઉદીચ્યે દિશે નમઃ ।
 इदं उदीच्ये दिशे न मम ॥ ૧૦ ॥ મધ્યમાં પૂર્વભણી જાય
 એવી રીતે નીચેના ત્રણ મંત્રવડે ત્રણ બલિ મૂકવા:—ૐ ब्रह्मणे
 नमः । इदं ब्रह्मणे न मम ॥११॥ ૐ અંતરિક્ષાય નમઃ । इद-
 मंतरिक्षाय न मम ॥ ૧૨ ॥ ૐ સૂર્યાય નમઃ । इदं सूर्याय
 न मम ॥ ૧૩ ॥ પછી તેના કાંકડ ઉત્તરભાગમાં નીચેના બે બલિ
 મૂકવા:—ૐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 न मम ॥ ૧૪ ॥ ૐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः । इदं विश्वेभ्यो
 भूतेभ्यो न मम ॥ ૧૫ ॥ પશ્ચાત્ નીચેના બે બલિ ઉત્તરભણી
 મૂકવા:—ૐ उषसे नमः । इदमुषसे न मम ॥१६॥ ૐ મૂતાનાં
 ચ પતયે નમઃ । इदं भूतानां च पतये न मम ॥ ૧૭ ॥
 इति भूतयज्ञ ॥

પછી ડાબે પગ વાળી, દક્ષિણભણી મુખ રાખી, અપમ્રવ્ય
 કરી, પિતૃતીર્થથી બ્રહ્માદિના બલિની દક્ષિણભણી અવશિષ્ટ અન્નનો
 પિતૃબલિ નીચેના મંત્રવડે મૂકવો:—ૐ पितृभ्यः स्वधा नमः ।
 इदं पितृभ्यो न मम ॥ ૧૮ ॥ આ બલિ મૃતપિતાદિ પિતૃઓના
 ઝોત્રોઆરપૂર્વક નામ ગ્રહણ કરીને અપાય તેા વિશેષ ઠીક. પછી

૧ અમુકગોત્રાઃ અસ્મત્પિતૃપિતામહપિતામહાઃ અમુકશર્મા-

જનોાધને સખ્ય કરવું. ॥ ઇતિ પિતૃયજ્ઞ ॥

પછી અન્નરહિત થયેલા તે પાત્રમાં થોડું જલ નાંખી, તે પાત્ર ધોધ, તે જલ બ્રહ્માદિના બલિથી વાયવ્યખૂણામાં નાંખવું. તે સમય નીચેનો મંત્ર બોલવો:—

ૐ યક્ષ્મૈતત્તે નિર્ણેજનં । ઇદં યક્ષ્મણે ન મમ ॥ ૧૯ ॥

પ્રથમ જો બ્રહ્મયજ્ઞ ન થઈ શક્યો હોય તો તે હવે કરવો. વેદ ન બણ્યો હોય તોજે ગાયત્રીથી પણ બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો. ॥ ઇતિ બ્રહ્મયજ્ઞ ॥

ઉપરના ૧બલિ મૂકવાના વર્ણનને સ્પષ્ટ કરવાસારુ ૧૧૪ મા પૃષ્ઠપર બલિહરણપદ્મ દર્શાવવામાં આવે છે:—

જનઃ વસુરુદ્રાદિત્યરૂપાઃ સપત્નીકાઃ । અમુકગોત્રાઃ અસ્મન્માતા-
મહપ્રમાતામહવૃદ્ધપ્રમાતામહાઃ અમુકશર્માણઃ વસુરુદ્રાદિત્યરૂપાઃ
સપત્નીકાઃ । ઇદમન્નં યથાવિભાગં વઃ સ્વધા નમઃ ॥ ઇદં અમુક-
ગોત્રેભ્યઃ અસ્મત્પિતૃપિતામહપિતામહેભ્યઃ અમુકશર્મભ્યઃ
વસુરુદ્રાદિત્યેભ્યઃ સપત્નીકેભ્યઃ અમુકગોત્રેભ્યઃ અસ્મન્માતા-
મહપ્રમાતામહવૃદ્ધપ્રમાતામહેભ્યઃ અમુકશર્મભ્યઃ વસુરુદ્રાદિત્યેભ્યઃ
સપત્નીકેભ્યો ન મમ ॥

૧ છેવટે એ સર્વ બલિ ગાયને કે વિપ્રને આપવા, કિંવા કાગડા આદિને નાંખવા.

दक्षिण.

पुम.

२ ॐ विधात्रे न० ७ ॐ प्राच्यै दि० १ ॐ धात्रे नमः। इ०

१० ॐ उदीच्यै दि० ३ ॐ वायवे न०

६ ॐ वायवे न०

८ ॐ दक्षिणायै दि०

४ ॐ वायवे न०

१७ ॐ भूतानां च प०

१३ ॐ सूर्याय न०.

१६ ॐ उषसे न० १५ ॐ विश्वे० भू० न० १२ ॐ अंतरिक्षाय न० १८ ॐ पि-

१४ ॐ विश्वे० दे० न० ११ ॐ ब्रह्मणे नमः [वृष्यः स्व०

२० ॐ हन्त ते सन०

५ ॐ वायवे न०

१९ ॐ यक्ष्मैत०

९ ॐ प्रतीच्यै दि०

उत्तर.

पश्चिम.

પછી ઘરમાં દેવપૂજા હોય તો ધૂતપકવાનાદિ નૈવેદ્ય શ્રીશિવ-
વિષ્ણુસૂર્યવિનાયકશક્તિભ્યો નમઃ । યથાંશત્ત્વં દં નૈવેદ્યં સમ-
ર્પયામિ એમ બોલી સમર્પણ કરવું. પશ્ચાત્ જનોઘને કંઠમાં કરી,
મનુષ્યતીર્થથી ઉત્તરભાણી નીચેનો મંત્ર બોલી, સોળ આસજોટલું કિંવા
ચાર આસજોટલું કે છેવટ એક આસજોટલું અન્ન મૂકવું:—

ૐ હન્ત તે સનકાદિમનુષ્યેભ્યઃ । इदं सनकादिमनुष्येभ्यो
न मम ॥ ૨૦ ॥

શક્તિ હોય તો આ સમયે બ્રહ્મચારીને અથવા બ્રાહ્મણને પૂજા
કરી ભોજન કરાવવું, અથવા કોઈ સંન્યાસી પધાર્યા હોય તો તેમને
વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. ॥ इति मनुष्ययज्ञ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી ગેઆસ સમર્પણ કરવો:—

सुरभिर्वैष्णवी माता, नित्यं विष्णुपदे स्थिता । गोघ्रासं
तु मया दत्तं, सुरभिः प्रतिगृह्यताम् ॥ इदं गोभ्यो न मम ॥

પછી ઘરથી બહાર નીકળી, નીચે પ્રમાણે બોલી, કાગડાકૂતરા
આંત્રિ ભૂમિપર બલિ આપવા:—

यमोऽसि यमदूतोऽसि, वायसोऽसि महामते । अहोरात्र-
कृतं पापं, बलिं भक्षतु वायसः ॥ इदं वायसेभ्यो न मम ॥
द्वौ भवानौ श्यामशबलौ, त्रैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यामन्नं प्र-
दास्यामि, रक्षेतां पयि मां सदा ॥ इदं भ्भ्यां न मम ॥
पिपीलिकाकीटपतङ्गकाया बुभुक्षिताः कर्मनियोगबद्धाः ।

પ્રયાન્તુ તે તૃપ્તિમિદં મયાઽસં તેભ્યોઽવમૃષ્ટં સુખિનો ભવન્તુ ॥
ઇદં પિપીલિકાકીટપતન્નકેભ્યો ન મમ ॥

પઃછી હાથપગ ૧ઘોષ, આચમન લઘ, કુંડમાંની વિભૂતિ જમણે
હાથે લઘ, નીચેનો મંત્ર બોલીને લલાટ, કંડ, ખંને બાહુમૂલ અને હૃદય
એ સ્થાનપર વા કેવલ લલાટપર તે ત્રિપુંડ્રની પેડે ધારણ કરવી:—

ૐ ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ત્ર્યાયુષમ્ । યદેવેષુ
ત્ર્યાયુષં તન્મો અસ્તુ ત્ર્યાયુષમ્ ॥

પશ્ચાત્ નીચેનાં મંત્રો બોલી, ખંને હાથ જોડી રાખી, અગ્નિનું
વિસર્જન કરવું:—

ગચ્છ ગચ્છ સુરશ્રેષ્ઠ, સ્વસ્થાને પરમેશ્વર । યત્ર બ્રહ્માદયો
દેવાસ્તત્ર ગચ્છ હુતાશ્વન ॥ ૐ યજ્ઞ યજ્ઞં ગચ્છ યજ્ઞપતિં
ગચ્છ સ્વાં યોર્નિ ગચ્છ સ્વાહા । એષ તે યજ્ઞો યજ્ઞપતે સહમૂક્ત-
વાંકઃ સર્વવીરસ્તં જુષસ્વ સ્વાહા ॥

પછી કુશ્વપવિત્રનો ત્યાગ કરી, નીચે પ્રમાણે બોલી, વૈશ્વદેવકર્મ
શ્રીપરમેશ્વરને અર્પણ કરવું:—

અનેન વૈશ્વદેવાણ્યેન કર્મણા શ્રીયજ્ઞનારાયણસ્વરૂપી
પરમેશ્વરઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

૧ જોએા ધરથી બહાર નહિ નીકળીતાં જ્યાં વૈશ્વદેવ કરતા હોય
ત્યાંજ કાગડા આદિને નિમિત્તે માસ મુકતા હોય તેમને પણ ધેવાની
આવશ્યકતા નથી.

પછી બંને હાથ જોડી, નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ તથા નમસ્કાર કરી, તે કર્મની સમાપ્તિ કરવી:—

યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોક્ત્યા, તપોયજ્ઞક્રિયાદિષુ । ન્યૂનં
સમ્પૂર્ણતાં યાતિ, સદ્યો વંદે તમચ્યુતમ્ ॥ ૐ વિષ્ણવે નમઃ ।
ૐ વિષ્ણવે નમઃ । ૐ વિષ્ણવે નમઃ ॥

પછી કોઇ અતિથિ આવેલો હોય તો તેને ભોજન કરાવી, પછી ગૃહસ્થે કુટુંબસહિત ભોજન કરવું.

ઉપર કહેલા પંચમહાયજ્ઞો પ્રત્યેક દિને નિત્યપ્રતિ કરવા જોઈએ. જેને વિશેષ સગવડતા ન હોય તેણે મનુષ્યયજ્ઞપછીનો ભાગ અમંત્ર કરવો. કાંઈજ ન બની શકે તો સર્વ દેવતાને ઉદ્દેશે ગાયત્રીમંત્રથી પ્રોક્ષણ કરેલા ધીવાળા બાતની કે ધીની એક આહુતિ ૐ સર્વેભ્યો દેવેભ્યઃ સ્વાહા । इदं सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ એમ બોલી, પવિત્ર સ્થલે રાખેલા અગ્નિમાં હોમી, દેવયજ્ઞ કરવો, ગોગ્રાસ તથા શ્વાનગ્રાસ કાઢી જૂતયજ્ઞ કરવો, પિતૃઓને ઉદ્દેશે એક બલિ મૂકી પિતૃયજ્ઞ કરવો, કિંવા તર્પણમાં કહેલા બે શ્લોકોકાવડે તર્પણ કરી પિતૃયજ્ઞ કરવો, હથ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરી બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો, અને સુપાત્ર બ્રાહ્મણને યથાશક્તિ અન્નદાન કરી મનુષ્યયજ્ઞ કરવો. પછી ભોજન કરવું. “ જે માત્ર પોતાનેજ માટે રાંધે છે તે પાપાત્મા પાપનુંજ બક્ષણ કરે છે ” એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તથા બ્રહ્મયજ્ઞાદિ ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે છે, તેથી પંચમહાયજ્ઞ કરવામાં કોઈ પણ દિને પ્રમાદ નહિજ કરવો જોઈએ.

॥ इति वैश्वदेवप्रयोग ॥

॥ ભોજનવિધિ ॥

સોનાના કે રૂપાના પાત્રમાં કિંવા કૃળ, આંખો, કમલ, મહુડો, xખાખરો, જાંબુ, ફણસ, ચંપો અને ઊંમરો એમના પાનમાં ભોજન કરવું એ ઉત્તમ છે. પિત્તલના* પાત્રમાં ભોજન કરવું એ મધ્યમ છે. કાંસાના પાત્રમાં એકેજ ભોજન કરવું. જે પાત્રમાં એકે ભોજન કર્યું તે ઉચ્છિષ્ટ થયું, માટે ખીજએ તેમાં ભોજન કરવું નહિ. મૃતિકાના પાત્રમાં, પાંદડાંઓના પૃષ્ઠભાગમાં, લોઢાના પાત્રમાં, તાંબાના પાત્રમાં, ભાંગેલા પાત્રમાં, મલિન પાત્રમાં, અને વડ, પીંપળા તથા આકડાનાં પાંદડાંઓમાં ભોજન કરવું એ નિષિદ્ધ છે.

ચાર ખૂણાવાળું^૧ મંડલ કરી, તે મંડલપર ઘોચેલું પાત્ર રાખી, પોતાને જમણે પડખે જલપાત્ર અને પ્યાલો મૂકી, પંચમહાયજ કર્યા પછી રહેલું એટલે શેષ, ઘી આદિથી યુક્ત એવું, પાત્રમાં પીરસેલું, “આ અન્ન અમને નિત્ય પ્રત્ત થાયો.” એ રીતે ભાષણ કરતાં નમસ્કાર કરી, જે અથવા એક પગવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતાં ગાયત્રીમંત્રવડે પાત્રમાંના અન્નને અભિમંત્રણ કરી, ઐ સત્યં ત્વર્તેન પરિષિચામિ ॥ એ મંત્રવડે દિવસે, અને ઐ શ્રુતં ત્વા સત્યેન પરિષિચામિ એ મંત્રવડે રાત્રિએ પાત્રની ચારેભણી જમણા

x વેલાજેવા ખાખરાના પાંદડામાં ભોજન કરવું નિષિદ્ધ છે.

* પિત્તલના પાત્રમાં જે ઊતરતી પરચાતિવાળા મનુષ્યે નિરામિષ ભોજન કર્યું હોય તો તેને માંજ અગ્નિમાં તપાવ્યા પછી ઉપયોગમાં લેવું.

૧ બ્રાહ્મણે એ ચતુષ્કોણ મંડલ જલથી ચાર આંગળનું કિંવા એક વેંતનું કરવું, ક્ષત્રિયે ત્રિકોણ ને વૈશ્યે ગોલ મંડલ કરવું. શૂદ્રે માત્ર અધ્યુક્ષણજ કરવું.

હાથવડે જલસિંચન કરવું, - જલધારા કરવી. પછી ઐ અગ્નિરસ્મિ
 જન્મના જાતવેદા ઘૃતં મે ચક્ષુરમૃતં મ આસન્ । અર્ક-
 સ્થિધાતૂ રજસો વિમાનોઽજસ્રો ધર્મો હવિરસ્મિ નામ ॥ એ
 મંત્રવડે જહરાગ્નિનું ધ્યાન કરી, પાત્રની આગળ જમણી બાજુએથી
 ડાબી બાજુએ જાય એમ નાની જલધારા કરી, તે પર જમણી
 બાજુએથી ડાબી બાજુએ જાય એમ ઐ ભૂપતયે સ્વાહા નમઃ ।
 ઐ ભુવનપતયે સ્વાહા નમઃ । ઐ ભૂતાનાં પતયે સ્વાહા નમઃ ॥
 એ ત્રણ મંત્રોવડે ત્રણ બલિ મૂકવા. (ધીવાળા રાંધેલા ચોખા થોડા
 થોડા મૂકવા.) એ હાથ, એ પગ અને મુખ ભીનાં રાખી, આપોશન-
 માટે હાથમાં જલ લઈ અન્નં બ્રહ્મ રસો વિષ્ણુર્મોક્તા દેવો મહે-
 શ્વરઃ । एवं ધ્યાત્વા તુ યો મુક્તે સોઽન્નદોષેર્ન લિપ્યતે ॥ એ
 મંત્રના અર્થનું મનમાં સ્મરણ કરતાં ઐ અમૃતોપસ્તરણમસિ સ્વાહા
 એ મંત્રવડે હાથમાં લીધેલા જલનું પાન કરી, મૈત્ર ધારણ કરી,
 ડાબે હાથે પાત્રનો સ્પર્શ કરી, ઐ પ્રાણાય સ્વાહા । ઐ અપાનાય
 સ્વાહા । ઐ વગ્નાય સ્વાહા । ઐ સમાનાય સ્વાહા । ઐ ઉદાનાય
 સ્વાહા ॥ એ મંત્ર બોલી, એક એક મંત્રથી ધીવાળા અથવા દૂધવાળા
 ભાતની એકેક એમ પાંચ આહુતિ પ્રાણને આપવી. પછી પાત્રપરથી ડાબે
 હાથ ઊપાડી લઈ, ઘોષ, પવિત્ર જલનો સ્પર્શ ડાબા હાથની અનામિકાએ
 બંને તેત્રને કરવો. પછી યથેચ્છ ભોજન કરવું. જમતાં વચમાં પાણી
 પીવાની ઇચ્છા થાય તો ડાબા હાથમાં જલપાત્ર લઈ, તે જમણા કાંડા-
 ઉપર રાખી પીવું. ભોજન કરી રહ્યા પછી ઉચ્છિષ્ટ શેષ અન્નની પાત્રની
 ડાબી બાજુએ પૃથ્વીપર પિતૃતીર્થથી ચિત્રાહુતિ દેવી. પાત્રનો સ્પર્શ
 તથા મૈત્ર એ પ્રાણાહુતિસુધી આવશ્યક છે, પછી રાખવાં કે ન રાખવાં
 તે સ્વેચ્છાપર છે. ખૂણાઓમણી મુખ રાખી ભોજન ન કરવું.

પૂર્વ કે પશ્ચિમદિશાભણી મુખ રાખી ભોજન કરવું. પછી જમણી હથેળી-
માં ઉત્તરઆપોશનમાટે જલ લઈ, ઓમ અમૃતાપિધાનમસિ
સ્વાહા ॥ એ મંત્રથી તે જલ અર્ધ પીવું, ને અર્ધ રૌરવે પૂનિલયે પચા-
ર્બુદનિવાસિનામ્ । અર્થિનાં સર્વભૂતાનામક્ષયમુપતિષ્ઠતુ ॥ એ
મંત્રવડે પિતૃતીર્થથી એટલે અંગૂઠાભણીથી ચિત્રાહુતિપર નાંખવું. પછી
ભોજનપાત્રપાસેથી બલિ કિંવા ચિત્રાહુતિ લઈને ઊભા થવું, ને તે
અન્ન કાગડા આદિને નાંખવું. પછી હાથમુખ ધોઈ, સોળ કેાગળા કરી,
બે કિંવા ત્રણ આચમન લેવાં. હાથ ચણાના લોટથી, ચંદનથી, મૃત્તિકા-
થી, છાણાના બૂકાથી, અથવા તલના ખોળના બૂકાથી. ચીકાશ તથા
ભોજનના પદાર્થોનો ગંધ દૂર થાય એમ સારી રીતે ધોવા જોઈએ.
આચમન કર્યા વિના મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ. ઉત્તરઆપોશન
કર્યા વિના ઊડે તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. બાળકને પાસે બેસાડી
તેની સાથે ભોજન કરવું નહિ. બાળક તથા વૃદ્ધને ભોજન કરાવ્યા વિના
ભોજન કરવું નહિ. પગઉપર પગ રાખી, પગ લાંબા કરી, ખૂણાસામે
મોઢું રાખી, દુષ્ટની સાથે એક પંક્તિમાં, અગ્નિ અથવા પાકસિદ્ધિરહિત
ઘરમાં, દેવાલયમાં, અગ્નિહોત્રશાલામાં, શૂન્યગૃહમાં, બંને સંધ્યાસમયમાં,
મધ્યરાત્રે, યજ્ઞોપવીતરહિત, પાદુકા પહેરીને, જોડા પહેરીને,
માથે બાંધીને, અજીર્ણ હોય ત્યારે, મકવાદ કરતાં કરતાં, ઊના અન્ન-
પર ઘુંક મારીને, આંગળીઓ ફેલાવીને, બીને માથે, બીને લૂગડે,
ઉપવસ્ત્ર પાસે રાખ્યા વિના, સૂતાં સૂતાં, ખાટલાપર બેસીને, રજસ્વલા
ચાંડાલ શ્વાન કાગડા કે કૂકડા આદિ અપવિત્રની દષ્ટિ પડે એવા સ્થલમાં,
ઊભડક બેસીને, છાણાપર બેસીને, મૃત્તિકાના ઢેકા કે નળીઆપર બેસીને,
ભાંગેલા પાટલાપર બેસીને, આકડાના પાનપર બેસીને, ભોજનના પદાર્થો
ફેવલ ભૂમિપર કે હાથમાં રાખીને, ડાબે હાથે ને શ્દ્રે ભોજન કરતાં શેષ

રહેલું અન્ન ભોજન કરવું નહિ. શાક, મૂલ ને ફલ ઇત્યાદિ પદાર્થો દાંતે ત્રાડીને ખાવા નહિ. પ્રથમ મધુરપદાર્થ, મધ્યમાં ખારાખાટા પદાર્થ ને છેવટ તીખા ઇત્યાદિ પદાર્થ ખાવા. પ્રથમ ને છેવટ નરમ પદાર્થ ને વચ્ચે કઠણ પદાર્થ ભક્ષણ કરવા. અતિમીઠું, અતિ-મરચાં કે અતિતેલ ખાવું નહિ, તેમજ ચા કે કાવો આદિ ઉત્તેજક પદાર્થ તથા માદક પદાર્થ વાપરવા નહિ. ધી અને દૂધપાક એ પદાર્થ પૂરા ખાવા, અને બીજા પદાર્થો પાત્રપર થોડા રહેવા દેવા. દિવસ અને રાત મળી બે સમયજ ભોજન કરવું. અપ્રવાસી કિન્ને વચ્ચે દૂધ, ફલ કે મૂલ આદિ વિના રાંધેલા અન્નનું ત્રીજી વાર ભોજન કરવું નહિ. ડાખા હાથવડે અન્નનો સ્પર્શ કરવો નહિ, તેમજ તે કાલે તે હાથવડે પગનો તથા બસ્તિનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

પંક્તિમાંથી એકાદ મનુષ્ય ઊઠે, અથવા ઉત્તરઆપોશન લે, તો બીજાઓએ શેષ રહેલું અન્ન જમવું નહિ. મીઠું, ચટણી, ધી, વિવિધ લેણ તથા પેય, તેલ, મધ ને દૂધ ઇત્યાદિ પદાર્થ રૂપાની કિંવા પિત્તલની કડછી કિંવા ચમચાવડે નહિ દેતાં કેવલ હાથવડેજ દીધા હોય તો તે ખાવા નહિ. જેને વિચાર્યાને દશ દિવસ થયા નથી એવી માયનું તથા લેંસનું દૂધ, અપવિત્ર સ્થલમાં ઊગેલાં શાકો, તાંબાના પાત્રમાં ગાયનું દૂધ, કાંસાના પાત્રમાં નાળિયેરનું જલ કે શેરડીનો રસ, ગોળ-સાથે મળેલું દહિં અને ગોળસાથે મળેલું આદુ એ ભક્ષણ કરવાં નહિ. ભોજન કરતાં આશૌચ પ્રાપ્ત થાય તો મુખમાંના આસનો ત્યાજ કરી સ્નાન કરવું. જે તે આસ ખાય તો નાઈને ઉપવાસ કરવો જોઈએ. સમજું અન્ન જમે તો વણ ઉપવાસ કરવા જોઈએ. નાચા વિના જમે તો એક ઉપવાસ ને ગાયત્રીજપ કરવો જોઈએ. અન્નજનમાં જતો

વિના જમે તો રાત્રે ભોજન કરવું જોઈએ, ને જાણીને જમે તો ઉપવાસ કરવો જોઈએ.

ગ્રાસમાં શેષ રહેલું જમવું નહિ, અને જે પાત્રવડે જલાદિક પીધું તે પાત્રમાં જે શેષ જલાદિક રહ્યું હોય તે પુનઃ પીવું નહિ. ભોજન કરતી વેલા અન્ય ભોજન કરનારને સ્પર્શ કરવો નહિ. અતિ-ભોજનથી આરોગ્યાદિની હાનિ થાય છે, માટે તે કરવું નહિ. જે દિવસે ભાત ન હોય, અર્થાત્ પીચડી કે બાજરીના રોટલા આદિ ખાવાના હોય, તે દિવસે ખાંડ વા શાકરના ભૂકાથી તથા બલિ મૂકવા, ને પાંચ પ્રાણાહુતિ પણ તેનીજ આપવી.

શાક તથા દાળ ઇત્યાદિ જમણીમણી પીરસવાં, ભક્ષ્ય તથા ભોજ્ય ડાખી બાળુ પીરસવાં, ને ભાત વચ્ચે પીરસવો. અથાણાં તથા ચટણી આદિ સંમુખ શાકને પડખે અનુક્રમે મૂકવાં. એક પંક્તિમાં એકલાને સ્વેચ્છાથી ઓછાવધતા પદાર્થો પીરસવા નહિ. ધી અન્નશુદ્ધિ-માટે ભોજનની પહેલાં ભાતમાં લેવું.

વાળ, કીડીઓ ને માખીઓસહિત રંધાયેલા અન્નનો ત્યાગ કરવો. પાક થયા પછી તે અન્ન વાળ, કીડી કે માખી ઇત્યાદિથી મિશ્રિત થાય તો તે અન્નની શુદ્ધિમાટે તે પર જલ છાંટવું.

ભોજન કર્યા પછી “ભોજન કરેલું અન્ન શીઘ્ર પચી જાય” એવી મનમાં ભાવના કરી, ઉદરપર હાથ ફેરવી, મુખશુદ્ધિમાટે તાંબૂલ કિંવા સોપારી આદિ ખાવું. પછી બીજું વસ્ત્ર પહેરી સો ડગલાંને આશરે હરવું કરવું.

બંને પ્રકારના આશૌચમાં જમવાસમયનું બલિદાન, પાંચ પ્રાણાહુતિ ને ડાખે હાથે પાત્રનો સ્પર્શ ઇત્યાદિ કલા પ્રમાણે કરવી, તેમનો ત્યાગ ન કરવો.

ભોજનોત્તર પોતાના તથા પૌષ્પવર્જના નિર્વાહમાટે દિવ્જ ગૃહસ્થે
યથાયોગ્ય ઉદ્યોગ સત્યતા, પ્રામાણિકતા તથા સાવધાનતાથી કરવો,
અને પોતાના પ્રારબ્ધકર્મથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ રાખવો.

॥ સાયંકાલનું કૃત્ય તથા શયનવિધિ ॥

સાયંકાલે પ્રથમ પવિત્ર જલથી સ્નાન કરી, સાયંસંધ્યા તથા
આયંહોમ કરી, પછી દીવો થયો હોય તો તેની નીચેના મંત્રોથી
સ્તુતિ કરી, તેને નમન કરવું. પશ્ચાત્ તે દીપકની આગળ બેડેલા પૂજ્ય
વર્ગને નમન કરવું.

દીપસ્તુતિના શ્લોકો:--

દીપો જ્યોતિઃ પરં બ્રહ્મ, દીપો જ્યોતિર્જનાર્દનઃ ।

દીપો હરતુ મે પાપં, સન્ધ્યાદીપ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧ ॥

શુભં કરોતુ કલ્યાણમારોગ્યં સુખસમ્પદમ્ ।

શત્રુબુદ્ધિવિનાશં ચ, દીપજ્યોતિર્નમોઽસ્તુ તે ॥ ૨ ॥

પછી ગૃહદેવતાનું પૂજન કરી રાત્રિભોજન કરવું. ભોજન
કરતાં દીવો ઓલાઇ જાય તો ભોજન બંધ રાખી, પાત્રને હાથ
અડાડી રાખી, મનવડે ગાયત્રીનું સ્મરણ કરતા રહી, દીવો ઠરાવ્યા
પછી જમવું.

રાત્રિનો પહેલો પ્રહર વિદ્યાભ્યાસાદિમાં વ્યતીત કરી, બીજો
તથા ત્રીજો પ્રહર નિદ્રામાં વ્યતીત કરવા. વિવેકી ગૃહસ્થોએ નિષિદ્ધ
દિવસે સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો નહિ. ઋતુ પ્રાપ્ત થયાના દિવસથી સોગ

દિવસ ઋતુના ગણાય છે. તેમાં પ્રથમના ચાર, અગીઆશ્મો ને તેરમો એ દિવસો વર્ષ પુત્રની કામનાવાળાને બેઠી દિવસ અને પુત્રીની કામનાવાળાને એકી દિવસ સમાગમના ગણાય છે. એ સોગ દિવસમાંના છ, તથા આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ, અમાસ, મેષ આદિ બાર સંક્રાંતિના દિવસો, વૈધૂતિ, વ્યતીપાત, પરિધનામના યોગનો પહેલો અર્ધભાગ, વિષ્ટિ, સંધ્યાસમય, માખાપના સાંત્સરિકનો દિવસ, તેમના શ્રાદ્ધનો ને તેની આગળનો દિવસ, પોતાનું જન્મનક્ષત્ર, દીક્ષાનો દિવસ, વ્રતનો દિવસ અને દિવસ એ સ્ત્રીસમાગમમાં નિષિદ્ધ છે. અદાર વા વીશ વર્ષની અંદરના વયવાળા દિગ્ધે બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવો એ પાપ છે, તેમજ પછી પણ પ્રજોત્પત્તિના હેતુને બૂલી વધારે વિષયસેવન કરવું તે પણ પાપ છે. શ્રામ્યધર્મની અંતે પૃથ્થ ચોથામાં કહ્યા પ્રમાણે શૈવ્ય કરવું જોઈએ, ને સ્ત્રીપાસે જતી વેલા જનોઈ કંઠલંબિત કરી તે કાનપર ચઢાવવું જોઈએ. ગૃહસ્થે નિદ્રાના સમયને પામીને મુખમાંથી તાંબૂરનો, કંઠમાંથી પુષ્પની માલ્લાનો, શય્યામાંથી સ્ત્રીનો અને લલાટમાંથી ચંદનના ત્રિપુંડ્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સંધ્યાસમયે, ધાન્યના ઢગલાપર, બીનાં કપડાં પહેરીને, પડવાનો ભય રહે એવાં નિરાધાર ઉંચાં સ્થલોપર, ધૂળપર, દાંકરાપર, અપવિત્ર સ્થલમાં, ગૌશાલામાં, દેવ બ્રાહ્મણ અને ગુરુની ઉપરના ભાગમાં, ઉચ્છિષ્ટ સ્થિતિમાં, ભૂતવાળા ઘરમાં, સ્મશાનમાં, કપ્તરસ્તાનમાં, સમાધિઓનાં સ્થાનમાં, ખાંભાઓ (પાગીઆઓ) હોય ત્યાં, મક્ષના સ્થાનમાં, નાગના સ્થાનમાં, કાર્તિકસ્વામીના સ્થાનમાં, રાફડાની સમીપમાં, મોટા ઝાડના મૂલમાં અને નગ્નસ્થિતિમાં શયન કરવું નહિ.

શયનમાટે જે ખાટમો કિંવા પલંગ હોય તે માંકડવિનાના, સમાન, પવિત્ર, સાબે ને પોતાના શરીરના પ્રમાણુથી અતિમોટા

કિંવા નાનો ન હોય એવો જોઈએ. ગાદલાં ને ગોદલાં પણ સ્વચ્છ, દુર્ગંધવિનાનાં તથા જંતુવિનાનાં જોઈએ.

હાથપગ ધોઈ, તેને લુછ, ધોળું વસ્ત્ર પહેરી, સ્વચ્છ જગામાં, પૂર્વ પશ્ચિમ અથવા દક્ષિણ એમાંની કોઈ એક દિશાભણી માથું રાખી શયન કરવું. ઉત્તરભણી માથું રાખીને ન સવું. રાત્રિસૂક્તનો જપ કરીને અગસ્તિ, માધવ, મુચુકુંદ, મહામુનિ કપિલ અને અગસ્તિક એ પાંચ સુમે શયન કરનારાઓનું સ્મરણ કરવું, ને પછી પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રણામ કરો, તથા યથાશક્તિ ઇષ્ટમંત્રનો જપ કરી, મન શાંત રાખી, શયન કરવું. પ્રથમ થોડા શ્વાસ ચીત! સૂઈને લેવા, પછી જમણે પડખે સૂઈ થોડા શ્વાસ લેવા, ને પછી ડાબે પડખે સૂઈ સ્વસ્થપણે ઇષ્ટદેવમાં વૃત્તિનું અનુસંધાન કરતાં કરતાં નિદ્રાધીન થવું.

રાત્રિસ્મરણસૂક્તના મંત્રો:—

હરિઃ ઐ. આ રાત્રિ પાર્થિવં રજઃ પિતુરમાયિ ધામ-
ભિઃ । દિવઃ સદાંસિ બૃહતી ત્રિતિષ્ઠ સ આત્મેષં વર્તતે તમઃ
॥ ૧ ॥ ઉષસ્તચ્ચિત્રમાભરાસ્મધ્યં વાજિનીવતિ । યેન તોકં
ચ તનયં ચ ધામહે ॥ ૨ ॥

॥ અથ સંક્ષેપશ્રાવણીપ્રયોગ ॥

ધરે પ્રાતઃકાલમાં સ્નાનસંધ્યાદિ કરી. દર્બ, દુર્વા, મૃતિકા, ગો-
મય, તિલ, તાંબૂલ, ચોખ્ખા, સોપારી, નાળિયેર, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય, યજ્ઞો-
પવીત, પંચગવ્ય, ધૂપ, દીપ, ગંધ, પુષ્પ, આસન, તરબાણું, આચમની,
પંચપાત્ર, જલનો લોટો, અંકુર ને અપામાર્ગ (અધેડો)
ઇત્યાદિ લઈ, નદી આદિ સમશીપ જલાશયપ્રતિ જઈ, પવિત્ર થઈ, પૂર્વા-

બિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, દેશકાલાદિના ઉચ્ચારસહ સંકલ્પ કરવો. તે સંકલ્પ હેમાદ્રિહૃત સ્નાનસંકલ્પ*પ્રમાણે કરવો, અથવા નીચે પ્રમાણે કરવો:-

અત્રાચ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-

* ॐ શ્રીમન્મહાગણાધિપતયે નમઃ । શ્રીગુરુભ્યો નમઃ । શ્રીસરસ્વતીભ્યો નમઃ । વેદાય નમઃ । વેદપુરુષાય નમઃ । ઇષ્ટદેવતાભ્યો નમઃ । કુલદેવતાભ્યો નમઃ । સ્થાનદેવતાભ્યો નમઃ । ગ્રામદેવતાભ્યો નમઃ । વાસ્તુદેવતાભ્યો નમઃ । એતત્કર્મ-પ્રધાનદેવતાભ્યો નમઃ । સર્વેભ્યો બ્રાહ્મણેભ્યો નમો નમઃ । અવિદ્મસ્તુ । અથ બ્રહ્મણો દ્વિતીયે પરાર્થે શ્રીશ્વેતવારાહકલ્પે વૈવસ્વતમન્વન્તરે અષ્ટાવિંશતિતમે કલિયુગે કલિપ્રથમચરણે ભારતખંડે જંબૂદ્વીપે આર્યાવર્તનર્તગતસૌરાષ્ટ્રદેશે ગોમત્યાઃ પૂર્વ-દિગ્ભાગે શ્રીમલ્લવળાબ્ધેરુત્તરે તીરે શ્રીશાલિવાહનશાકે બુદ્ધા-વતારે અસ્મિન્ વર્તમાને અમુકનાન્ત્રિ સંવત્સરે અમુકઅયને અમુકઋતૌ અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે અમુકનક્ષત્રે અમુકરાશિસ્થિતે ચંદ્રે અમુકરાશિસ્થિતે શ્રીસૂર્યે શેષેષુ ગ્રહેષુ યથાયથારાશિસ્થાનસ્થિતેષુ સત્સુ એવંગુણવિશેષેણ વિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ અમુકશર્મણઃ મમ હહ જન્મનિ જન્માન્તરે વા બાલ્યયૌવનવાર્દ્ધવ્યાવસ્થાસુ વાકપાણિપાદપાયુ-પસ્થઘ્રાણસ્નાનચક્ષુઃસ્પર્શનશ્રોત્રમનોભિચરિત-જ્ઞાતાજ્ઞાતકામા-

तिथौ अमुकवासरे यथावर्तमाननक्षत्रयोगकरणलग्नमुहूर्त-
समवाये एवंग्रहगणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अधीतानामध्ये-

काममहापातकोपपातकादिसञ्चितानां पापानां, ब्रह्महननसुरा-
पानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनयत्संसर्गरूपमहापातकानां, बुद्धि-
पूर्वकाणां मनोवाक्कायकृतानां बहुकालाभ्यस्तानां उपपातकानां
च, स्पृष्टास्पृष्टसङ्कुलीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंश-
करणविहिताकरणकर्मलोपजनितानां, रसविक्रयकन्याविक्रय-
हयविक्रयगोविक्रयखरोष्ट्रविक्रयदासीविक्रयअजादिपशुविक्रयस्व-
गृहविक्रयनीलीविक्रयअक्रेयविक्रयपण्यविक्रयजलचरादिजन्तु-
विक्रयस्थलचरादिविक्रयखेचरादिविक्रयसंभूतानां, निरर्थक-
वृक्षच्छेदनऋणानपाकरणब्रह्मस्वापहरणदेवस्वापहरणराजस्वा-
पहरणपरद्रव्यापहरणतैलादिद्रव्यापहरणफलापहरणलोहादिहर-
णनानावस्तुहरणरूपाणां, ब्राह्मणनिन्दागुरुनिन्दावेदनिन्दाशास्त्र-
निन्दापरनिन्दाभक्ष्यभक्षणाभोज्यभोजनाचोष्यचोषणालेखलह-
नापेयपानास्पृश्यस्पर्शनाश्राव्यश्रवणार्हिस्यर्हिसनाकन्धवन्दना-
चिन्त्यचिन्तनायाज्ययाजनापूज्यपूजनरूपाणां, मातृपितृतिर-
स्कारस्त्रीपुरुषप्रीतिभेदनपरस्त्रीगमनाविधवागमनवेद्यागमनदासी-
गमनचाण्डालादिहीनजातिगमनगुदगमनरजस्वलागमनपश्वर्ग

व्यमाणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रो बोधणदन्त-
 विवृतिदुर्हृत्तद्रुतोच्चारितवर्णानां, पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितवि-
 गमनरूपाणां, कूटसाक्षित्वपैशून्यवादमिध्यापवादम्लेच्छसंभाषण-
 ब्रह्मद्वेषक-जब्रह्मवृत्तिहरणवृत्तिछेदनपरवृत्तिहरणरूपाणां, मित्र-
 वञ्चनगुरुवञ्चनस्वामिवञ्चनासत्यभाषणगर्भपातनपाथिताम्बूलचर्व-
 णहीनजातिसेवनपराभभोजनगणान्नभोजनलभुनपलाण्डुगृञ्जन-
 भक्षणतालवृक्षफलभक्षणोच्छिष्टभक्षणमार्जारोच्छिष्टभक्षणपर्यु-
 धितान्नभक्षणरूपाणां, पङ्क्तिभेदकरणभ्रूणाहिंसापशुहिंसाबाल-
 हिंसाद्यनेकहिंसोद्भूतानां, शौचत्यागस्नानत्यागसन्ध्यात्यागौ-
 पासनाग्नित्यागवैश्वदेवत्यागरूपाणां, निषिद्धाचरणकुग्राम-
 वासब्रह्मद्रोहगुरुद्रोहपितृमातृद्रोहपरद्रोहपरनिन्दात्मस्तुतिदुष्टप्रति-
 ग्रहभुज्जनसंतर्गरूपाणां, गोयानवृषभयानमहिषीयानगर्दभयानो-
 ष्टयानाजयानभृत्याभरणस्वग्रामत्यागगोत्रत्यागकुलत्यागदूरस्थमंत्र-
 णविप्राशाभेदनावन्दिताक्षिर्बादिग्रहणपतितसंभाषणरूपाणां, पतित
 जनपङ्क्तिभोजनाहःसङ्क्रमवृथामनोरथादिपापानां, तथाः महा-
 पापोपपापाभ्यां, नानायांने यत्कृतम् । बालभावेन यत्पापं, धुस्तृ-
 ढर्यं च यत्कृतम् ॥ आत्मार्थं चैव यत्पापं परार्थं चैव यत्कृतम् ।
 तीर्थेषु चैव यत्पापं, र्बब्रह्माकृतं च यत् ॥ रागद्वेषादिजनितं,
 कामक्रोधेन यत्कृतम् । हिंसानिद्रादिजं पापं, भेददृष्ट्या च यन्मय ॥

वृत्तोच्चारितवर्णानां, श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां
श्रुतीनां, यथातथामत्वं तत्परिहारार्थं, अष्टत्रिंशदनध्यायाध्य-

देहाभिमानजं पापं, सर्वदा यन्मया कृतम् । भूतं भव्यं च यत्पापं,
भाविष्यं चैव गौतमि ॥ शुष्कमार्द्रं च यत्पापं, जानता जानता कृतम् ।
महल्लघु च यत्पापं, तन्मे नाशय जाह्नवि ॥ ब्रह्महा मद्यपः
स्तेयी, तथैव गुरुतल्पगः । महापापानि चत्वारि, तत्संसर्गो तु
पञ्चमः ॥ अतिपातकमन्यच्च, तद्वधूनमुपपातकम् । गोवधो ब्राह्म-
ता स्तेयं, ऋणानां चानपक्रियाः ॥ अनाहिताग्निता पण्यविक्रयः
परिवेदनम् । इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः, स्त्रीहिंसौषधिजीवनम् ॥ हिंसा-
यात्राविधानं च, भृतकाध्यापनं तथा । प्रथमाश्रममारभ्य,
यत्किञ्चिच्चित्कालिषं कृतम् ॥ कुमिकीटादिहननं, यत्किञ्चि-
त्प्राणिहिंसनम् । मातापित्रोरशुश्रूषा, तद्वाक्याकरणं तथा ॥
अपूज्यपूजनं चैव, पूज्यानां च व्यतिक्रमः । अनाश्रमस्थता-
ग्न्यादिदेवाशुश्रूषणं तथा ॥ परकार्यापहरणं, परद्रव्योपजीवनम् ।
ततोऽज्ञानकृतं वापि, कायिकं वाचिकं तथा ॥ मानसं त्रिविधं
पापं, प्रायश्चित्तैरनाशितम् । तस्मादशेषपापेभ्यस्तद्वाहि त्रैलोक्य-
पावनि ॥ निष्पापोऽस्म्यधुना देवि, प्रसादात्तव नाम्यथा ॥
इत्यादिप्रकीर्णपातकानां एतत्कालपर्यन्तं सञ्चितानां लघुस्थूल-
सूक्ष्माणां च निःशेषादित्येतदर्थं दशावरान् दशापरान् आत्मना

यने, रथ्यासञ्चरतः शूद्रस्य गृण्वतोऽध्ययने, म्लेच्छान्त्यजा-
देः गृण्वतोऽध्ययने, अशुचिदेशेऽध्ययने, आत्मनोऽशुचित्वेऽ-
ध्ययने, अक्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घ-
प्लुतकण्ठतालुपूर्द्धन्योष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिह्वामूली-
योपधमानीयोदात्तानुदात्तस्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे, माधुर्या-
क्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य

सहितान् एकविंशतिपुरुषानुद्धर्तुं ब्रह्मलोकावधिपञ्चाशत्कोटि-
योजनविस्तीर्णेऽस्मिन् भूमण्डले सप्तर्षिमण्डलपर्यन्तं वालुकाभिः
कृतराशे वर्षसहस्रावसाने एकैकवालुकापकर्षकमेण सर्वराश्यप-
कर्षसंमितकालपर्यन्तं ब्रह्मलोके ब्रह्मसायुज्यताप्राप्त्यर्थं कुरु-
क्षेत्रादिसर्वतीर्थेषु स्नानपूर्वकं सहस्रगोदानजन्यफलप्राप्त्यर्थं
तथा मम समस्तपितृणां आत्मनश्च विष्णवादिलोकप्राप्तये, अधी-
तानामध्येष्यमाणानां चाध्यायानां, स्थापनविच्छेदक्रोश-
घोषणदन्तविवृतिदुर्वृत्तद्रुतोश्चारितवर्णानां, पूर्वसवर्णानां, गलो-
पलम्बितविवृतोश्चारितवर्णानां, श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः
पठितानां श्रुतीनां, यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थं, अष्टत्रिंशदन-
ध्यायाध्ययने, रथ्यासञ्चरतः शूद्रस्य गृण्वतोऽध्ययने, म्लेच्छा-
न्त्यजादेः गृण्वतोऽध्ययने, अशुचिदेशेऽध्ययने, आत्मनोऽशुचि-
त्वेऽध्ययने, अक्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घ-

સર્વીર્યત્વસંપાદનદ્વારા યથાવત્ફલપ્રાપ્ત્યર્થે શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે
સશિષ્યોઽહં શુક્લયજુર્વેદોત્સર્ગોપાકરણં કરિષ્યે ॥

૫૯૧ નીચેના મંત્ર બોલી સર્વે જાણે શ્રીગુરુને અભિવંદન
કરવું:—

ૐ ઉમાકવીયુવા યો નો ધર્મઃ પરાપતત્ । પરિસરુયાનિ
ધર્મિણો વિસરુયાનિ વિસૃજામહે ॥

૫૯૨ નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાગ્ર મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથૌ અમુકવાસરે યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્તસમ-
વાયે એવંબ્રહ્મગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ અધ્યાયોત્સર્ગકર્મ-
નિમિત્તં ગણસ્નાનમહં કરિષ્યે ॥

૫૯૩ હૃદયે ત્વાદિ ૐ સ્વં બ્રહ્માન્તેષુ યાઃ ક્રિયાસ્તત્ર વિવ-
સ્વાન્ ઋષિઃ । સર્વાણિ યજ્ઞંષિ સર્વાણિ હન્વાંસિ । પ્રજાપતિ-

પ્લુતકઠતાલુમૂર્દ્ધન્યોષ્ઠ્યદન્ત્યન્નાસિકાનુનાસિકરેફાજિહ્વામૂલી-
યોપધ્માનીયોદાત્તાનુદાત્તસ્વારિતાદીનાં વ્યત્પયેનોચ્ચારે માધુર્યા-
ક્ષરવ્યક્તિહીનત્વાદ્યનેકપ્રત્યવાયપરિહારપૂર્વકં સર્વસ્ય વેદસ્ય
સર્વીર્યત્વસંપાદનદ્વારા યથાવત્ફલપ્રાપ્ત્યર્થે શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે
દેવબ્રાહ્મણસવિતાસૂર્યનારાયણસંનિધૌ ગદ્ગામાગીરથ્યા અમુક-
તીર્થે વા પ્રવાહાભિમુખં સ્નાનમહં કરિષ્યે ॥

લિંગોક્તા દેવતા । સ્નાનાદિસર્વકર્મસુ વિનિયોગઃ ॥ એ પ્રમાણે
ખેડી સ્નાનની આશા માગી, નીચેના મંત્રથી સ્નાન કરવું:—

નમોઽસ્તુ દેવદેવાય, શિતિકણ્ઠાય વેધસે । રુદ્રાય ચાપ-
હસ્તાય, દણ્ડિને ચક્રિણે નમઃ ॥ સરસ્વતી ચ ગાયત્રી, વેદ-
માતા ગરીયસી । સન્નિધાત્રી ભવ ત્વં ચ, સર્વપાપમળાશિની
॥ યદ્વા સાગરનિર્ઘોષ, દણ્ડહસ્ત સુરાન્તક । જગત્સૃષ્ટર્જ-
ન્મિત્ર, નમામિ ત્વાં સુરાન્તક ॥ તીક્ષ્ણદંષ્ટ્ર મહાકાય, કલ્પાન્ત-
દહનોપમ । મૈરવાય નમસ્તુભ્યમનુજ્ઞાં દાતુમર્હસિ ॥

પછી વિધિવત્ સ્નાન કરી, ઘોયેલું વસ્ત્ર પહેરી, દર્ભાસનપર
પૂર્વમુખે કિંવા ઉત્તરમુખે બેસી, ભસ્મ ધારણ કરી, આચ્મન લઈ,
માધ્યાહ્નમંધ્યા કરવી. પછી આ પુસ્તકમાં બતાવેલાં બ્રહ્મચર ને
તર્પણ કરવાં.

પછી અપામાર્ગ તથા દર્ભની ત્રણ શરથી કસ્યપ, ભરદ્વાજ,
ગોતમ, અત્રિ, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર એ સાત ઋષિ
અને સાધ્વી અરુંધતી પૃથક્ પૃથક્ ગાયત્રીમંત્ર ભણી બ્રહ્મચંથીયુક્ત બનાવ-
વાં. પછી નવા તથા છેડાવાળા ઘોળા વસ્ત્રપર પૂર્વમાં કિંવા ઉત્તરમાં
દર્ભનાં અગ્ર રહે એમ નીચેના મંત્રથી તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવી:—

ૐ । મનો જૂતિર્જુષતામાજ્યસ્ય વૃહસ્પતિર્યજ્ઞમિમં તનોતુ ।
અરિષ્ટં યજ્ઞં સમિમં દધાતુ વિશ્વે દેવાસ इह मादग्न्तापोऽश्म-
તિष्ठ ॥ ૧ ॥ ૐ एष वै प्रतिष्ठानामयज्ञो यत्रैतेन यज्ञेन
यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥ ૨ ॥ ૐ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा-
તમસ્તુ ॥

એ મંત્ર બધી પ્રતિષ્ઠામાટે તે ઋષિઓપર અક્ષત નાંખવા. પછી નીચેના મંત્રોથી તેમનું આવાહન કરવું:—

ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ કશ્યપાય નમઃ કશ્યપં આવાહયામિ ।
 ભોઃ કશ્યપ ઇહાગચ્છ ઇહ તિષ્ઠ પૂજાં ગૃહાણ મમ સંમુસ્ત્રઃ
 સુપસન્નો વરદો ભવ ॥ ૧ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ ભરદ્વાજાય નમઃ
 ભરદ્વાજં આવાહયામિ । ભો ભરદ્વાજ ઇહાં ॥ ૨ ॥ ૐ
 ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ ગોતમાય નમઃ ગોતમં આવાહયામિ । ભો ગોતમ
 ઇહાં ॥ ૩ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ અત્રયે નમઃ અત્રિં આવાહ-
 યામિ । ભો અત્રે ઇહાં ॥ ૪ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ જમદગ્નયે
 નમઃ જમદર્ગિં આવાહયામિ । ભો જમદગ્ને ઇહાં ॥ ૫ ॥
 ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ વસિષ્ઠાય નમઃ વસિષ્ઠં આવાહયામિ । ભો
 વસિષ્ઠ ઇહાં ॥ ૬ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ વિશ્વામિત્રાય નમઃ
 વિશ્વામિત્રં આવાહયામિ । ભો વિશ્વામિત્ર ઇહાં ॥ ૭ ॥ ૐ
 ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ અરુન્ધત્યૈ નમઃ અરુન્ધર્તીં આવાહયામિ । ભો અ-
 રુન્ધતિ ઇહાગચ્છ ઇહ તિષ્ઠ પૂજાં ગૃહાણ મમ સંમુસ્ત્રા સુપસન્ના
 વરદા ભવ ॥ ૮ ॥ ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ યાજ્ઞવલ્કયાય નમઃ યાજ્ઞ-
 વલ્કયં આવાહયામિ । ભો યાજ્ઞવલ્કય ઇહાગચ્છ ઇં ॥ ૯ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલવું:—

ૐ ઇમાવેવ ગોતમભરદ્વાજાવયમેવ ગોતમોઽયં ભરદ્વાજ

ગોત્રેભ્યઃ અસ્મન્માતામહપ્રમાતામહવૃદ્ધપ્રમાતામહેભ્યઃ કવ્યવાહ-
નલાદિદિવ્યાપિતૃભ્યઃ । इमानि यज्ञोपवितानि स्वधा संपद्यन्ताम् ॥

એમ બોલી ત્રણ યજ્ઞોપવીત પિતૃઓને અર્પણ કરવાં. પછી જીવતા
પિતા આદિને યજ્ઞોપવીત આપી, જનોઇ સવ્ય કરી, બ્રાહ્મણોને ગંધાદિ-
થી પૂજી, તેમને યજ્ઞોપવીતો આપી, પછી આ ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે
યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાં, ને જીર્ણયજ્ઞોપવીતનો વિધિવત્ ત્યાગ કરવો.

પછી આચમનપ્રાણાયામ કરી, દેશકાલનું સંકીર્તન કરી, છંદસાં
કવચિદનધ્યાયાદિકાલે પઠનાદનધિકારિભિઃ શ્રવણાદ્ય
પ્રાપ્તમાલિન્યસ્ય નિરાસાર્થમુત્સર્ગાચ્યતર્પણમહં કરિષ્યે ॥ એમ
સંકલ્પ કરી નીચેના મંત્રોથી દેવોનું આવાહન કરવું:—

ॐ विश्वे देवास आगत गृणुता म इमं ५ हवाम । एदं बर्हि-
निषीदत ॥ विश्वे देवाः गृणुतेमं ५ हवं मे ये अन्तरिक्षे य
उप द्यवि ष्ट । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्
बर्हिषि मादयध्वम् ॥

પછી દક્ષિણગ્નનુતે વાળી ધ્રુશાનાભિમુખ થઇ સવ્યથી દેવતાદિ-
ને નીચે પ્રમાણે બોલી ત્રણ ત્રણ અંજલિ આપવા:—

ॐ देवास्तृप्यन्तु । ॐ छन्दांसि तृप्यन्तु । ॐ वेदा-
स्तृप्यन्तु । ॐ ऋषयस्तृप्यन्तु । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम् ।
ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ सं-
वत्सरः सावयवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ आचार्या-
स्तृप्यन्ताम् ॥

પછી સવ્યજનનુને વાળી, દક્ષિણાભિમુખ થઈ, અપસવ્યથી તિલ-
મિશ્રિત જલને અંજલિમાં ગ્રહણ કરી, આ ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે યથા-
સંભવ પિતૃતર્પણ કરવું.

પછી નીચે પ્રમાણે ઋષિવંશ બોલવો:—

અથ વંશઃ । પૌતિમાણ્યો ગૌપવનાદ્ ગૌપવનઃ પૌતિમાણ્યા-
ત્પૌતિમાણ્યો ગૌપવનાદ્ ગૌપવનઃ કૌશિકાત્કૌશિકઃ કૌણ્ડિન્યા-
ત્કૌણ્ડિન્યઃ શાણ્ડિલ્યાચ્છાણ્ડિલ્યઃ કૌશિકાચ્ચ ગૌતમાચ્ચ
ગૌતમઃ ॥ ૧ ॥ આગ્નિવેશ્યાદાગ્નિવેશ્યઃ શાણ્ડિલ્યાચ્ચાનભિમ્લાતા-
દાનભિમ્લાત આનભિમ્લાતાદાનભિમ્લાત આનભિમ્લાતા-
દાનભિમ્લાતો ગૌતમાદ્ ગૌતમઃ સૈતવપ્રાચીનયોગ્યાભ્યાં
સૈતવપ્રાચીનયોગ્યૌ પારાશર્યાત્પારાશર્યૌ भारद्वाजाद्भारद्वाजो
भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पारा-
शर्यात् पाराशर्यो वैजवापायनाद् वैजवापायनः कौशिका-
यनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पारा-
शर्यायणात् पाराशर्यायणः पाराशर्यात् पाराशर्यो जातूकर्ण्य-
जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणस्त्रैवणि-
रौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद् भारद्वाज आग्ने-
यादाग्नेयो माण्टेर्माण्टिर्गૌતિમાદ્ગૌતમો ગૌતમાદ્ ગૌતમો वात्स्या-
द्वात्स्यः शण्डिल्याच्छण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः
काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद् गालवो

વિદર્ભીકૌણ્ડિન્યાદિદર્ભીકૌણ્ડિન્યોત્સનપાતો વામ્રવાદ્વત્સન-
પાદ્વામ્રવઃ પયઃ સૌભરાત્પન્યાઃ સૌભરોઽયાસ્યાદાઙ્ગિરસાદ-
યાસ્ય આઙ્ગિરસ આમૂતેસ્ત્વાષ્ટ્રાદામૂતિસ્ત્વાષ્ટ્રો વિશ્વરૂપાત્વાષ્ટ્રા-
દિશ્વરૂપસ્ત્વાષ્ટ્રોઽશ્વિઃશ્યામશ્વિર્ના દધીચ આથર્વણાદધ્યઙ્કાથ-
ર્વણોઽથર્વણો દૈવાદથર્વા દૈવો મૃત્યોઃ પ્રાધ્વંસનાન્મૃત્યુઃ
પ્રાધ્વંસનઃ પ્રધ્વંસનાત્પ્રધ્વંસન એકર્ષેરેકર્ષિર્વિપ્રચિત્તેર્વિપ્રચિત્તિ-
ર્વ્યષ્ટેર્વ્યાષ્ટિઃ સનારોઃ સનારુઃ સનાતનાત્સનાતનઃ સનગાત્સનગઃ
પરમેષ્ઠિનઃ પરમેષ્ઠી બ્રહ્મણો બ્રહ્મ સ્વયંભુ બ્રહ્મણે નમઃ ॥ વંશોક્તા
ઋષયસ્તૃપ્યન્તામ્ ॥

પછી ચાર વાર ગાયત્રીમંત્ર બોલવો.

પછી તેના અંતમાં બધાએ ઐ વિરતાસ્મઃ ॥ એ પ્રમાણે
એક વાર ઉચેથી બોલવું.

પછી નીચેનો મંત્ર બોલી ઋષિઓને નમસ્કાર કરવાઃ—

તતઃ તદેતદ્વામ્યુક્તં ન મૃષા શ્રાન્તં યદવાન્તિ દેવા इति
न हैवैवं विदुषः किञ्च न मृषा श्रान्तं भवति तथा हास्यैतत्सर्वे
देवा अवन्ति ॥

પછી નીચેનો મંત્ર બોલી પોતપોતાના પ્રવરોનું વિસર્જન
કરવુંઃ—

ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्रयन्तु मरुतः
सुदानव इन्द्र प्राशुर्भवा सचा ॥

પછી નાચેતો મંત્ર બોલી જૂનું યજ્ઞોપવીત જલમાં નાંખવું:—

ૐ સમુદ્રં ગચ્છ સ્વાહા । અન્તરિક્ષં ગચ્છ સ્વાહા । દેવ-
સવિતારં ગચ્છ સ્વાહા । મિત્રાવરુણૌ ગચ્છ સ્વાહા । અહો-
રાત્રે ગચ્છ સ્વાહા । છન્દાસિ ગચ્છ સ્વાહા । ઘાવાપૃથિવી.
ગચ્છ સ્વાહા । યજ્ઞં ગચ્છ સ્વાહા । સોમં ગચ્છ સ્વાહા ।
દિવ્યં નભો ગચ્છ સ્વાહા । અર્ષિં વૈશ્વાનરં ગચ્છ સ્વાહા ।
મનો મે હાર્દિં યચ્છ । દિવં તે ધૂમો ગચ્છતુ સ્વર્ગ્યોતિઃ પૃથિવીં
મસ્મનાઽઽપૂર્ણ સ્વાહા ॥

પછી બે આચમન લેવાં.

પછી આચાર્યાદિ બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને તેમને યથાશક્તિ
દક્ષિણા આપી નાચે પ્રમાણે બેલી તે કર્મ પરમાત્માને અર્પણ કરવું:—

અનેનાધ્યાયોત્સર્ગકર્માઙ્ગત્વેન કૃતેન ઋષિપૂજનતર્પણા-
દિકર્મિણા શ્રીભગવાન્પરમેશ્વરઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥ ૐ તત્સદ્વ-
જ્રહ્માર્પણમસ્તુ ॥

॥ ઇતિ સંક્ષેપશ્રાવણીપ્રયોગ ॥

॥ અતિઉપયોગી પ્રમાણોનો લઘુસંગ્રહ ॥

પ્રાતઃકાલના ઉત્થાનનો સમય શ્રીમનુભગવાને નીચે પ્રમાણે
દેવો ઉ:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે બુદ્ધયેત, ધર્માર્થાવનુચિન્તયેત્ ॥

ભાવાર્થ:—દિવ આહમુહૂર્તમાં જાગ્રત્ થાય, અને ધર્મ તથા અર્થનું અનુચિતન કરે.

આહમુહૂર્તનું લક્ષણ શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

રાત્રે: પાશ્વમયામસ્ય, મુહૂર્તો યસ્તર્તીયકઃ ।

સ બ્રાહ્મ ઇતિ વિજ્ઞેયો, વિહિતઃ સ પ્રબોધને ॥

ભાવાર્થ:—રાત્રિના પાછલ્યા પ્રહરનો જે ત્રીજો મુહૂર્ત છે તે આહમુહૂર્ત છે એમ જાણવું. તે જાગ્રત્ થવામાં વિહિત છે.

આહમુહૂર્તમાં સૂવાનો દોષ શ્રીરત્નાવલિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે યા નિદ્રા, સા પુણ્યક્ષયકારિણી ।

તાં કરૌતિ દ્વિજો મોહાત્, પાદકૃચ્છ્રેણ શુદ્ધયતિ ॥

ભાવાર્થ:—આહમુહૂર્તમાં જે નિદ્રા છે તે પુણ્યનો ક્ષય કરનારી છે. જે દિવ મોહથી તે કાલે નિદ્રા કરે છે તે પાદકૃચ્છ્રથી (પા કૃચ્છ્રથી) શુદ્ધ થાય છે.

શયનમાંથી ઊઠીને શ્રીભગવાનનું કીર્તન કરવું જોઈએ એમ શ્રીવિષ્ણુ કહે છે:—

શયનાદુત્થિતો યસ્તુ, કીર્તયેન્મધુસૂદનમ્ ।

કીર્તનાત્તસ્ય પાપાનિ, નાશમાયાન્તિ શેષતઃ ॥

ભાવાર્થ:—શયનમાંથી જાગેલો જે પુરુષ પરમાત્માનું કીર્તન કરે છે તે કીર્તનથી તેનાં પાપો સંપૂર્ણપણે નાશ પામે છે.

ઊઠીને દર્શન કરવાયોગ્ય પદાર્થો શ્રીકાત્યાયને નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:—

રોચનાં ચન્દનં ગન્ધં, મૃદઙ્ગં દર્પણં મણિમ્ ।

ગુરુમર્ગિં રાવિં પશ્યેન્, નમસ્યેત્પ્રાતરેવ હિ ॥

શ્રોત્રિયં સુભગામર્ગિં, ગાં ષ્ઠાં ધાર્મિકં મહીમ્ ।

પ્રાતરુત્થાય યઃ પશ્યેત્, સ આપદ્મયઃ પ્રમુચ્યતે ॥

ભાવાર્થ:—ગોરાચના, ચંદન, ગંધ, મૃદંગ, દર્પણ, મણિ, શ્રીગુરુ, અગ્નિ અને રવિને પુરુષ પ્રાતઃકાલમાં જુએ, અને નમસ્કાર કરે, તેથી તે આપત્તિઓથી મોકળો થાય છે.

પ્રાતઃકાલમાં ઊઠીને જે પુરુષ શ્રોત્રિયને, માતાને, અગ્નિને, ગાયને, મૃગને, ધાર્મિકને અને પૃથ્વીને જુએ છે તે પુરુષ આપત્તિઓથી મોકળો થાય છે.

ઊઠીને મુખશુદ્ધિને માટે કાગળા કરવા એમ શ્રીઅંગિરાઋષિ કહે છે:—

ઉત્થાય પશ્ચિમે રાત્રે, તત આચમ્ય ચોદકમ્ ।

મુખશુદ્ધયર્થમાદૌ તુ, ગણ્ડૂષત્રિતયં ચરેત્ ॥

ભાવાર્થ:—પાછલી રાત્રે ઊઠીને આંખો ધોઈ પ્રથમ મુખ-શુદ્ધિને માટે ત્રણ કાગળા કરે, પછી શીતલજલનું આચમન કરે.

શય્યામાંથી ઊઠી ભૂમિસ્પર્શ કરતી વેલા બોલવાનો શ્લોક શ્રીમદનપારિજાતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

સમુદ્રવસને દેત્રિ, પર્વતસ્તનમષ્ટિતે ।

વિष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं, पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

ભાવાર્થ:—હે સમુદ્રરૂપ વસ્ત્રવાળો ! હે દેવિ ! હે પર્વતરૂપ સ્તનથી શોભાવાળો ! હે વિષ્ણુપત્નિ ! તમને નમસ્કાર હો. મારા ચરણસ્પર્શને ક્ષમા કરે.

મુખશુદ્ધિ કર્યા પછી મૂત્રપુરીષનો (મૂત્રનો તથા મલનો) ત્યાગ કરવા જવું. તેનો વિધિ શ્રીઆંગિરા નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

उत्थाय पश्चिमे यामे, रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्धाय तृणैर्भૂमिं, शिरः प्रावृत्य वाससः ॥

वाचं नियम्य यत्नेन, निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ।

• कुर्यान्મૂત્રપુરીષે तु , शुचौ देशे समाहितः ॥

ભાવાર્થ:—રાત્રિના પાછલ્યા પ્રહરમાં ઊઠીને આંખો ધોઈ, કોગળા કરી, શીતલજલનું આચમન કરી, તૃણોવડે ભૂમિનું આચ્છાદન કરી, વસ્ત્રવડે મસ્તક ઢાંકી, યત્નવડે વાણીને નિયમમાં રાખી, યથાશક્તિ થુંક અને શ્વાસરહિત થઈ, મન શાંત રાખી, પવિત્રદેશમાં મૂત્રપુરીષ કરે.

ગામથી તથા નગરથી કેટલે દૂર પુરીષત્યાગમાટે જવું તે વિષે શ્રીપરાશર નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ग्रामात् क्रमशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् ॥

ભાવાર્થ:—ગામથી સો ક્રમ અને નગરથી ચાર સો ક્રમ દૂર પુરીષત્યાગમાટે જાય.

દિવસે તથા રાત્રિએ ક્ષ દિશાભણી મુખ રાખી મૂત્રપુરીષનો ત્યાગ કરવો તે વિષે શ્રીયાસુવલ્ક્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે:--

દિવા સન્ધ્યાસુ કર્ણસ્થબ્રહ્મસૂત્ર ઉદઙ્મુખઃ ।

કુર્યાન્મૂત્રપુરીષે તુ, રાત્રૌ ચેદક્ષિણામુખઃ ॥

ભાવાર્થ:--દિવસે અને બંને સંધ્યાઓમાં જનોઈ કંઠલંબિત કરી, જમણા કાનપર ચઢાવી, ઉત્તરમુખે બેસી, મૂત્રપુરીષનો ત્યાગ કરે; પણ રાત્રિએ તો દક્ષિણભણી મુખ રાખી, બેસી, મૂત્રપુરીષનો ત્યાગ કરે. એના સંબંધમાં શ્રીમનુભગવાન નીચે પ્રમાણે અપવાદ કહે છે:--

છાયાયામન્ધકારે વા, રાત્રાવદ્દનિ વા દ્વિજઃ ।

યથાસુલ્લમુખઃ કુર્યાત્, પ્રાણબાધાભયેષુ ચ ॥

ભાવાર્થ:--દિવસે અથવા રાત્રિએ છાયામાં કિંવા અંધકારમાં અથવા પ્રાણપીડાના ભયમાં દ્વિજ યથાસુખ મુખ રાખે.

શૌચની આવશ્યકતાવિષે શ્રીદક્ષ નીચે પ્રમાણે કહે છે:--

શૌચે યત્નઃ સદા કાર્યઃ શૌચમૂલો દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ।

શૌચાચારવિહીનસ્ય, સમસ્તા નિષ્ફલાઃ ક્રિયાઃ ॥

ભાવાર્થ:--શૌચમાં સર્વદા યત્ન કરવો જોઈએ, કેમકે શૌચરૂપ હેતુથી દ્વિજ કહેલો છે. શૌચ અને આચારરહિતની સમગ્ર ક્રિયા નિષ્ફલા છે.

શૌચમાં અગ્રાણ મૃત્તિકા શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચેના સ્થલની કહી છે:--

વલ્મીકિમૂષિકોત્સવાતાન્, મૃદમન્તર્જલાત્તથા ।

શૌચાવશિષ્ટાં ગેહાચ્ચ, મૃદઃ શૌચે વિવર્જયેત્ ॥

ભાવાર્થ:—રાફડાની, ઉદરના દરની, જલની અંતરની, શૌચ કરતાં અવશેષ રહેલી, અને ઘરની ભીંત આદિની મૃત્તિકાનો પુરુષ શૌચમાં ત્યાગ કરે.

વિટશૌચ (દિશાએ જઈ આવ્યા પછીનું શૌચ) કેવી રીતે કરવું તે વિષે શ્રીમનુભગવાન નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो, दश वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या, मृदः शौचोपपादिकाः ॥

ભાવાર્થ:—લિંગપર એક વાર, ગુદાપર ત્રણ વાર, ડાબા હાથપર દશ વાર, અને જંતે હાથપર સાત વાર શૌચ સિદ્ધ કરનારી મૃત્તિકા લગાડવી.

મૂત્રત્યાગ કર્યા પછી કેવી રીતે શૌચ કરવું એ વિષે શ્રીશાતાતપ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

एका लिङ्गे करे सव्ये, तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रशौचं समाख्यातं, शुक्रे तद्द्विगुणं भवेत् ॥

ભાવાર્થ:—લિંગપર એક વાર, ડાબા હાથપર ત્રણ વાર તે એ હાથપર એ વાર મૃત્તિકા લગાડવી તે મૂત્રશૌચ કહ્યું છે; વીર્યત્યાગમાં તેનાથી બમણું શૌચ કરવું જોઈએ.

બ્રહ્મચારી આદિને વિશેષ શૌચ કરવાનું છે એમ શ્રીમનુભગવાન નીચેનાં વચનોથી કહે છે:—

एतच्छौचं गृहस्थानां, द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां, यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं, शौचे शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित્तेन युज्येत, विहितातिक्रમે कृते ॥

ભાવાર્થ:—આ શૌચ ગૃહસ્થને માટે જાણવું. બ્રહ્મચારીએ આથી બમણું, વાનપ્રસ્થે ત્રણગણું અને સંન્યાસીએ ચારગણું કરવું. શુદ્ધિને ઇચ્છનારે શૌચમાં ન્યૂનાધિક ન કરવું. વિહિતનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પુરુષ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય થાય છે.

રાત્રિએ કરવાના તથા રોગાદિના સમયમાં કરવાના શૌચવિષે શ્રીદક્ષ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

यद्दिवा विहितं शौचं, तदर्थं च निशि स्मृतम् ।

તદર્થમાતુરે પ્રોક્તમાતુરસ્યાર્ધમધ્વનિ ॥

ભાવાર્થ:—દિવસે જે શૌચનું વિધાન છે તેનું અર્ધ રાત્રિમાટે કહેલું છે, તેનું અર્ધ રોગીને માટે અને તેનું અર્ધ માર્ગવિષે કહેલું છે.

સ્ત્રી અને શ્વરના શૌચમાટે શ્રીઆદિપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं, शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥

ભાવાર્થ:—ગૃહસ્થોના શૌચથી સ્ત્રીઓનું તથા શ્વરોનું શૌચ બુદ્ધિમાનોએ અર્ધપ્રમાણમાં કહ્યું છે.

કેવી રીતે હાથ રાખીને આચમન લેવું તે વિષે શ્રીભરદ્વાજનું નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

સંહતાઙ્ગુલિભિસ્તોયં, ગૃહીત્વા દક્ષિણેન તુ ।

મુક્તાઙ્ગુષ્ઠકાનિષ્ઠે તુ, શેષેણાચમનં ચરેત્ ॥

ભાવાર્થ:—મળેલી આંગળાઓવડે જમણે હાથે જલ લઈ પછી અંગૂઠો અને કનિષ્ઠિકાને પૃથક્ રાખી શેષવડે અંગૂઠાના મૂલત્રી આચમન કરે.

આચમનમાં કેટલું જલ લેવું તે વિષે શ્રીઉશનામુનિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

માષમજ્જનમાત્રા હૃદયજ્ઞમા ભવન્તિ ॥

ભાવાર્થ:—માષાભાર સુવર્ણની ગોળા હોય તથા હૃદયને સ્પર્શ કરે એટલું જલ આચમનમાં હોવું જોઈએ.

દંતધાવન કેવા પ્રકારનું લેવું તે વિષે શ્રીવિષ્ણુ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કણ્ટકિક્ષીરવૃક્ષોત્થં, દ્વાદશાઙ્ગુલમવ્રણમ્ ।

કાનિષ્ઠિકાગ્રવત્સ્થૂલં, કૂર્ચાગ્રમગ્રપર્વકમ્ ॥

ભાવાર્થ:—કાંટાવાળાં અને ક્ષીરવાળાં (દૂધવાળાં) વૃક્ષોનું બાર આંગળ લાંબું, છિદ્રવિનાનું અને કનિષ્ઠિકાના અગ્રજેવું મહું દાતણ લઈ તેના આગળના ભાગમાં ઢૂંચો કરવો.

શ્રીવિષ્ણુસ્મૃતિમાં સ્નાનનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્નાતોઽધિકારી ભવતિ, દૈવે પિત્ર્યે ચ કર્મણિ ।

પવિત્રાણાં તથા દાને, જપ્યે ચ વિધિદર્શને ॥

ભાવાર્થ:—દેવકર્મમાં તથા પિતૃકર્મમાં, પવિત્રવસ્તુઓના દાનમાં અને વિધિપૂર્વક જપ કરવામાં સ્નાન કરેલો પુરુષ અધિકારી થાય છે.

સ્નાન કરવાના ગુણો શ્રીચારુવલ્લય નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ગુણા દશ સ્નાનપરસ્ય સાધો, રૂપં ચ તેજશ્ચ બલં ચ શૌચમ્ ।
આયુષ્યમારોગ્યમલોલુપત્વં, દુઃસ્વપ્નનાશશ્ચ યશશ્ચ મેધા ॥

ભાવાર્થ:—હે સજ્જન ! ૩૫, તેજ, બલ, પવિત્રતા, આયુષ્ય, આરોગ્ય, અલોલુપપણું, દુઃસ્વપ્નનાશ, યશ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ એ દશ ગુણો સ્નાનમાં છે.

સંધ્યાદિ કર્મમાં બે ધોયેલાં વસ્ત્રોની આવશ્યકતાવિષે શ્રીનાગદેવનું નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

સ્નાત્વૈવં વાસસી ધૌતે, અક્ષિષ્ટે પરિધાય ચ ॥

ભાવાર્થ:—સંધ્યાવંદનાદિ ઉત્તમકર્મો પૂર્વોક્તરીતે સ્નાન કરી, પછી સ્વચ્છ અને સારી રીતે ધોયેલાં બે વસ્ત્રો ધારણ કરી, કરવાં.

કર્મકાલે સૂકું વસ્ત્ર પહેરવામાટે શ્રીઆપરતંબનું નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

આર્દ્રવાસાસ્તુ યઃ કુર્યાન્, જપહોમપરિગ્રહાન્ ।

સર્વં તદ્રાક્ષસં વિદ્યાત્, કર્મજાતં ચ યત્કૃતમ્ ॥

યજ્જલે શુષ્કવસ્ત્રેણ, સ્થલે ચૈવાર્દ્રવાસસા ।

જપો હોમસ્તથા દાનં, તત્સર્વં નિષ્ફલં ભવેત્ ॥

ભાવાર્થ:—જો દ્વિજ ભીનાં કપડાંથી જપ, હોમ તથા પરિગ્રહ-
૩૫ જો કર્મો કરે છે તેનાં તે બધાં કર્મો રાક્ષસકર્મો જાણવાં.

જલમાં સૂકાં કપડાં પહેરી કે ભૂમિપર ભીનાં કપડાં પહેરી જપ, હોમ તથા દાન કરવામાં આવે તે સર્વ નિષ્ફલ થાય છે.

કર્મકાલે વસ્ત્ર (અંગુચ્છો અથવા રૂમાલ) પાસે રાખવાના સંબંધમાં શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચેનું વચન છે:—

હોમદેવાર્ચનાગ્રાસુ, ક્રિયાસુ પઠને તથા ।

નૈકવસ્ત્રઃ પ્રવર્તેત, દ્વિજો નાચમને જપે ॥

ભાવાર્થ:—હોમ ને દેવપૂજાદિ ક્રિયાઓમાં, પઠનમાં, આચમન-માં તથા જપમાં દ્વિજ એક વસ્ત્રવડે પ્રવૃત્ત ન થાય, અર્થાત્ બીજાં ઉપવસ્ત્ર સમીપ રાખે.

કર્મકાલે શિખાબંધન કયા મંત્રવડે કરવું તે વિષે નીચેનું શ્રીનાગદેવનું વચન છે:—

સ્મૃત્વૌકારં ચ ગાયત્રીં, નિવર્ધ્નીયાચ્છિખાં તતઃ ॥

ભાવાર્થ:—ઐકાર અને ગાયત્રીમંત્ર બોલીને પછી શિખા બાંધવી.

જેને શિખા ન હોય તેણે કેમ કરવું તેનો નિર્ણય શ્રીસંસ્કાર-ભાસ્કરનાં નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—

સ્વત્વાટાદિકદોષેણ, વિશિષ્વશ્ચેન્નરો ભવેત્ ।

કૌર્શીં તદા ધારયેત, બ્રહ્મગ્રન્થિયુતાં શિખામ્ ॥

ભાવાર્થ:—ટાલ પડી જવાથી કે બીજા કારણથી પુરુષને કદાચ શિખા ન હોય તો તેણે બ્રહ્મગ્રંથિયુક્ત દર્ભની શિખા ધારણ કરવી.

ભસ્મધારણ કરવાનો પ્રકાર તથા તેનું ફલ શ્રીકલ્યાણને નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે:—

મધ્યાહ્નલિત્રયેનૈવ, સ્વદક્ષિણકરસ્ય ચ ।

ત્રિપુઙ્ગું ધારયેદ્વિદ્વાન્, સર્વકલ્મષનાશનમ્ ॥

શ્રાદ્ધે યજ્ઞે જપે હોમે, વૈશ્વદેવે સુરાર્ચને ।

ધૃતત્રિપુઙ્ગુઃ પૂતાત્મા, મૃત્યું જયતિ માનવઃ ॥

ભાવાર્થ:—પોતાના જમણા હાથની વચલી ત્રણ આંગળીઓ-
વડે સર્વ પાપને નાશ કરનારા ત્રિપુંડ્રને વિદ્વાન ધારણ કરે.

શ્રાદ્ધમાં, યજ્ઞમાં, જપમાં, હોમમાં, વૈશ્વદેવમાં ને દેવપૂજામાં
ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરેલો પવિત્રાત્મા મનુષ્ય મૃત્યુને જિતે છે.

મતાંતરમાં નવીન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનો સમય નીચે
પ્રમાણે કહ્યો છે:—

સૂતકે મૃતકે ચૈવ, ગતે માસચતુષ્ઠયે ।

નવયજ્ઞોપવીતાનિ, ધૃત્વા જીર્ણાનિ સંત્યજેત્ ॥

ભાવાર્થ:—વૃદ્ધિસૂતક તથા મૃત્યુસૂતક ગયા પછી તથા ચાર ચાર
માસે નવાં યજ્ઞોપવીતો ધારણ કરીને જૂનાંઓનો ત્યાગ કરે.

અંધ્યા કરવાની આવશ્યકતાવિષે શ્રીષ્ટવિંશત્રાહ્મણમાં નીચેનું
વચન છે:—

તસ્માદ્ બ્રાહ્મણોઽહોરાત્રસ્ય યોગે સન્ધ્યામુપાસીત ॥

ભાવાર્થ:—તેટલામાટે બ્રહ્મણી ઉપાસના કરનાર દિને રાત્રિએ
અને દિવસે સંધિસમયે સંધ્યાવંદન કરવું.

સૂતકમાં સંધ્યા પ્રયોગપારિજાતમાં શ્રીભરદ્વાજે જે પ્રમાણે
સંક્ષેપમાં કરવાની કહી છે,* ને જેનો વિધિ આ ગ્રંથમાં આગળ

***પ્રયોગપારિજાતે:—**

સૂતકે મૃતકે કુર્યાત્, પ્રાણાયામમમંત્રકમ્ ।

તથા માર્જનમંત્રાંસ્તુ, મનસોચ્ચાર્ય માર્જયેત્ ॥

ગાયત્રીં સમ્યગુચ્ચાર્ય, સૂર્યાયાર્ધ્યં નિવેદયેત્ ।

આચમનં ન વા કાર્યમુપસ્થાનં ન ચૈવ હિ ॥

અપાયો છે, તે પ્રમાણે તે કરવાની છે. એમાં ઉપરનું શ્રુતિવચન તથા અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત ॥ એ શ્રુતિવચન, અને સૂતકે મૃતકે ચૈવ સંધ્યાકર્મ ન સંત્યજેત્ ॥ એ શ્રીપુલસ્ત્યનું વચન, તથા જાતકે મૃતકે વાપિ સંધ્યાકર્મ ન સંત્યજેત્ ॥ એ શ્રીયમનું વાક્ય, અને સંધ્યાસ્નાનં ત્યજન્ ત્રિપ્રઃ સપ્તાહાચ્છૂદ્રતાં વ્રજેત્ । તસ્માત્ સંધ્યાં ચ સ્નાનં ચ સૂતકેઽપિ ન સંત્યજેત્ ॥ એ શ્રીયોગીશ્વરનું વચન પ્રમાણરૂપ છે.

શ્રીકાત્યાયન અને શ્રીજ્ઞાયાલિ સૂતકમાં સંધ્યા કરવાની ના કહે છે તેનો અર્થ બંને પ્રકારનાં વાક્યોની એકવાક્યતા કરવામાટે એવો કરવો કે સૂતકમાં પૂરી સંધ્યા ન કરવી, પણ પ્રયોગપારિજ્ઞતમાં જે રીતે શ્રીભરદ્વાજે આજ્ઞા કરી છે તે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કરવી, કેમકે સ્મૃતિ-થી શ્રુતિ બલવત્તર છે, અને સ્મૃતિઓમાં પણ વધારે ઋષિઓનો મત સંધ્યા કરવાનો છે, ને જેનો મત નથી તે પણ કેવલ નજ કરવી એવી રીતનો ન હોવો જોઈએ, કિંતુ સંક્ષેપમાં કિંવા માનસિક કરવી એવી રીતનો હોવો જોઈએ. જ્યારે એમ માનીએ ત્યારેજ તે સર્વ વાક્યોની એક-વાક્યતા થાય છે, જે ન કરવી એમ લાગે તો સ્પષ્ટ વાક્યોની વ્યવસ્થાજ થઈ શકતી નથી. વળી અકૃત્વા ચૈદિકં નિત્યં પ્રત્યવાયી ભવેન્નરઃ ॥ એ શ્રુતિમાં દ્વિજને સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ ન કરવાથી દોષ કહ્યો છે, માટે સૂતકમાં પણ સંધ્યાનો સર્વથા ત્યાગ સંભવિત નથી.

સંધ્યા નહિ કરવાથી કોઈ પણ ધર્મકર્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શ્રીવ્યાસસ્મૃતિમાં નીચેના શ્લોકથી કહેલું છે:—

તસ્માન્નિત્યં પ્રકર્તવ્યં, સન્ધ્યોપાસનમુત્તમમ્ ।

તદભાવેઽન્યકર્માદાવધિકારી ભવેન્ન હિ ॥

ભાવાર્થ:—“સંધ્યા નહિ કરનાર દ્વિજને મરણપછી શ્વાનયોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે” ઇત્યાદિ વચનોમાં સંધ્યા નહિ કરવાથી દ્વિજને પાપની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે પાપહેતુથી જયવામાટે દ્વિજે ઉત્તમ સંધ્યોપાસન નિત્ય કરવું. તે કર્યા વિના દ્વિજ અન્યકર્માદિમાં અધિકારી થતો નથી.

સંધ્યા કરવાનું ફલ મહામુનિ યાગવલ્ક્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

દિવા વા यदि वा रात्रौ, यदज्ञानकृतं भवेत् ।

ત્રિકાલસંધ્યાકરણાત્ , તત્સર્વં હિ પ્રણશ્યતિ ॥

ભાવાર્થ:—દિવસમાં અથવા રાત્રિમાં અજ્ઞાનતાં જે પાપ થયું હોય તે સર્વ ત્રણ કાલ સંધ્યાવંદન કરવાથી સારી રીતે નાશ પામે છે.

ત્રિકાલ સંધ્યા કરવાની આવશ્યકતા શ્રીવ્યાસમગવાને, શ્રીમૃદ-ત્પરાશરે અને શ્રીશૌનકાદિયે પણ જણાવી છે. તેમનાં મૂલ વચનોમાટે આહ્વાનિકસૂત્રાવલિમાં સંધ્યાનું પ્રકરણ જુઓ.

જેને સંધ્યામાં આદર નથી તે બ્રાહ્મણ નહિ એમ મહર્ષિકાત્યા-યને નીચેના શ્લોકથી કહ્યું છે:—

एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं, ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र, न स ब्राह्मण उच्यते ॥

ભાવાર્થ:—જેમાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે એવી ત્રણ સંધ્યા મેં તમને કહી, જેને તેમાં આદર નથી તે બ્રાહ્મણ કહેવાય નહિ.

પ્રાતઃસંધ્યાનો ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કાલ શ્રીધર્મસારમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

ઉત્તમા તારકોપેતા, મધ્યમા લુપ્તતારકા ।

અધમા સૂર્યસહિતા, પ્રાતઃસંધ્યા ત્રિધા મતા ॥

ભાવાર્થ:—આકાશમાં તારાઓ દેખાતા હોય તે સમયે પ્રાતઃસંધ્યા કરવી તે ઉત્તમ, તારાઓનું અદર્શન થયે કરવી તે મધ્યમ, ને સૂર્યદર્શન થયે કરવી તે કનિષ્ઠ એમ પ્રાતઃસંધ્યા ત્રણ પ્રકારની માની છે.

સાયંસંધ્યાનો કાલ શ્રીયમે નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

રવેરસ્તમયાત્પૂર્વે, ઘટિકૈકા યદા ભવેત્ ।

સાયંસંધ્યામુપાસીત, કુર્યાદ્દોમં ચ પૂર્વવત્ ॥

ભાવાર્થ:—સૂર્યના અસ્તની પૂર્વે જ્યારે એક ઘડી દિવસ હોય ત્યારે સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરે, અને પૂર્વવત્ હોમ કરે.

આયમન કર્યા વિના કોઈએ શ્રોતસ્માર્ત્તકર્મનો આરંભ ન કરવો એમ શ્રીવાયુપુરાણમાં નીચેના વચનથી કહેલું છે:—

ક્રિયાં યઃ કુરુતે મોહાદનાચમ્યૈવ નાસ્તિકઃ ।

ભવન્તિ હિ વૃથા તસ્ય, ક્રિયાઃ સર્વા ન સંશયઃ ॥

ભાવાર્થ:—જો નાસ્તિક અસાનથી આયમન કર્યા વિના કર્મ (સંધ્યાવંદનાદિ) કરે છે તેનાં સર્વ શાસ્ત્રીય કર્મો વૃથા થાય છે એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

શ્રીભરદ્વાજે મંત્રાયમનના મંત્રોનું વિધાન નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

સાયમગ્નિશ્ચ મેત્યુક્ત્વા, પ્રાતઃ સૂર્યેત્યપઃ પિત્રેત્ ।

આપઃ પુનન્તુ મધ્યાહ્ને, તતશ્ચાચમનં ચરેત્ ॥

ભાવાર્થ:—અગ્નિશ્ચ મા ઇત્યાદિ મંત્ર બોલી સાયંકાલે અને સૂર્યશ્ચ મા ઇત્યાદિ મંત્ર બોલી પ્રાતઃકાલે જલ પીએ,—આચમન કરે, તથા આપઃ પુનન્તુ ઇત્યાદિ મંત્રવડે માધ્યાહ્ને આચમન કરે.

આચમન કરતી વેલા જમણા હાથને ડાબા હાથથી સ્પર્શ કરવો જોઈએ એમ શ્રીવાયુપુરાણમાં નીચેના વચનથી કહ્યું છે:—

દક્ષિણેનોદકં પીત્વા, વામેન સંસ્પૃશેદ્બુધઃ ।

તાવન્ન શુદ્ધયતે તોયં, યાવદ્વામેન ન સ્પૃશેત્ ॥

ભાવાર્થ:—આચમન કરતી વેલા ડાબા હાથથી જમણા હાથનો સ્પર્શ કરવો. જ્યાંસુધી ડાબા હાથથી સ્પર્શ ન કરે ત્યાંસુધી જલ શુદ્ધ થતું નથી.

આચમનના જલનું પ્રમાણ શ્રીનાગદેવે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

માષમાત્રસુવર્ણસ્ય, યત્ર મજ્જતિ વૈ મણિઃ ।

एतदाचमनं प्रोक्तं, पवित्रं कायशोधनम् ॥

ભાવાર્થ:—એક માષામાર સોનાના બનાવેલો મણિ જેટલા જલમાં ડુબી શકે એટલું જલ આચમનને માટે હાથમાં લેવું જોઈએ. એ પવિત્ર છે, અને શરીરને પવિત્ર કરે છે.

ત્રણ પ્રાણાયામવડે અહોરાત્રમાં થયેલા સામાન્ય પાપની નિવૃત્તિ થાય છે એમ શ્રીઅત્રિએ નીચેના વાક્યથી કહેલું છે:—

प्राणायामांश्चरेत् त्रींस्तु, यथाकालमतंद्रितः ।

अहोरात्रकृतं पापं, तत्क्षणादेव नश्यति ॥

ભાવાર્થ:—જે ઉચિતકાલે આલસ્યરહિત થઈ ત્રણ પ્રાણાયામ કરે છે તેનું રાત્રિદિવસમાં કરેલું સામાન્ય પાપ તેજ ક્ષણે નાશ પામે છે.

અંતરનાં પાપોને પ્રાણાયામ બાળે છે એમ શ્રીનાગદેવે નીચેના વચનથી કહેલું છે:—

યથા પર્વતધાતૂનાં, દોષાન્હરાતિ પાવકઃ ।

एवमन्तर्गतं पापं, प्राणायामेन दह्यते ॥

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે પર્વતની ધાતુઓના દોષોનું અગ્નિ હરણ કરે છે તેવી રીતે શરીરની ને મનની અંતર રહેલાં પાપો પ્રાણાયામવડે બળી જાય છે.

વૈદિક પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ શ્રીશૈલનકે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

प्रणवं व्याहृतीः सप्त, गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

ભાવાર્થ:—પ્રણવ, (ઝં,) સાત વ્યાહતિ અને શિરસહિત ગાયત્રી ત્રણ વાર ભણતાસુધી પ્રાણને રોકવો તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

શ્રૌતસ્માર્તકર્મમાં સંકલ્પની આવશ્યકતાવિષે શ્રીઋદ્ધમે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

संकल्पं च यथा कुर्यात्, स्नानदानव्रतादिके ।

अन्यथा पुण्यकर्माणि, निष्फलानि भवन्ति च ॥

ભાવાર્થ:—સ્નાન, દાન ને વ્રતાદિમાં અવશ્ય સંકલ્પ કરવો, કેમકે તેમ કર્યા વિના બધાં પુણ્યકર્મો નિષ્ફલ થાય છે.

મર્જન કેવી રીતે કરવું એ વિષે શ્રીયોગિયામુવદ્વ્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

आपो हि ह्येति तिसृभिः, ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।

નવપ્રણવયુક્તાભિર્, જલં શિરાસિ નિઃક્ષિપેત્ ॥

ભાવાર્થ:—નવ પ્રણવયુક્ત આપો હિ છા ઇત્યાદિ ત્રણ ઋચાઓ-
તે મસ્તકપર જલનું માર્જન કરવાથી દ્વિજ પવિત્ર થાય છે.

શ્રીશૌનક અધર્મર્ષણથી પાપપુરુષને કેવી રીતે દૂર કરવો તેના
સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ઉદ્ઘૃત્ય દક્ષિણે હસ્તે, જલં ગોકર્ણવત્કૃતે ।

નિઃશ્વાસો નાસિકાગ્રે તુ, પાપ્માનં પુરુષં સ્મરેત્ ॥

ઋતં ચેતિ ઝ્યૃચં વાપિ, દ્રુપદાં વા જપેદ્દ્વયમ્ ।

દક્ષનાસાપુટેનૈવ, પાપ્માનમપસારયેત્ ॥

તજ્જલં નાવલોકયાથ, વામભાગે ક્ષિતૌ ક્ષિપેત્ ॥

ભાવાર્થ:—જમણા હાથને ગાયના કાનજેવો આકાર કરી,
તેમાં જલ લઈ, નાકના અગ્રભાગઆગળ રાખી, શ્વાસને રોકી,
પાપપુરુષનું સ્મરણ કરવું, ને ઋતં ચ ઇત્યાદિ ત્રણ ઋચા અથવા
દ્રુપદા ઇત્યાદિ એક ઋચા ભણતાં જતાં અને જમણા નસકોરામાંથી
નિઃશ્વાસ કાઢતાં જતાં પાપરૂપ પુરુષનું અપસારણ કરવું, પછી તે હાથમાં
રાખેલા જલને જોયા વિના ડાબી બાજુએ પૃથ્વીપર નાંખી દેવું.

ત્રણે કાલે શ્રોત્રસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કેવી રીતે કરવું ઇત્યાદિવિષે
શ્રીવ્યાસ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કરાભ્યાં તોયમાદાય, ગાયત્ર્યા ચાભિમન્ત્રિતમ્ ।

આદિત્યાભિમુલ્લસ્તિષ્ઠં સ્ત્રિરુર્ધ્વં સંધ્યયોઃ ક્ષિપેત્ ॥

સઋદૈવ તુ મધ્યાહ્ને, ક્ષેપણીયં દ્વિજાતિભિઃ ॥

ભાવાર્થ:—બંને હાથથી જલ લઈ, પંજી ગાયત્રીવડે અભિ-
મંત્રિત કરી, આદિત્યની સંમુખ ઊભા રહી, બંને સંધ્યાઓમાં ત્રણ ત્રણ
અર્ધ ઉચે ઊછાળીને આપવા, પણ દિનેએ મધ્યાહને તો માત્ર એકજ
અર્ધ આપવો.

ઉપસ્થાન ત્રણે કાલમાં કયા મંત્રોથી કરવું તે વિષે શ્રીવ્યાસ-
ભગવાન નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

સન્ધ્યાત્રયેऽપ્યેકમેવ, ઉપસ્થાનં પ્રચક્ષતે ।

ઉદ્વયં ઉદુત્યં ચિત્રં, તચ્ચક્ષુસ્તિષ્ઠેદિવાકરમ્ ॥

ભાવાર્થ:—ઊભા રહીને ઉદ્વયં ઉદુત્યં ચિત્રં ને તચ્ચક્ષુ
પ્રત્યાદિ ચાર મંત્રો ભણુવારૂપ સૂર્યનું એકજ ઉપસ્થાન ત્રણે સંધ્યાઓમાં
કહેવાય છે.

પગની કેવી રીતે સ્થિતિ રાખી ઉપસ્થાન કરવું તે વિષે
શ્રીયાત્વલક્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

સંધ્યાદ્વયેऽપ્યુપસ્થાનમેવમાહુર્મનીષિણઃ ।

તદસંયુક્તપાર્ષિણર્વા, લેકપાદો દ્વિપાદપિ ॥

ભાવાર્થ:—એમ બંને સંધ્યામાં ઉપસ્થાન છે એમ બુદ્ધિમાનો
કહે છે. તે ઉપસ્થાન બંને પગની પાની પૃથ્વીને ન અડે તેમ ઊભા
રહીને, અથવા એક પગે ઊભા રહીને, અથવા બે પગે ઊભા રહીને
પણ કરવું.

ગાયત્રીજપ કેવી રીતે હાથ રાખીને કરવો, તથા કેવી સ્થિતિએ
કરવો, તે વિષે શ્રીધર્મપ્રવૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:—

પ્રાતર્નામૌ કરં કૃત્વા, મધ્યાહ્ને હૃદિ સંસ્થિતમ્ ।

સાયં જપતિ નાસાગ્રે, જપસ્તુ ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

પ્રાતર્મધ્યાહ્નયોસ્તિષ્ઠન્, ગાયત્રીજપમારભેત્ ॥

ભાવાર્થઃ—પ્રાતઃકાલે નાભિપર હાથ રાખીને, મધ્યાહ્ને હૃદયપર હાથ રાખીને, અને સાયંકાલે નાસાગ્રપર હાથ રાખીને જપ કરે. એમ જપ ત્રણ પ્રકારનો કહેવા છે. પ્રાતઃકાલે તથા મધ્યાહ્ને ઊભા રહીને ગાયત્રીનો જપ કરે.

જપસંખ્યા શ્રીસ્મૃત્યન્તરમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:--

સાયં પ્રાતશ્ચ મધ્યાહ્ને, સાવિત્રીં વાગ્યતો જપેત્ ।

સહસ્ર પરમાં દેવીં, શત મધ્યાં દશાવરામ્ ॥

ભાવાર્થઃ—સાયંકાલે, પ્રાતઃકાલે અને મધ્યાહ્ને વાણીને નિયમમાં રાખી ગાયત્રીનો જપ કરે. સહસ્ર મંત્રનો જપ ઉત્તમ, શત મંત્રનો જપ મધ્યમ તે દશ મંત્રનો જપ કનિષ્ઠ છે.

શ્રીયાશ્વલક્યે નીચે પ્રમાણે બ્રહ્મયજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે:--

વેદાથર્વપુરાણાનિ, સેતિહાસાનિ શક્તિઃ ।

જપયજ્ઞપસિદ્ધચર્થ, વિદ્યાં ચાધ્યાત્મિકાં જપેત્ ॥

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્મયજ્ઞની સિદ્ધિને માટે શક્તિઅનુસાર ઇતિહાસોસહિત અથર્વાદિ વેદો, પુરાણો અને આધ્યાત્મિકવિદ્યાને (ઉપનિષદોને) જપે. તર્પણની કર્તવ્યતા શ્રીપુરાણસમુચ્ચયમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:--

દેવતાશ્ચ મુનીશ્ચૈવ, પિતૃભ્યો યો ન તર્પયેત્ ।

દેવાદીનામૃણી ભૂત્વા, નરકં સ વ્રજેદય ॥

ભાવાર્થ:—જે દિગ્ગ દેવો, મનુષ્યો અને પિતૃઓને તર્પણવડે તૃપ્ત ન કરે તે દેવાદિનો ઋણી થઈ નરકને પામે છે.

ચારે વર્ણના લોકોએ પોતાના નામને અંતે કેવી રીતનો શબ્દ લગાડી તર્પણ કરવું તે વિષે શ્રીઆધ્યાયન નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

શર્માન્તં બ્રાહ્મણસ્યોક્તં, વર્માન્તં ક્ષત્રિયસ્ય તુ ।

ગુપ્તાન્તં ચૈવ વૈશ્યસ્ય, દાસાન્તં શૂદ્રજન્મનઃ ॥

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણે પોતાના નામને અંતે શર્મા, ક્ષત્રિયે વર્મા, વૈશ્યે ગુપ્ત અને શૂદ્રે દાસ જોડીને તર્પણ કરવું.

શ્રીપંચાયતનદેવતાનાં નામો શ્રીવાયસ્પતિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

આદિત્યં ગણનાથં ચ, દેવીં રુદ્રં ચ કૈશવમ્ ।

પશ્ચદૈવત્યમિત્યુક્તં, શર્મકર્મસુ પૂજયેત્ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રીસૂર્ય, શ્રીગણપતિ, શ્રીદેવી, શ્રીમહાદેવ અને શ્રીવિષ્ણુ એ પંચાયતનદેવતાનાં નામો કહ્યાં છે. દિગ્ગ બ્રહ્મકર્મોમાં તેમનું પૂજન કરે.

શ્રીશિવપંચાયતન કેવીરીતેસ્થાપન કરવું એ વિષે શ્રીજ્ઞાનમાત્રા-માં નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

યદા તુ શઙ્કરં મધ્યે, ઐશાન્યાં શ્રીપતિં યજેત્ ।

આગ્નેત્યાં ચ તથા હંસં, નૈર્ઋત્યાં પાર્વતીસુતમ્ ॥

વાયવ્યાં ચ સદા પૂજ્યા ભવાની ભક્તવત્સલા ॥

ભાવાર્થ:—જ્યારે શ્રીશંકર મધ્યે હોય ત્યારે ઈશાનમાં શ્રીવિષ્ણુ-ને પૂજે, અગ્નિકોણમાં શ્રીસૂર્યને અને નૈર્ઋત્યમાં શ્રીગણપતિને પૂજે, તથા વાયવ્યમાં ભક્તવત્સલા શ્રીભવાની સર્વદા પૂજવાયોગ્ય છે.

ભસ્મના ત્રિપુંડ્રવિના અને રુદ્રાક્ષની માલાવિના પૂજેલા મહાદેવ
ફલદાતા થતા નથી એમ શ્રીલિંગપુરાણમાં નીચેના શ્લોકથી કહ્યું છે:—

વિના ભસ્મત્રિપુન્ડ્રેણ, વિના રુદ્રાક્ષમાલયા ।

પૂજિતોઽપિ મહાદેવો, ન તસ્ય ફલદો ભવેત્ ॥

ભાવાર્થ:—ભસ્મના ત્રિપુંડ્રવિના અને રુદ્રાક્ષની માલાવિના
પૂજેલા મહાદેવ પૂજનારને ફલદાતા થતા નથી.

વૈશ્વદેવના અભાવમાં શ્રીઋષ્ટત્પરાશરે નીચે પ્રમાણે દોષ કહ્યો છે:—

યદગ્રૌ હૂયતે નૈવ, યસ્ય ગ્રાસો ન દીયતે ।

અભોજ્યં તદ્દ્વિજાતીનાં, ભુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥

ભાવાર્થ:—જે અન્ન અગ્નિમાં હોમાયું નથી, અને જેનો ગ્રાસ
અપાયો નથી. અર્થાત્ જેમાંથી વૈશ્વદેવ થયો નથી, તે અન્ન દિવ્વેને
અભોજ્ય છે. ભોજન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તમાટે ચાન્દ્રાયણ કરે.

વૈશ્વદેવનું ફલ શ્રીમનુભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

પશ્ચસૂના ગૃહસ્થસ્ય, ચુલ્લી પેષણ્યુપસ્કરી ।

કણ્ડની ચોદકુમ્ભી ચ, તાસાં પાપસ્ય શાન્તયે ॥

પશ્ચકૂલૃપ્તા મહાયજ્ઞાઃ પ્રત્યહં ગૃહમેધિનામ્ ॥

પશ્ચૈતાન્યો મહાયજ્ઞાન્, ન હાપયતિ શક્તિઃ ।

સ ગૃહેઽપિ વસન્નિત્યં, સૂનાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥

ભાવાર્થ:—ચૂનો, ઘટ્ટી, સાવરણી, ખાંડણી અને પાણીઆરું
એ પાંચ પાપસ્થાનો ગૃહસ્થના ઘરમાં છે. તેમના પાપની શાંતિને
સારું ગૃહસ્થોને માટે પ્રતિદિવસ પંચમહાયજ્ઞો કહ્યા છે. જે પંચમહાયજ્ઞો.

ને ત્યજતો નથી, પણ શક્તિઅનુસાર કરે છે, તે ઘરમાં વસતાં છતાં પણ પાપસ્થાનના દોષોથી લેપાતો નથી.

નિરગ્નિકે દેવયજ્ઞમાં બાર આહુતિઓ હોમવી એમ શ્રીવ્યાસે કહ્યું છે:--

વ્યસ્તાભિવ્યાહૃતિભિશ્ચ, સમસ્તાભિસ્તતઃ પરમ્ ।

ષડ્ભિર્દેવકૃતસ્યેતિ, મંત્રવદ્ધિર્યથાક્રમમ્ ॥

ભાવાર્થ:--વ્યસ્તવ્યાહૃતિઓવડે (મૂઃ સ્વાહા ઇત્યાદિ ત્રણવડે) તથા સમસ્તવ્યાહૃતિઓવડે (મૂર્નુવઃ સ્વઃ સ્વાહાવડે) અને પછી દેવકૃતસ્ય ઇત્યાદિ ૭ મંત્રોવડે તથા પ્રજાપતિમાટે અને સ્વિષ્ટકૃત-માટે એમ અનુક્રમે બાર આહુતિનો હોમ કરવો. [આ નિયમ શુક્લ-યજુર્વેદના ને અથર્વવેદના દેવયજ્ઞમાં પણાયેલો છે, સામવેદના દેવયજ્ઞમાં ત્રણ આહુતિઓ વધારે છે, અને ઋગ્વેદના દેવયજ્ઞમાં એક આહુતિ ન્યૂન છે.]

ભોજન કેવી રીતે કરવું તે સંબંધી શ્રીદેવલનું નીચે પ્રમાણે વચન છે:--

સ્નાત્વા પ્રક્ષાલ્ય પાદૌ ચ, સ્વદાન્નાવલંકૃતઃ શુચિઃ ।

પઞ્ચયજ્ઞાવશિષ્ટં ચ, યો મુંક્તે સોઽમૃતાશનઃ ॥

ભાવાર્થ:-- સ્નાન કરી, અથવા પગો ધોઈ, પુષ્પમાલાદિ અલંકાર ધારણ કરી, પાનિ તથા, પંચમહાયજ્ઞનું શેષ રહેલું જે જમે છે તે અમૃતનું ભક્ષણ કરનાર છે.

હાથવડે ન પીરસવાયોગ્ય પદાર્થો શ્રીપૈઠીનસિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:--

લવણં વ્યઙ્ગનં ચૈવ, ઘૃતં તૈલં તથૈવ ચ ।

લેહ્યં પેયં ચ વિવિધં, હસ્તદત્તં ન ભક્ષયેત્ ॥

ભાવાર્થ:—મીઠું, શાક, મરી, મરચું, અથાણું, મુરખો, ચટણી ને રાયતાં અદિ, ધી, તેલ, શીખંડાદિ ચાટવાયોગ્ય અને વિવિધ પીવાયોગ્ય પદાર્થ એ જો હાથથી આપેલાં હોય તો દ્વિજ તે ભક્ષણ ન કરે.

આપોશાનની આવશ્યકતાવિષે શ્રીયાજુર્વેદ્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

આપોશાનેનોપરિષ્ઠાદધસ્તાદશ્નતા તથા ।

અનમ્નમમૃતં ચૈવ, કાર્યમન્નં દ્વિજન્મના ॥

ભાવાર્થ:—ભોજનની પૂર્વે અને પછી દ્વિજનેએ આપોશાનવડે અન્નને અનમ્ન અને અમૃતરૂપ કરવું જોઈએ.

પ્રાણાગ્નિહોત્રની આવશ્યકતા શ્રીનાગદેવે નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

બ્રાહ્મણો ભોજનં કુર્યાત્, પ્રાણાગ્નિહોત્રપૂર્વકમ્ ।

યથોક્તવિધિના નિત્યં, ન ચૈતદવગર્હયેત્ ॥

ભાવાર્થ:—દ્વિજ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિવડે નિત્ય પ્રાણાગ્નિ-હોત્રપૂર્વક ભોજન કરે, પ્રાણાગ્નિહોત્રની અવગણના કરે નહિ.

ભોજનનો પ્રકાર શ્રીપુલસ્ત્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા, પૂર્વે તુ મધુરાન્નકમ્ ।

લવણામ્લૌ તથા મધ્યે, કટુતિક્તાદિકં તતઃ ॥

ભાવાર્થ:—એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ પ્રથમ મધુર અન્નનું ભક્ષણ કરે, મધ્યમાં ખારા તથા ખાટા પદાર્થો જમે, અને પછી કડવા તથા તીખા જમે.

દીવાનો સમય અને તેના ગુણો શ્રીમરીચિએ નીચે પ્રમાણે
કહ્યા છે:—

રવેરસ્તં સમારમ્ભ્ય, યાવત્સૂર્યોદયો ભવેત્ ।

યસ્ય તિષ્ઠેદ્ગૃહે દીપસ્તસ્ય નાસ્તિ દરિદ્રતા ॥

ભાવાર્થ:—સૂર્યાસ્તથી આરંભીને સૂર્યોદયપર્યંત જેના ગૃહમાં
દીપક પ્રકાશે છે તેને દરિદ્રપણું પ્રાપ્ત થતું નથી.

શ્રીયાન્નવલ્કલ્ય શયનકાલ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ઉપાસ્ય પશ્ચિમાં સન્ધ્યાં, હૃત્વાગ્રીસ્તાનુપાસ્ય ચ ।

મૃત્યૈઃ પરિવૃત્તો મુક્તવા, નાતિતૃપ્યાથ સંવિશેત્ ॥

ભાવાર્થ:—સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરી, અગ્નિમાં હોમ કરી,
તથા તેની ઉપાસના કરી, દાસોસહિત અદ્યભોજન કરી શયન કરે.

શયનની દિશાનો નિર્ણય શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે
કહ્યો છે:—

પ્રાચ્યાં દિશિ શિરઃ ગ્રસ્તં, યામ્યાયામથવા નૃપ ।

સદૈવ સ્વપતઃ પુંસો, વિપરીતં તુ રોગદમ્ ॥

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ! પૂર્વદિશાભણી અથવા દક્ષિણદિશાભણી
શિર રાખી પુરુષે સર્વદા શયન કરવું એ પ્રશસ્ત છે. વિપરીતદિશાભણી
શયન કરવું એ રોગદાતા છે.

॥ ઇતિ અતિઉપયોગી પ્રમાણોનો લઘુસંગ્રહ ॥

॥ વેદોનું ને માધ્યંદિનશાખાનું વર્ણન ॥

વેદ ચાર છે, ઋક્, યજુષ્, સામ ને અથર્વણ. પ્રથમના ત્રણમાં કર્મકાંડાદિનો ભાગ વિશેષ હોવાને લીધે તેનો વારંવાર ઉપયોગ થતો. માટે અથર્વણને પૃથક્ ગણી કેટલાક વેદવચી એમ પણ ગણના કરે છે. ઋગ્વેદ પદ્યરૂપ છે, અને તેમાં અહુવા દેવતાની સ્તુતિનાં સૂકતો છે. તેનું પરિમાણ ૧૮૦૦૦ છે. તેમાં ૧૦૫૮૦ ઋક્ અને ૭૪૨૦ બ્રાહ્મણ છે. ઋગ્વેદમાં ૧૦ મંડલ, ૧૦૦ (કેટલાકને મતે ૮૫) અનુવાક, ૧૦૦૦૦* સૂક્ત, ૧૦૪૦૨ ઋચા, ૧૫૨૮૨૭ (મતાંતરે ૧૫૩૮૨૬) પદ, ને ૪૦૨૦૦૦ અક્ષર છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેમાં ૮ અષ્ટક, ૬૪ અધ્યાય, ને ૨૦૦૬ વર્ગ છે. તેની શાખા એકવીશ છે:-શાકલ, આષ્કલ, આશ્વલાયન, શાંખાયન, માંડૂક, ઐતરેય, કૌષીતકિ, શૈશરી ને પૈંગી ઇત્યાદિ. તેમાં આરંભની પાંચ મુખ્ય શાખા ને બાકીની ઉપશાખાઓ ગણાય છે. તેમાં પણ વર્તમાનસમયમાં તો માત્ર શાકલશાખાજ મળી શકે છે, બીજી શાખાઓનો લોપ થયો છે. શાંખાયન, કૌષીતકિ અને ઐતરેય એ ઋગ્વેદનાં બ્રાહ્મણ છે. યજુર્કાર્યમાં દેવતાઓની સ્તુતિ કરી તેમનું આવાહન કરવું એ કાર્ય ઋગ્વેદીય ઋત્વિજ જેને હોતા કહે છે તે કરે છે.

યજુર્વેદ પ્રાયશ્ચ: ગદ્યરૂપે છે, ને તેમાં યજુરદિને લગતું વર્ણન મુખ્ય છે. તે સંહિતા એ પ્રકારની છે, કૃષ્ણ અને શુક્લ અથવા તૈત્તિરીય અને વાજસનેયી. બ્રાહ્મણસહિત કૃષ્ણયજુર્વેદની સંખ્યા

* ૧૦૧૭ સૂક્તો છે, પણ સરખી સંખ્યા કરવામાટે ૧૦૦૦ ની ગણના ગ્રંથોમાં કરી છે. વાલખિલ્યસહિત ૧૦૨૮ સૂક્તો છે.

૧૮૦૦૦ છે, ને શુક્લયજુર્વેદની ૧૮૦૦૦x છે, તથા તેના આઘ્યજુનું પરિણામ ૭૬૦૦ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદની ૮૬ શાખા છે. જેમાંની ઘણી ખરી નાશ પામી ગઈ છે, ને તેમનાં નામો પણ લોકોના જાણવામાં નથી, માત્ર તેમાંની કેટલીકનાં નામો ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે:—

ચરક, આહ્વરક, કઠ, પ્રાચ્યકઠ, કાપિષ્ઠલકઠ, ચારાયણીય, વારતંતવીય, શ્વેતાશ્વતર, આપમન્યવ, પાતા, ઐડિનેય, માનવ, વારાહ, દુદુભ, છાગલેય, હારિદ્રવીય, શ્યામ, શ્યામાયણીય, તૈત્તિરીય, ઐખીય, ખાંડિય, કાલેય, શટિયાયનીય, હિરણ્યકેશીય, ભારઠાજીય, આપસ્તંભીય, ઐઠેય, મોતેય અને મૈત્રાયણીય. શુક્લયજુર્વેદની પંદર શાખા આ પ્રમાણે છે:—કાણ્વ, માધ્યંદિન, જાખાલ, બુધેય, શાપેય, સ્થાપાયનીય, કપોલ, પૌંડ્રવત્સ, આચટિક, પરમાચટિક, પારાશરીય, વૈજેય, વૈધેય, વૈનતેય ને વૈજય. કૃષ્ણયજુર્વેદને તૈત્તિરીયઆઘ્યજુ છે, અને શુક્લયજુર્વેદને શતપથઆઘ્યજુ છે. યજુર્માં આહુતિ આદિ અર્પણ કરનાર યજુર્વેદનો ઋત્વિજૂ હોય છે, તેને અધ્વર્યુ કહે છે.

સામવેદ પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. તેનું પરિમાણ ઉપનિષદ્સહિત ૮૦૧૪ છે. આ વેદની ૧૦૦૦ શાખા હતી,

x આ સંખ્યા પણ ચરણગ્રંથમાં સમાન સંખ્યારૂપે કહી છે. યજુર્વેદકલ્પતરુમાં મંત્રની સંખ્યા ૧૮૭૫, અક્ષરની સંખ્યા ૯૦૫૨૫, અને અર્ધઅનુસ્વારની સંખ્યા ૧૨૩૦ કહી છે. એ વેદમાં ૧૪ કાંડ, ૪૦ અધ્યાય ને ૩૦૩ અનુવાક છે. પ્રથમના ૩૯ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે યજ્ઞાદિકર્મકાંડની સમજ ને તેમાં ઉપયોગી મંત્રો છે, અને છેલ્લા એટલે ૪૦ મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનોપદેશ છે. એ અધ્યાય તેજ હૃશીપનિષત્.

તેમાંની હમણાં જે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે તેમનાં નામો આ પ્રમાણે:-
રાણાયનીય, સાત્યમુચ્ય, કાલાપ, મહાકાલાપ, લાંગલિક, શાર્દૂલીય
ને કૌથુમ. કૌથુમશાખાના છ ભેદ છે, તે આ રીતે:-આસુરાયણ,
વાતાયન. પ્રાંજલીય, વૈનઘૃત, પ્રાચીનયોગ્ય ને નેત્રીય આ વેદનાં
આઠ બ્રાહ્મણો હમણાં મળી શકે છે, તેમનાં નામો:-પ્રૌઠ, પર્વિશ,
સામવિધાન, મંત્રબ્રાહ્મણ, આર્ષેય, દેવતાધ્યાય, વંશ અને સંહિતોપ-
નિષૂદ્રબ્રાહ્મણ. આ સામવેદ બહુધા ઋગ્વેદના નવમા મંડલના મંત્રોને
મળાતો આવે છે, અને તે ગાનમય છે. તેમાં સમગ્ર ઋચા ૧૫૪૯
છે તેમાંનો કાંઈક પાઠ સાંપ્રતના ઋગ્વેદના પાઠથી ભિન્ન છે. તે પાઠ
ભિન્ન ભિન્ન શાખામાંનો હશે એમ જણાય છે. ૧૫૪૯ ઋચામાં ૭૮
ઋચા ઋગ્વેદની નથી, પણ ભિન્ન છે. યજુર્માં આવાહન કરેલા દેવોને
ગાનથી સંતોષ પમાડવાનું કામ સામવેદીય ઋત્વિજ કરે છે ને તે
ઉદ્દગાતા કહેવાય છે.

અથર્વણુવેદના ૨૦ અધ્યાય, ૧૦૦ પ્રપાઠક, ૧૨૩૦૦ મંત્રો ને
નવ શાખા છે. નવ શાખાનાં નામો આ પ્રમાણે:-પિષ્પલાદ, શૌનકીય,
દ્વામોદ, તોતાયન, જાપલ, બ્રહ્મપાલાશ, કુનખ, દેવદર્શી ને ચારણ.
અથર્વણુવેદનું ગોપથનામનું બ્રાહ્મણ છે.

કૃષ્ણ અને શુક્લ એમ યજુર્વેદના બે વિભાગ જે ઉપર કહેવા-
માં આવ્યા, તે શી રીતે થયા તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે
કરવામાં આવે છે:-પૂર્વે શ્રીમદ્વેદવ્યાસે પોતાના પક્ષ, વૈશંપાયન,
જૈમિનિ અને સુમંતુ એ નામના ચાર શિષ્યોપર અનુગ્રહ કરી તેમને
અનુક્રમે ઋગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વણુ એ વેદ ભણાવ્યા.
શ્રીવૈશંપાયને પોતે અધ્યયન કરેલા યજુર્વેદની ૮૬ શાખા કરી તે
પોતાના શિષ્યોને શીખવી શ્રીચામવલ્ક્યે પ્રથમ પોતાના મામા ઉક્ત

વૈશંપાયનઋષિપાસે વેદવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ પાછળથી પ્રસંગવશાત્ તે શીખેલી વેદવિદ્યા તેમને પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી વમન કરવી પડી હતી. અંગારાશ્વે વમન કરેલી એ વિદ્યાને વૈશંપાયનના બીજા વિદ્યાલોભી શિષ્યો તિત્તિરપક્ષીનું (તેતરનું) રૂપ ધારણ કરીને બહાર કરી ગયા. અંગારાશ્વે વમન કરેલી અને બીજા શિષ્યોએ બહાર કરેલી તે વેદવિદ્યા સ્વાસ્થી કૃષ્ણયજુર્વેદને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. પશ્ચાત્ શ્રીયાગવલ્ક્યે હ્રય તપ કરી શ્રીસૂર્યપાસેથી વેદવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી. પોતે મધ્યાહ્નસમયે પ્રાપ્ત કરેલા એ વેદનું નામ શુક્લયજુર્વેદ કહેવાયું. એ શુક્લયજુર્વેદની પંદર શાખાઓ કરી તેમણે પોતાના શિષ્યોને તેમનું અધ્યયન કરાવ્યું. તેમાં મધ્યંદિનનામના ઋષિએ શ્રીયાગવલ્ક્ય મહામુનિ પાસેથી જે શાખા સંપાદન કરી તેનું નામ માધ્યંદિન. શ્રીશુક્લયજુર્વેદની પ્રવૃત્તિ વાજસનીઋષિના પુત્ર હતા શ્રીયાગવલ્ક્ય દ્વારા થવાથી તે વેદને વાજસનેયીશાખા પણ કહે છે. શ્રીયાગવલ્ક્યે યાગવલ્ક્યશિક્ષા, પ્રતિગાસૂત્ર ને યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ એ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેઓ વેદવિદ્યા, યોગવિદ્યા અને વેદાંતવિદ્યાના આચાર્ય હતા તેમણે રાજર્ષિ જનકે એકઠી કરેલી બ્રાહ્મણોની સભામાં ઘણા ઋષિઓનો બ્રહ્મસ્વરૂપને લગતા સંવાદમાં પરાજય કરી રાજર્ષિ જનકને બ્રહ્મવિદ્યાનો ખોધ કર્યો હતો.

શ્રીયાગવલ્ક્યની શિષ્યપરંપરામાં દ્વાપરયુગમાં શ્રીકાત્યાયનનામના ઋષિ થયા. તેમણે કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્રનામનો વાજસનેયીશાખાનાં શ્રૌતકર્મોનો નિર્ણાયક ગ્રંથ લખ્યો છે, જે ગ્રંથને આધારે હમણાં એ શાખાના દિગ્ગે પોતાનાં શ્રૌતકર્મો કરે છે. શ્રીકાત્યાયનઋષિની શિષ્યપરંપરામાં શ્રીપારસ્કરનામના ઋષિ કલિયુગના આરંભમાં થયા, તેમણે પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રનામનો સ્માર્તકર્મોનો નિર્ણાયક ગ્રંથ લખ્યો.

છે. તેને આધારે હમણાં જાળસનેયીશાખાના દિગ્ગેનાં સ્માર્તકર્મે થાય છે.

अनेन भगवान् श्रीमदक्षिणाशामुखः शिवः ।

गुर्वात्मा प्रीयतां नित्यमात्मज्ञानपदः सताम् ॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

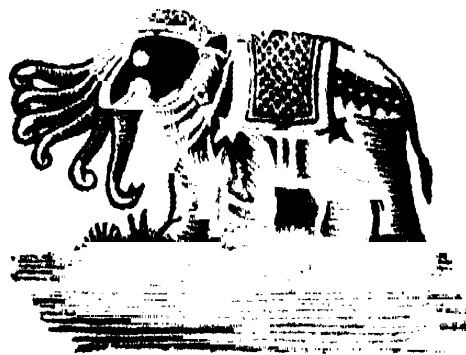
॥ ॐ ॥

॥ श्रीयजुर्वेदीय आह्निकप्रकाश ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

विषयानुं नाम.	पृष्ठांक.
१ मंगलाचरण तथा उत्थानविधि....	१
२ मलमूत्रत्यागविधि.	२
३ शौचविधि.	३
४ व्रतधानविधि.	६
५ स्नानविधि. (नदी आदिमां स्नाननो प्रकार.) ...	७
६ उपगोदकस्नानविधि.	१०
७ गौणस्नान.	११
८ भस्मनां त्रिपुंड्रनो विधि.	१२
९ ग्राह्य भस्म.	१३
१० यज्ञोपवीत करवानी रीति.	१३
११ यज्ञोपवीतधारणप्रयोग.	१६
१२ संध्यादिना अधिकारनो निर्णय.	१९
१३ संध्याप्रयोग-प्रातःसंध्या.	२०
१४ माध्याह्नसंध्या....	४२
१५ सायंसंध्या.	५२
१६ सूतकमां संध्या करवानी विधि.	५५
१७ संध्यानो मुख्य तथा गौण काल.	५५

१८ नित्यहोम-सायंहोम.	५६
१९ प्रातर्होम.	५८
२० होमनां द्रव्य.	६०
२१ दर्भ लाववानी रीति.	६१
२२ नित्यदान.	६२
२३ ब्रह्मयज्ञविधि.	६२
२४ तर्पणप्रयोग.	७१
२५ श्रीशिवपूजनविधि.	८२
२६ पार्थिवपूजनविधि.	९३
२७ विहित तथा निषिद्ध पुष्पादि.	१०४
२८ वैश्वदेवप्रयोग.	१०५
२९ भोजनविधि.	११८
३० सायंकालनुं कृत्य तथा शयनविधि.	१२३
३१ संक्षेपध्यावणीप्रयोग.	१२५
३२ अतिउपयोगी प्रमाणोक्तो लघुसंग्रह.	१३८
३३ वेदोक्तं नै माध्यंदिनशास्त्रानुं वर्णन.	१६२

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન.

શ્રીકૃપાનિષદો ૧૧૮-તેમો ૧૨ ગુણ સમ્બંધાર્થ તથા તેનું વિવેચ-
 અતે ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૬-૪-૦. મંદર્શ
 કાયા પુંકાવાળું. રૂ. ૩-૦-૦ પાંકા પુંકાવાળું. રૂ. ૩-૮-૦. મંદર્શ
 ચેતનમીત પાંકા પુંકાવાળું. રૂ. ૩-૮-૦ મહાપદ્મશરિયાદન પ્રાચીન કિરણ
 કિરણ કિરણ ને તુલાય કિરણ. પ્રત્યેકના. રૂ. ૦-૧૨-૦. મહાપદ્મ
 કિવાહર ચતુર્થ કિરણ. રૂ. ૧-૨-૦. સુમોધકલ્પલતા. રૂ. ૦-૮-
 મનુષ્યમિત. રૂ. ૦-૪-૦ ઉપદેશચંદ્રાવલિ અંક ૧૧ થી ૨૫ સુધી
 બેળું પાંકા. રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશચંદ્રાવલિ અંક ૨૬ થી ૪૫. રૂ. ૦-૮-
 ઉપદેશચંદ્રાવલિ અંક ૪૬ થી ૫૮. રૂ. ૧-૨-૦ ઉપદેશચંદ્રાવલિ અં
 ૧ થી ૧૦ સુધીનું બેળું પુસ્તક. રૂ. ૦-૭-૦ સ્વામાવિકલ્પમં. રૂ.
 ૦-૨-૦ ગિલટી વાળીનું રુપશ્રીકરણ. રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીનાથસ્તોત્ર. રૂ.
 ૦-૨-૬ શ્રીપ્રણવવિસ્તારપદ. રૂ. ૦-૨-૦ શ્રીચંતર્યામીનાં ગાદેશા. રૂ.
 ૦-૮-૦ શ્રીયોગપ્રભાકર. રૂ. ૦-૩-૬ તાત્પર્યબોધિનીટીકામિતિ. રૂ. ૦-૬-
 ગીતાદિ પંચરત્ન. સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૮-૦ પ્રણવપદ. રૂ.
 ૦-૩-૦ કર્તવ્યબોધ. રૂ. ૦-૮-૦ મહાપદ્મશરિયાદના ભાગ પહેલા. રૂ.
 ૦-૩-૬ સંખ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૧-૦ મહાપદ્મશરિયાદનો
 રૂ. ૦-૧-૦ રાસ્યદીપિકાટીકાવાળાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પંચમી આવૃત્તિ.
 રૂ. ૩-૮-૦ નાથમંચ. રૂ. ૦-૫-૦

કેરના વેચો નીચે લખેલે ડેકાણેથી વિગ્રિં થી જાનેકશ
 મૂલ્યથી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક, આનંદાકાશ

બીલખા કાંડાવાડ.

ઉપરનાં બધાં પુસ્તકો અમદાવાદ-શ્રીચૌરાસી-રોડેના ડી. સુન્દરી
 સામે દુકાન નં. ૬૧૮૫ એ ડેકાણે પટેલ-ચતુરભાઈ આશાભાઈની
 પાસેથી પણ મળશે.

